

udk 94

yu issn 0535-8930

ISTORIJA 20.VEKA

1

1983

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

Izdavač

Institut za savremenu istoriju, Beograd

Institute of the contemporary History

L'Institute de l'Histoire contemporain

Институт современной истории

Glavni i odgovorni urednik

Nikola B. Popović

Uredivački odbor

Živko Avramovski, Toma Milenković, Slobodan Milošević,

Nikola B. Popović, Milan Ristović, sekretar, Todor

Stojkov, Miroljub Vasić

Izdavački savet

Rista Antunović, Slavoljub Cvetković, Venceslav Glišić,

Toma Milenković, Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović,

Nikola B. Popović, Sava Radović, Čedomir Strbac, Milan Vesović

Predsednik Izdavačkog saveta

Venceslav Glišić

Lektor

Dragoljub Kočić

Tehnički urednik

Saša Gregoršek

Grafička oprema

Milan Ristović

Korektor

Dragoljub Kočić

Izlazi dva puta godišnje.

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju Beograd, Trg Markska 1
Engelsa 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0535 — 8930

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. I

1983. — Beograd

Broj 1

S A D R Ž A J

<i>Reč Uredivačkog odbora</i>	7
RASPRAVE I ČLANCI	
<i>Dragoljub R. Živojinović, Ratni ciljevi Srbije i Italija (1917)</i>	9
<i>Nadežda Jovanović, Milan Gorkić (prilog biografiji)</i>	25
<i>Milan Ristović, Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose sa Turskom (1941—1943.)</i>	59
<i>Živko Avramovski, Nemačka politika prema Albaniji posle kapitulacije Italije (1943—1944.)</i>	75
<i>Vojislav Koštunica — Kosta Čavoški, Opozicione političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije (1944—1949)</i>	93
PRILOZI	
<i>Ubavka Ostojić-Fejić, Britanski istoričari i makedonsko pitanje 1914—1915.</i>	117
KRITIKE I PRIKAZI	
<i>TITO — CHURCHILL, strogo tajno. (Izabrao i uredio Dr Dušan Biber). (Nikola B. Popović)</i>	127
<i>Vjenceslav Cenčić, Enigma Kopinić I — II. (Božidar Jakšić)</i>	132
<i>Dr Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945. (Dušan Lukač)</i>	137
<i>Jean-Baptiste Duroselle, Tout empire perira (Svaka imperija će propasti). (Vladislav Marjanović)</i>	139
<i>Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova podnetih na nauchnom skupu u Iluku 1979. (Ubavka Ostojić-Fejić)</i>	142
<i>L'imperialismo Italiano e la Jugoslavia, Atti del convegno italo-jugoslavo, Ancona 1977. (Enes Milak)</i>	145
<i>Svedočanstva o revolucionarnoj borbi vojvodanskog radništva u godinama pred drugi svetski rat. (Aleksandar R. Kasaš)</i>	148
<i>Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje 1982, 19/1. (Ivan Kovačević)</i>	153
INFORMACIJE O NOVIM KNJIGAMA	
<i>Josip Broz Tito, Autobiografska kazivanja I — II. (Đorđe O. Piljević) — Tito o slobodi i oslobođenju. Priredio Nedeljko Bogdanović. (Miroslav Vasić)</i>	159
<i>Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije I — II. (Đoko Tripković) — Ivan Čizmić, Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država. (Ubavka Ostojić-Fejić)</i>	160
	161
	163
BIBLIOGRAFIJA	
<i>Časopis Komunističeskij internacional (1919—1943) o nacionalnom i kolonijalnom pitanju. Priredili Žarko Protić i Bosiljka Pejović-Protić</i>	165

CONTENS

The History of XX century.

The journal of the Institute of Contemporary history in Belgrade

ARTICLES

Dragoljub R. Živojinović, The ware aims of Serbia and Italy (1917) — Nadežda Jovanović, Milan Gorkić (Contributions to his biography) — Milan Ristović, Attempts of the Independent State of Croatia to establish diplomatic relations with Turkey (1941—1943) — — — — —	9 25 59
Živko Avramovski, German policy towards Albania after capitulation of Italy (1943—1944) — — — — —	75
Vojislav Košturnica — Kosta Čavoški, The oppositional political parties in the Popular Front of Yugoslavia (1944—1949) — — — — —	93

CONTRIBUTIONS

Ubavka Ostojić-Fejić, British historians and the macedonian question 1914—1915. — — — — —	117
---	-----

CRITICS AND REVIEWS

Tito — Churchill, — Top secret, (selected and edited by Dr Dušan Biber). (Nikola B. Popović) — — — — —	127
Vjenceslav Cencić, The Kopinič Enigma I—II. (Božidar Jakšić) — — dr Slobodan Milošević, Emigrants in the territory of occupied Yugoslavia (1941—1945). Dušan Lukač) — — — — —	132
Jean-Baptiste Duroselle, »Every empire shall fall. (Vladislav Marjanović)	137
Creation of Yugoslav State in 1918. Papers submitted to the scientific meeting in Illok 1979. (Ubavka Ostojić-Fejić) — — — — —	139
Italian imperialism and Yugoslavia — documents of the Yugoslavia and Italian Treaty, Ancona 1977. (Enes Milak) — — — — —	142
Documents about the revolutionary struggle workers in Vojvodina immediately before second world ware. (Aleksandar R. Kasaš) — —	145
Papers of the historical Institute of Slavonia and Baranja (Ivan Kovachević) — — — — —	148
	153

NEW BOOKS

Josip Broz Tito, Autobiographical articals I—II. (Đorđe O. Piljević) — Tito on freedom and liberation edited of, Nedeljko Bogdanović. (Miroslav Vasić) — — — — —	159
Velimir Terzić, The debacle of Kingdom of Yugoslavia I—II. (Đoko Tripković) — — — — —	160
Ivan Čizmić, Croations in the life of the united States. (Ubavka Ostojić-Fejić) — — — — —	161
	163

BIBLIOGRAPHY

Journal of the Kommunist internationale (1919—1943) on national and colonial questions. Edited by Žarko Protić and Bosiljka Pejović-Protić	165
--	-----

REČ UREĐIVAČKOG ODBORA

Institut za savremenu istoriju odlučio je da se objavljujivanjem »Istorijske XX veka« zbornika radova, XIV—XV (Beograd 1983) i »Priloga za istoriju socijalizma«, 11—12 (Beograd 1983) prestane sa izdavanjem ovih periodičnih publikacija, te da umesto njih objavljuje časopis »Istorijska 20. veka«. Ova odluka prouzrokovana je s jedne strane, finansijskom situacijom Instituta; postalo je preskupo izdavanje ovih obimnih publikacija, a s druge strane, osećao se nedostatak glasila Instituta u kome bi se mogli objaviti tekstovi iz savremene istorije različitog žanra i naučnog saopštavanja.

Pokretanjem i izdavanjem časopisa »Istorijska 20. veka« izdavač i Uredivački odbor nastojaće da obelodanjuju originalne naučne radove (rasprave i članke), ali isto tako i sve oblike stručnih radova, a posebno kritike, istoriografske osvrte i prikaze. Ovaj cilj biće moguće ostvariti samo uz pomoć čitalaca, naučnih radnika, kojima je stalo do napretka naše istorijske nauke te im se i na ovaj način saopštava da će stranice ovog novog časopisa biti otvorene za svesrdnu saradnju.

U Beogradu, juna 1983. god.

RASPRAVE I ČLANCI

Dragoljub R. Živojinović

Redovni profesor Filozofskog fakulteta
Beograd, Čika Ljubina 18—20

RATNI CILJEVI SRBIJE I ITALIJA (1917)

Originalni naučni rad

940.3/4

Politika italijanske vlade prema Srbiji u letu 1917. godine, a naročito u predvečerje, tokom i nakon donošenja Krfske deklaracije, u julu 1917. godine, uprkos pojedinačnih nastojanja, ostala je nedovoljno objašnjena i shvaćena u jugoslovenskoj istoriografiji. Šira analiza ukupnog držanja Saveznika i Italije, u celini negativnog prema Srbiji i Jugoslovenskom Odboru, obavljena je u radovima D. Jankovića i D. Šepića.¹ Njihovi radovi potvrđuju neprijateljsko-držanje italijanske vlade i javnosti prema odlukama donetim na Krfu. Uprkos njihovih napora da objasne uzroke i posledice takve politike, mnoge pojedinoći italijanskog stava ostale su nerazjašnjene, a celina nedovoljno uobičajena. Nepristupačnost italijanske arhivske građe objašnjava zašto je do toga došlo. Sada je stanje izmenjeno. Dostupnost italijanske građe omogućava da se upotpune postojeće praznine i stvari potpunija slika o italijanskoj politici prema Srbiji i jugoslovenskom pitanju u letu 1917. godine. To je cilj ovog rada.

I

Uobičavanje ratnih ciljeva Srbije, tokom 1917. godine, sadržanih u Krfskoj deklaraciji, predstavljalo je odlučan korak srpske vlade i Jugoslovenskog odbora preduzet u cilju odbrane jugoslovenskog etničkog prostora od uticaja i prisustva drugih država. Takav korak, uobičen u letu 1917. godine, nije naišao na podršku ili razumevanje kod vlada i javnog mnjenja velikih sila. Stanje, pojedine vlade zauzele su prema tom programu krajnje negativan stav. Najodlučniji neprijatelj tako uobičenih ratnih ciljeva Srbije bila je Italija, koja je u njima videla otvorenu pretjeru svojim imperijalističkim ratnim ciljevima. Otuda, sukob između dve zemlje postaje neminovan. Pored toga, on je i trajan, provlačeći se dugo nakon završetka svetskog rata.

Uobičavanje ratnih ciljeva Srbije 1917. godine bilo je od presudnog značaja za njihovo provođenje u život. Suočena sa događajima u Rusiji, ulaskom u rat Sjedinjenih Američkih Država, naporima da se zaključi separatni mir sa Austro-Ugarskom, Majskom deklaracijom, nepopustljivošću Italije i drugim zbivanjima, srpska vlada je odlučila da zaraćenim stranama potvrdi svo-

¹ D. Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine (Beograd 1967); D. Šepić, Italija, Saveznici i stvaranje jugoslavenske države 1914—1918. godine (Zagreb 1970).

ju odlučnost da istraje na već ranije najavljenom programu jugoslovenskog ujedinjenja. Time je potvrdila jedinstvo gledišta sa Jugoslovenskim Odborom, kao partnerom i predstavnikom Jugoslovena u Austro-Ugarskoj. Objedinjavanje njihovih snaga pružalo je veće izglede za konačni uspeh ovog poduhvata. S obzirom na to, kao i neke unutrašnje teškoće, otpor Italije bio je neizbežan. Njena reakcija bila je nesvakidašnja. Za razliku od ostalih Saveznika, italijanska vlada je svoje negodovanje izrazila na izuzetno oštار način.

Može se tvrditi, bez opasnosti od preterivanja, da Krfska deklaracija predstavlja vrhunac krize, u već od ranije nezadovoljavajućim odnosima između Kraljevine Srbije i Italije tokom prvog svetskog rata. Deklaraciju su prihvatili srpska vlada i članovi Jugoslovenskog odbora 20. jula 1917. godine, posle jednomesečnog razmatranja svih pitanja jugoslovenskog ujedinjenja. Deklaracija predviđa stvaranje jugoslovenske države na prostoru koji nastanjuju Srbi, Hrvati i Slovenci.² Takva tvorevina, ukoliko bi do nje došlo, ugrozavala bi italijanska teritorijalna proširenja koja su joj obećana Londonskim paktom (1915). Drugim rečima, kriza se začela i razvila se do usijanja zbog protivrečnih ciljeva i pretenzija Srbije i Italije. Italija je očekivala teritorijalne kompenzacije na račun Austro-Ugarske i zadovoljenje svojih teritorijalnih pretenzija na Balkanu na način koji bi joj omogućio potpunu dominaciju na Jadranskom moru i njegovim obalama. Zajedno sa ostalim Saveznicima, Italija se odupirala politici koja bi dovela do rušenja habzburškog Carstva. Srbija, s druge strane, uz podršku Jugoslovenskog odbora, zalagala se za stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. To je pretpostavljalo radikalno rešenje pitanja Austro-Ugarske. Stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca na Balkanu pretpostavljalo je i ujedinjenje Kraljevine Crne Gore sa Srbijom. Italija se tome odlučno protivila. Pored toga, pitanje Albanije izazivalo je ne manje sporove između vlada dve države.

Zasnivajući svoju politiku na načelu teritorijalnih kompenzacija na Balkanu i na račun Austro-Ugarske, a time i jugoslovenskih naroda, italijanska vlada se od početka rata protivila programu ujedinjenja.³ Ona je čutke prešla preko programa izloženog u Niškoj deklaraciji, decembra 1914. godine, u kome se isticalo da je ratni cilj Srbije ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu. Početna uzdržanost se postepeno pretvarala u sve odlučniji otpor. To će ostati osnovna karakteristika italijanske politike tokom trajanja rata i kasnije.

Italijanska vlada je uobličila svoj program ratnih ciljeva Londonskim pakтом (april 1915), kojim su sile Antante obezbedile njeno učešće u ratu protiv Centralnih sila. Londonski pakt je predviđao ustupanje Istre, kvarnerskih ostrva, većeg dela Dalmacije (do rta Planka) i srednjeadranskih ostrva Italiji i neutralizaciju dela obale. Srpska vlada i Jugoslovenski odbor ustali su u odbranu ovih teritorija, čime je sukob između Srbije i Italije postao još oštřiji i nepomirljiviji. Sukob između dve države imao je mnoge negativne posledice tokom trajanja rata (pritisak na Srbiju da Bugarskoj ustupi delove Makedonije, nedovoljna saradnja u pružanju pomoći u spasavanju i prevozu osataka srpske armije iz Albanije, negativno držanje prema Solunskom frontu, itd.). Bilo je i drugih vidova pritiska.

Obe strane, Srbija i Italija, uporno su se zalagale za ostvarenje svog programa. Sidni Sonino, ministar inostranih poslova, uporno je branio odredbe Londonskog pakta i italijansku politiku na Balkanu, u celini. S druge strane, srpska vlada pokazala je primernu upornost i nepopustljivost u odbrani jugo-

² Janković, n. d. 288–294.

³ S. Sonnino, *Diario 1914–1916. a cura di P. Pastorelli* (Bari 1972), 53–54; S. Sonnino, *Carteggio 1914–1916. a cura di P. Pastorelli* (Bari 1974); 80–86, 88–91, 91–94, 106–108 objašnjava italijansku politiku prema Srbiji krajem 1914. godine.

slovenskog programa. Obostrana nepopustljivost i upornost onemogućavali su zbijavanje dve zemlje i stvaranje većeg međusobnog poverenja. Njihova načela su bila potpuno oprečna: Italija se zalagala za primenu strategijsko-odbrambenog načela, dok je srpska vlada isticala načelo narodnosti. Sonino je odbacivao načelo narodnosti kao osnov za rešavanje ovih pitanja. Srpska vlada je zauzela elastičniji stav. Prihvatala je italijansko učvršćivanje na nekim tačkama na obali (Istra, srednjejadrska ostrva, Valona), smatrajući ih dovoljnim za vojno-pomorsku dominaciju na Jadranu.

Otvarenje programa jugoslovenskog ujedinjenja nije predstavljalo jedino sporno pitanje. Bilo je i drugih pitanja, manje ili više vezanih za taj problem, koji su odnose između dve države činili još složenijim. Ona dobijaju posebnu oštrinu tokom 1917. godine, pa su situaciju učinili još zamršenijom i, u suštini nerešivom. Jedno od ovih bio je problem Albanije i uticaja jedne ili druge države u njoj. Uzakal italijanskih trupa u Valonu, u decembru 1914. godine, izazvao je primetnu nervozu u srpskim političkim i vojnim krugovima. Prodor srpskih trupa u delove Albanije u proljeće 1915. godine, kao i prisustvo krajem iste godine na albanskoj obali, posle povlačenja iz Srbije i Crne Gore, izazvali su oštре reakcije italijanskih političkih i vojnih krugova i javnosti. Zahtevala se njihova što hitnija evakuacija, a bio im je zabranjen pristup u delove Albanije koje su držale italijanske snage. Pod pritiskom Italije srpske trupe su morale napustiti albansku obalu i preći na Krf.⁴

Mnogo oštrij sukob izbio je početkom juna 1917. godine, u predvečerje sastanka na Krfu. U pitanju je bila odluka italijanske vlade da proglaši nezavisnost Albanije pod svojim protektoratom. Sonino je ovaj korak italijanske vlade objasnio potrebom Italije da odgovori na proklamaciju autonomne albanske države u Korči.⁵ U suštini, radilo se o želji Italije da učvrsti svoje teritorijalne i političke pretenzije u tom delu Balkana.⁶ Sonino je italijansku odluku pravdao i vojnim razlozima, željom da se ne otudi albansko stanovništvo i potrebom ostanka u Albaniji »koja je sada postala neophodna za našu (italijansku) bezbednost na Jadranu«. Što se tiče granica buduće albanske države, one će biti utvrđene na mirovnoj konferenciji, nakon završetka rata.⁷

Italijanska proklamacija izazvala je ogorčenje u srpskim političkim krugovima. Mihajlo Ristić, poslanik u Rimu, tvrdio je da je Italija već odavno pripremala »nešto« u Albaniji, ali da se njene namere nisu mogle ranije utvrditi zbog njenog držanja prema Saveznicima i prilika na ratištima. Korak je učijen nezavisno od Saveznika i na njega »valja više gledati kao na manifestaciju njenih pretenzija u budućnosti«.⁸ Istog dana, srpska vlada je razmotrla tekst proklamacije, kad je doneta odluka da se od savezničkih vlasti traži da izjave da li je to učinjeno sa njihovim znanjem i da li se slažu sa proklamacijom.⁹ Dva dana kasnije, 6. juna, Karlo Sforca, poslanik Italije na Krfu, razgovorao je sa Nikolom Pašićem, predsednikom vlade i ministrom inostranih dela, o različitim pitanjima, ali nijedan od njih nije spomenuo italijansku

⁴ Sonnino, *Diario 1914–1916*, 281 i dalje.

⁵ P. Pastorelli, *L'Albania nella politica estera Italiana 1914–1920* (Napoli 1970), 37–61 objašnjava Soninovo držanje i ciljeve.

⁶ J. R. Tanenbaum, General Maurice Sarrail 1856–1929. The French Army and Left-Wing Politics (Chapel Hill 1976), 162–164 objašnjava istorijat italijanskog protektorata u Albaniji.

⁷ Sonnino, *Diario 1916–1922 a cura di P. Pastorelli* (Bari 1972), 4. VI 1917, 146; Pastorelli, n. d. 51.

⁸ Ristić Pašiću, Rim, 22. V/4. VI 1917, pov. br. 2185. Arhiv Ministarstva inostranih dela, Političko odjeljenje 1917, fascikla II, It/a. Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, Beograd.

⁹ Zapisnici sednica ministarskog saveta Srbije 1915–1918. Priredili D. Janković i B. Hrabak (Beograd 1976), 22. V/4. VI 1917, 422. Nekoliko dana kasnije iz Pariza je stigla vest da je protektorat proglašen bez saglasnosti sa Saveznicima. Isto, 7. VI 1917, 423–424; Tanenbaum, n. d. 166 tvrdi da je francuska vlada uputila protest italijanskog vlasti.

proklamaciju. Sforca je krivo procenio Pašićeve čutanje, tvrdeći da je vest o italijanskoj proklamaciji »primljena sa potpunom ravnodušnošću«.¹⁰

To je bila očevidna obmana, izrečena olako. Narednog dana, 7. juna, srpska vlada je odlučila da uloži protest kod savezničkih vlasta zbog italijanske proklamacije. Iz memoranduma Ministarstva inostranih dela saznaće se da je italijanska proklamacija »proizvela vrlo mučan utisak u srpskim krugovima«. U noti savezničkim vladama se ukazivalo da srpska vlada želi da održava prijateljske odnose sa Italijom.¹¹ U odgovoru na protest srpske vlade, Saveznici (Francuska, Engleska) su ukazali da italijanski korak u Albaniji ne pre-judicira rešenje albanskog pitanja. Dan kasnije, 9. juna, poslanik Srbije na crnogorskom dvoru, Tihomir Popović, posetio je kralja Nikolu i predložio da dve vlade, srpska i crnogorska, upute zajednički protest Italiji zbog njenog koraka u pogledu Albanije. Kralj Nikola je predlog odbacio, ali je to iskoristio da od italijanske vlade traži i dobije određeno obećanje u vezi njene podrške Crnoj Gori. Kralj Nikola je izjavio Romanu Avecani, italijanskom poslaniku u Neju, da ne može raskinuti sa Srbijom i Jugoslovenskim odborom pošto nije znao stav Italije u vezi obnove Crne Gore i ustupanja Skadra. U želji da onemogući istupanje dve vlade, srpske i crnogorske, obe zahterosovane za sudbinu Albanije, Sonino je, narednog dana, obavestio Avecanu da su italijanski stavovi prema Crnoj Gori i njenim zahtevima poznati i odredeni. »Kralj Nikola«, pisao je Sonino, »može smatrati da je stav vlade (Italije — pr. D. Z.) da Crna Gora mora da izade iz rata teritorijalno uvećana da bi bila snažnija; kraljevska vlada će stalno raditi kod drugih vlasti u trenutku mira«.¹² To nije bila teška odluka za Sonina. Italijanska vlada se već ranije obavezala da će podržati crnogorskiju vlast u borbi za nezavisnost. Istovremeno, sprečena je saradnja između Srbije i Crne Gore u pitanju u kome su obe imale zajedničke interese i težnje.

Istovremeno, Sforca je shvatio da srpska vlada nije mirno primila proklamaciju o protektoratu. U razgovoru sa Pašićem i regentom Aleksandrom, 9. juna, dodirnuto je i pitanje Albanije. Pitanje je postavio Sforca, ali bez većeg uspeha. Regent i Pašić su se uzdržali da nešto više kažu o tome, iako je srpska vlada već preduzela potrebne korake kod Saveznika. Sforca je znao da je Pašić o tome razgovarao sa savezničkim poslanicima i zaključio da italijanska odluka u vezi protektorata »ne može, prirodno, da prija srpskoj vlasti, koja nije nikad izgubila nadu da će Albania, ostavši bez većeg značaja, postati plen za deobu između balkanskih država«.¹³ Dva dana kasnije, 11. juna, Sforca je u razgovoru sa Pašićem shvatio svu oštرينу reakcije srpske vlade. Tom prilikom Pašić je izjavio da je srpska vlada pripremila protestnu notu Italiji i istakao da Albania ima veliki značaj za Srbiju. Pašić je upozorio da je Srbija bila odvojena od ostalog sveta zbog toga što nema pristup na more. »Može se dogoditi da jedini način da izade na more bude preko albanske teritorije, a eto, Albania je ponovo okrenuta protiv Srbije i obnovljena od jedne velike sile«. Sforca je nastojao da umiri Pašića tvrdnjom da on sudi o političkom mentalitetu Italijana sa stanovišta Srbije, što može da izazove rđave reakcije u Italiji. Na to je Pašić izrazio svoja prava nadanja i razočarenje što se njegova očekivanja u zbližavanje sa Italijom nisu ostvarila. »Žalim što sam se uzalud nadao da sam ja (Sforca) ovde bio imenovan sa ciljem da razmenjujem misli o tome kako da se sporazumevamo«, izjavio je Pašić. Time je poka-

¹⁰ Sforca Soninu, Krf, 6. VI 1917, Gab. 67. Hartije Sidnija Sonina, rolna 17. Montespertoli, Italija. Mikrofilm. U daljem tekstu kao Soninove hartije; Pastorelli, n. d. 53.

¹¹ Memorandum: Proglas protektorata Italije nad Albanijom (juni 1917). MID PO 1917, fas. II, It/b. Arhiv SSIP.

¹² Avcana Soninu, Pariz, 8. VI 1917, Gab. 12; Sonino Avecani, Sforci i ambasadorima, Rim, 9. VI 1917, Gab. 902. Arhiv Ministarstva inostranih poslova Italije, Serbia 1915—1918, paket 179, fas. 5. U daljem tekstu kao Arhiv MIP — Serbia.

¹³ Sforca Soninu, Krf, 9. VI 1917, Gab. 69. Soninove hartije 17.

zao da je razočaran politikom italijanske vlade. Na to je Sforca izjavio da je nekorisno razgovarati o sporazumevanju dok se ne postigne pobeda.¹⁴ Pašić je želeo sporazum, a ne sukob sa Italijom. Sforca je još uvek odobravao Soninovu politiku nepopustljivosti, iako će kasnije priznati i uvideti njenu nekorisnost.¹⁵

Sforcin savet doprineo je Soninovoj odlučnosti da nastavi svoju beskom-promisnu politiku prema Srbiji i njenim ratnim ciljevima. Kad je Ristić, 30. juna, uručio Soninu protestnu notu u vezi italijanske proklamacije o Albaniji, Sonino je ostao nepopustljiv. U telegramu italijanskim ambasadorima i Sforci, Sonino je upozorio da nema nameru da odgovara na srpsku notu.¹⁶ Pitanje Albanije je bilo za Sonina rešeno.

Pitanje Crne Gore i njene budućnosti predstavljalo je novi kamen smutnje u odnosima između Srbije i Italije. Kriza je dostigla vrhunac u proljeće i leto 1917. godine sa stvaranjem Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje na čelu sa Andrijom Radovićem. Italijanska vlada je uporno odbijala svaki dodir sa Odborom i Radovićem, smatrajući ih agentima Srbije i neprijateljima kralja Nikole i nezavisne crnogorske države.¹⁷ S druge strane, italijanska politika prema Crnoj Gori tokom rata bila je neiskrena. Sonino i drugi italijanski političari često su izražavali sumnje u iskrenost kralja Nikole i njegovu politiku, optuživali ga za navodnu saradnju sa Austro-Ugarskom, oštro ga osudili zbog ulaska crnogorskih trupa u Severnu Albaniju i Skadar (1915) i prekinuli da pružaju finansijsku i materijalnu pomoć Crnoj Gori. U januaru 1916. godine, nakon kapitulacije Crne Gore, izrečeno je na obe strane mnogo oštih reči osude. Kralj Nikola je tvrdio da ga je »Italija izdala«, a italijanska vlada se tokom 1916. godine držala veoma uzdržano prema kralju Crne Gore i njegovoj vlasti u Neju.

Kad je stvoren Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, u marta 1917. godine, stav italijanske vlade počeo je da se menja. Program Odbora — ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom i drugim jugoslovenskim narodima — izazvao je uznenarenost u Rimu i Neju. Sonino je smatrao da će ujedinjenje Srbije i Crne Gore ugroziti italijanski položaj na Jadranu i ojačati pokret za ujedinjenje. Na učestale zahteve iz Neja za pomoć, Sonino odlučuje da pruži podršku, iako uzdržanu, naprima kralja Nikole da se odupre pritiscima Srbije i Crnogorskog odbora. Posle ostavke vlade Mila Matanovića, italijanska vlada određuje da novi predsednik crnogorske vlade bude Evgenije Popović, generalni konzul Crne Gore u Rimu i italijanski podanik. Ipak, kad je kralj Nikola izrazio želju da prede u Italiju, Sonino je odgovorio da se »dolazak kralja Nikole u Italiju smatra nepoželjnim«. Dvostruko držanje prema kralju Nikoli i Crnoj Gori ostaje karakteristično za italijansku politiku do kraja rata.

Suočen sa programom Crnogorskog odbora i mogućnošću srbijansko-crnogorske saradnje u pitanju Albanije, Sonino je obećao kralju Nikoli da će Italija raditi na obnovi i teritorijalnom proširenju Crne Gore. To je potvrđeno u govoru o ratnim ciljevima Italije, održanom 20. juna 1917. godine u italijanskom Parlamentu. Tom prilikom je otvoreno ustao u obranu nezavisnosti Crne Gore i protiv program ujedinjenja Srbije i Crne Gore.¹⁸ Program ratnih ciljeva, iznet u trenutku održavanja konferencije na Krfu, potvrđio je nedvosmisleno postojanje suštinskih razlika između dve vlade, Srbije i Italije, pred-

¹⁴ Isti istom, Krf, 11. VI 1917, Gab. 71. Isto, 17; Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, 243—245.

¹⁵ Sforca je tim povodom pisao: »Srpska tvrdoglavost neće nikad odustati od intrig protiv Italije u Albaniji. Zbog toga naši protesti neće imati nikakve praktične rezultate.« Sforca Soninu, Krf, 16. VI 1917, Gab. 79. Soninove hartije 17.

¹⁶ Sonino Sforci, Rim, 2. VII 1917, Gab. 1089. Isto.

¹⁷ D. Živojinović, *Prilog proučavanju delovanja Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje 1917–1918. godine*. *Glasnik Cetinjskih Muzeja*, XIV (Cetinje 1981), 113–146.

¹⁸ S. Sonnino, *Discorsi Extraparlamentari*, I–III (Roma 1925), III, 564–568.

stavljač upozorenje da je program ujedinjenja Srbije i Crne Gore bio neprihvativ za Italiju. Po Soninovom shvatanju, obnova Crne Gore i Srbije, nezavisnost Albanije i rešenje jadranskog pitanja u skladu sa italijanskim zahtevima trebalo je da obezbedi italijansku dominaciju na Jadranu, a potom i na Balkanu.

Bilo je i drugih pitanja koja su remetila i zaoštravala odnose između Srbije i Italije u proleće i leto 1917. godine. Kad je, na primer, početkom maja, Stojan Protić, član vlade, oputovao u Švajcarsku da razgovara sa članovima Jugoslovenskog odbora, proširili su se glasovi da srpska vlada želi da pripremi teren za sporazumevanje sa Austro-Ugarskom. Iako je tvrdio da u to ne veruje, Sforca je upozorio da je na Krfu vidljiva obeshrabrenost zbog zbivanja u Rusiji; to je dovelo do opadanja Pašićevog ugleda, pošto je on za Srbe bio »čovek Rusije i Cara«.¹⁹

Sforca je takođe javljač i o neraspoloženju na Krfu zbog prilika na Solunskom frontu i odluke savezničkih vlasta da povuku neke svoje divizije sa tog ratišta. Primetio je i slabljenje morala među srpskim trupama, što je pisao neuspesima u ofanzivi oko Bitolja i suđenju Dragutinu Dimitrijeviću — Apisu i drugovima pred sudom u Solunu. U razgovorima sa Sforcom, regent Aleksandar i Pašić su u više navrata izrazili otvorenu zabrinutost zbog smanjenja trupa na Solunskom frontu.²⁰

Zaista, pad carizma u Rusiji stvorio je mučno raspoloženje na Krfu, a time i nametnuo potrebu da se preispita politika Srbije, s obzirom na neke druge izmenjene činioce. Ulazak SAD u rat, trenutna vojna i politička situacija, pokušaji otpočinjanja mirovnih pregovora između zaraćenih strana, neizvesna sudbina Solunskog fronta, teškoće srpske vlade oko prikupljanja dobrovoljaca, građanska i vojna opozicija i druga pitanja zahtevali su preispitivanje dodataćnje i uobličavanje nove politike srpske vlade.²¹

Neki od navedenih činilaca pogodovali su političkim ciljevima srpske vlade i ostvarenju programa jugoslovenskog ujedinjenja. Izjava privremene vlade u Rusiji (24. marta 1917. godine) o potrebi stvaranja jugoslovenske države u kojoj bi Srbija predstavljala centar, konačno je uklonila preostale otpore i sumnje u držanje Rusije. Ulazak u rat Sjedinjenih Američkih Država, u aprilu 1917. godine, iako one tada nisu objavile rat Austro-Ugarskoj, predstavljaо je moralnu podršku načelu samoopredeljenja i njegovoj primeni. S druge strane, pokušaji tajnih pregovora sa Austro-Ugarskom, u cilju njenog izvlačeњa iz rata i povlačenje savezničkih (britanskih) divizija sa Solunskog ratišta dovodili su u pitanje mirovni program Srbije.

U takvoj situaciji srpska vlada je uložila napor da obezbedi saradnju i podršku Jugoslovenskog odbora u cilju zaštite i iznošenja jugoslovenskog programa pred savezničke vlaste. Jugoslovenski odbor, nejedinstven i bez podrške u zemlji, obeshrabren i prilično izolovan od važnijih zbivanja, raspinjala su mnogobrojna strahovanja i problemi. Njegov predsednik dr Ante Trumbić, suočen sa mnogim pretnjama Odboru i njegovom radu, nastojao je da sa srpskom vladom postigne dogovor o osnovama buduće države. Kod Trumbića je primetan strah od Italije i Londonskog pakta, kao i mogućeg sporazumevanja između Srbije i Italije. Prihvatanje Majske deklaracije (30. maj 1917) od strane članova Jugoslovenskog kluba u bečkom Parlamentu, predstavljalo je novi udarac prestižu Odbora i njegovom predsedniku.²² Otuda spremnost Trumbića i njegovih drugova iz Odbora da prihvate poziv srpske vlade da dođu na Krf.

¹⁹ Sforca Soninu, Krf, 5. V 1917, Gab. 48. Soninove hartije 17.

²⁰ Isti isto, Krf, 25, 31. V, 9. VI 1917, Gab. 58, 62, 68, Isto.

²¹ Janković, n. d. 33—53, 63—112.

²² D. Živojinović, Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914—1920. (Beograd 1980), 201—212.

S druge strane, događaji koji su se zbili tokom prvih meseci 1917. godine dovodili su u pitanje osnovne postulante italijanske politike i ugrožavali njen temelj — Londonski pakt. Sonina je najviše uz nemiravala buduća politika Sjedinjenih Američkih Država. Dok ona pruža neke nade Srbiji, Sonino je u njoj video pretnju Italiji. On upozoravao italijanskog ambasadora u Vašingtonu da je Italija zaključila sa Saveznicima više ugovora i da se stoga među njima više ne može raspravljati o jadranskom pitanju. Tražio je da Amerikancima objasni da Italija ima opravdane aspiracije na Jadranu i upozorio da je za »Italiju neophodno da osigura strategijsku prevlast na Jadranu iz razloga nužne bezbednosti«. U tom cilju smatrao je da treba obnoviti Crnu Goru i Albaniju. Tvrđio je da je Jugoslovenima bio obezbeđen izlaz na more i da je zbog toga Italija žrtvovala neke svoje etničke grupe na obali. Zaključio je upozorenjem da je za »Italiju dominacija na Jadranu pitanje života ili smrti«.²³ U tome leže koreni budućeg sukoba Italije sa predsednikom Vudrom Vilsonom.

Kao i srpska, tako je i italijanska vlada u pokušajima otpočinjanja tajnih pregovora sa Austro-Ugarskom videla opasnost po Italiju i njene ciljeve. Sonino je zauzeo stanovište da Italija nije mogla dozvoliti da bude lišena svojih teritorijalnih tekovina koje su joj obećane na račun Austro-Ugarske. U tom smislu upozorio je, u više navrata, italijanske i savezničke ambasadore. Sredinom aprila 1917. godine upozorio je da ne bi bilo pogodno otpočinjati pregovore sa Austro-Ugarskom jer bi to bilo »opasno i dovelo bi do slabljenja savezništva, koje je potrebnije nego ikad«.²⁴ Sredinom maja, kad je britanska vlada zatražila saglasnost Italije za otpočinjanje pregovora za zaključenje separatnog mira sa Austro-Ugarskom, Sonino je upozorio da će to »zahtevati ponižavajuće ustupke u pogledu Londonskog paktu«. Za Sonina bi i uslovni ustupci bili »krajnje opasni«. Krajem maja je tvrdio da Italija neće pristati na izmene »sporazuma sadržanog u Londonskom paktu«. To je potvrdio u više navrata tokom juna.²⁵

Soninova uporna odbrana Londonskog paktu i nespremnost da pravi neke ustupke, doveli su italijansku vladu u nepovoljan položaj prema Saveznicima i Sjedinjenim Američkim Državama. Izjava ambasadoru Girsu predstavljala je reakciju na reči podrške Privremene vlade u prilog stvaranja jugoslovenske države. S obzirom na to, ne iznenaduje Soninova odluka da, suočen sa sazivom Krfske konferencije i njenim odlukama, odlučno odbaci mogućnost pregovora sa njenim protagonistima. Još manje je bio spremjan da prihvati njihove odluke. Odluke krfske konferencije, kao i njeno sazivanje, predstavljale su za Sonina, nesumnjivo, novu pretnju Londonskom paktu i italijanskoj dominaciji na Jadranskom moru, do koje mu je toliko stalo. Takvo uverenje navodi ga da preduzme korake bez presedana, sa ciljem da onemogući postizanje sporazuma između Srbije i Jugoslovenskog odbora. Koraci koje je Sonino preuzeo bili su, zaista, neobični.

II

Početkom maja 1917. godine Pašić je uputio poziv Trumbiću da sa drugim članovima Jugoslovenskog odbora dođe na Krf »radi dogovora o svim pita-

²³ Sonino Di Celereu, Rim, 16. IV 1917, Gab. Seg. 652. Soninove hartije 41; A. Tamborra, L'idea di nazionalità e la guerra 1914–1918, u Atti del XLI Congresso di Storia del Risorgimento Italiano, Trento, 9–13 ottobre 1963 (Roma 1965), 264.

²⁴ Sonino ambasadorila, Rim, 20. IV 1917, Gab. Seg. 595. Soninove hartije 41.

²⁵ Sonino ambasadorima, Rim, 16, 28. V, 10, 15. VI 1917, Gab. 718, 787, 923, 962, 1079. Isto. U razgovoru sa Renelom Rodom, britanskim ambasadorom, Sonino je izjavio da Italija nije »spremna da pravi ustupke u pogledu Londonskog paktu«, a ambasadoru Girsu potvrdio da Italija »ostaje čvrsto pri odredbama Londonskog paktu«.

njima«. Poziv je bio prihvaćen.²⁶ Upravo tih dana često se govorilo o prelasku srpske vlade sa Krfa u Makedoniju radi sastanka sa regentom Aleksandrom. Takva namera nije ostvarena, pošto je regent došao na Krf.²⁷ Sredinom maja u vlasti su počeli razgovori o prirodi predstojećih pregovora sa članovima Jugoslovenskog odbora. Iz zapisnika sa sednice vlade održane 17. maja 1917. godine, saznaće se da je bilo reči o »gledištu vlade na sjedinjenje jugoslovenskih naroda u jednu državu«. Na sednici održanoj 21. maja Pašić je obrazložio međunarodnu situaciju, govorio o teškoćama koje su dovele do pogoršanja položaja Srbije, izgledima za budućnost i drugim pitanjima. Narednog dana, 22. maja, rasprava je nastavljena, pa je zaključeno da je situacija veoma ne povoljna i puna »najvećih političkih i vojničkih opasnosti po nas (Srbiju)«. Konačno, 23. maja, vlada je uobličila stav u pogledu ujedinjenja Južnih Slovena i posebno ujedinjenja Srbije i Crne Gore.²⁸ Pojedinsti o tome nisu poznate.

Analiza odluka srpske vlade pokazuje da je ona, uprkos teškoća i neizvesnosti, odlučila da nastavi svoju jugoslovensku politiku. Obe zemlje, Srbija i Italija, stale su u odbranu svojih ratnih ciljeva. Ipak, među njima postoje primetne razlike. Sonino zauzima negativan, odbojan stav prema reviziji Londonskog pakta, koga smatra alfom i omegom svoje politike. S druge strane, Pašić i srpska vlada, suočeni sa nastalom situacijom, zauzimaju afirmativan stav. Oni uobličavaju jugoslovenski program, iznose ga pred savezničke vlade i javnost i za njega se svesrdno zalažu. Srpska vlada nastoji da mobilise Jugoslovenski odbor da na tome radi više nego dotada.

Na sednici vlade održanoj 14. juna pod predsedništvom regenta Aleksandra, Pašić je obavestio prisutne da će se na konferenciji sa članovima Jugoslovenskog odbora raspravljati o međunarodnim problemima. O uredenju buduće države neće se donositi odluke, pošto je to bilo »naše unutrašnje pitanje, koje mogu rešavati samo nadležni ustavni činioci«. Pašić je upozorio da će konačno rešenje jugoslovenskog pitanja zavisiti od ishoda rata, koji je bio neizvestan. Od veličine savezničke pobede zavisice da li će se ostvariti program ratnih ciljeva Srbije. Pašić je predviđao tri moguća rešenja: 1) očuvanje Srbije; 2) očuvanje svih srpskih zemalja, i 3) očuvanje svih jugoslovenskih zemalja. Pašić je dodao da je srpska vlada pozvala članove Jugoslovenskog odbora »da bi ih ozvaničili, te da se vidi da su oni ljudi sa kojima srpska vlada stoji u dodiru«.²⁹

Svesna međunarodne situacije i otpora Saveznika, a pre svega Italije, njenom programu, srpska vlada je zauzela elastičan stav. Pašić je dopuštao mogućnost različitih rešenja — od isključivo srpskog do jugoslovenskog. Pašićeva elastičnost bila je u primetnom neskladu sa Trumbićevim zalaganjem za radikalno rešenje jugoslovenskog pitanja i Soninovom upornošću u odbrani Londonskog pakta. Tokom razgovora na Krfu, Pašić je odustao od nekih stava predviđenih vladinom odlukom od 14. juna. U tom pogledu, Krfska deklaracija predstavlja trijumf Trumbićevih koncepcija.

Tokom maja, pa sve do dolaska članova Jugoslovenskog odbora na Kr, Pašić je od Sforce skrivaо planove za održavanje konferencije. Sforca je instiktivno osećao da se nešto značajno zbiva (prisustvo regenta na Krfu, česte sednice vlade), pa se kod Pašića stalno raspitivao za rad vlade. Početkom juna Pašić je odgovorio Sforci da regentov boravak na Krfu nije bio vezan

²⁶ Janković, n. d. 189–201.

²⁷ Početkom maja, Pašić je saopštio Sforci namenu srpske vlade da premesti svoje sedište sa Krfa u Makedoniju, južno od Florine. Sforca sesaglasio sa tim zahtevom. Sforca Sonimu, Krf, 8, 9, 14. V 1917, Gab. 49, 50, 51. Soninove hartije 17.

²⁸ Zapisnici sednica ministarskog saveta Srbije, 411, 413, 413–414, 416; Janković, n. d. 190.

²⁹ Zapisnici sednica ministarskog saveta Srbije, 1/14. VI 1917, 430. M. Drašković se zalagao da se sa njima postigne sporazum.

za neko posebno pitanje i da tome ne treba pridavati posebnu važnost.³⁰ Takođe držanjem Pašić je nastojao da izbegne italijanski pritisak na srpsku vladu.

Takvo držanje Pašićevu objašnjava zašto je Sforca bio potpuno nepripremljen i iznenaden dolaskom Trumbića, Bogumila Vešnjaka, Franka Potočnjaka, Dinka Trinajstića, Dušana Vasiljevića i Hinka Hinkovića na Krf. Oni su stigli na Krf 14. juna, istog dana kada je srpska vlada prihvatile program za konferenciju sa Jugoslovenskim odborom. Održavanje konferencije na Krfu predstavljalo je potpuno neočekivan dogadjaj za Sforcu.³¹ Sforca se kasnije žalio da su »Srbi potpuno prečutali da me obaveste o tome (dolasku članova Odbora)«. U razgovoru sa Pašićem, 21. juna, Sforca je tražio objašnjenje o prirodi razgovora između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Pašić je odgovorio veoma neodređeno, tvrdeći da »članovi Odbora imaju vesti o zavodenju veoma oštrog režima u Hrvatskoj, koji će zavesti ban Rauh«. To očevitno nije bilo istina. Sa svoje strane, Sforca je dolazak članova Jugoslovenskog odbora na Krf povezao sa mogućnošću zaključenja separatnog mira između Srbije i Centralnih sila, iako ga je francuski poslanik uveravao da nijedan od članova Odbora neće u tome učestvovati. Tom prilikom Sforca je ponovio već ranije iznete optužbe na račun srpske vlade. Tvrđio je da je na Krfu preovladalo uverenje u potrebu saveza sa Nemačkom, čak i u slučaju da Srbija izade iz rata sa velikim teritorijalnim tekovinama. Priznao je da to, ipak, ne predstavlja značajan činilac u trenutnoj situaciji.³²

Suočen sa potpunom neizvesnošću, lišen obaveštenja o prirodi razgovora između članova srpske vlade i Jugoslovenskog odbora i neprijateljski nastrojen prema svemu što je moglo da ugrozi njegovu politiku i ciljeve, Sonino se odlučio na neobičan korak. Za to mu je poslužilo obaveštenje koje je primio od Avecane. Ovaj je obavestio Sonina da mu je kralj Nikola naložio da saopšti da su »glavni vodi jugoslovenskog pokreta Hinković, Trumbić, Radić (sic) i Supilo (sic) spremni da napuste srpsku vladu i da preko njega (kralja Nikole — pr. D. Ž.) postignu indirektno sporazum sa Italijom«. Kralj Nikola je upozorio da se to može ostvariti ako se članovima Odbora obezbede finansijska sredstva, kako bi mogli da se odreknu pomoći srpske vlade.³³ Predlog je Soninu izgledao veoma privlačan.

Iako ponuda kralja Nikole nije izgledala dovoljno verodostojna i ozbiljna, s obzirom da je dolazila od ličnosti poznate po svojim sklonostima za spletke, Sonino je odlučio da je prihvati. To pokazuje koliko mu je stalo do toga da onemogući čvršću saradnju između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Već narednog dana, 31. maja, naložio je Avecani da ispita »bez da se shvati da predlog prihvatom, koliki je novčani iznos u pitanju«.³⁴ U odgovoru na ovaj zahtev, Avecana je saopštio da su Trumbić i Hinković otišli na razgovore sa srpskom vladom na Krf. Uprkos toga, kralj Nikola je uveravao Avecanu da sukob između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora neće biti izglađen i da su njegovi članovi spremni da se približe crnogorskom suverenu. Za svakog od njih trebalo je platiti 3.000 lira. Avecana je tvrdio da Odbor nije bilo moguće vezati za Italiju, »već ga odvojiti od Srba i sa njim sarađivati posredstvom kralja Nikole«. U svemu tome, očito je da je kralj Nikola imao neke svoje nameru, ali njih nije moguće određenije utvrditi.

³⁰ Sforca Soninu, Krf, 5. VI 1917, Gab. 65. Soninove hartije 17.

³¹ Janković, n. d. 204 ukazuje na teškoće koje su članovi Odbora imali prilikom zadržavanja u Italiji. Istog dana Sforca je saopštilo da su Trumbić, Hinković i drugi stigli na Krf. Sforca Soninu, Krf, 14. VI 1917, Gab. 77. Soninove hartije 17.

³² Sforca Soninu, Krf, 22. VI 1917, Gab. 82. Isto.

³³ Avecana Soninu, Pariz, 30. V 1917, Gab. 6. Arhiv MIP, Serbia 1915—1918, paket 179, fas. 5. Kralj Nikola je izrazio nadu da će italijanska vlada prihvati predlog i da će raspolaganje novcem poveriti ličnosti od poverenja.

³⁴ Sonino Avecanu, Rim, 31. V 1917, Gab. 830. Isto.

Upoznat sa iznosom sume i uslovima, Sonino je odlučio da prihvati predlog kralja Nikole. Naložio je Sforci da ispita da li postoji sukob između Srbije i Jugoslovenskog odbora i da li bi italijanski predlog, u vidu finansijske obaveze, bio prihvaćen. »Ukoliko to bude slučaj, ovlašćujem Vas da otpočnete oprezne razgovore sa rečenim jugoslovenskim vođama«, pisao je Sonino.³⁵ Soninov predlog predstavljao je, nesumnjivo, otvoreni pokušaj sejanja razdora između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Činjenica da je predlog potekao od kralja Nikole, koji nije uživao poverenje ili održavao tešnje veze sa članovima Odbora, ukazuje na njegovu neosnovanost. Sonino je, neosporno, sa strahom očekivao završni dokument konferencije na Krfu.

Iako zaplašen pretnjom koja se sakupljala na Krfu, a nadvijala nad Italijom, Sonino je potvrđio svoju nepopustljivost i nespremnots da se sporazumeva sa Jugoslovenima. Krajem maja 1917. godine ambasador Italije u Londonu, Guljelmo Imperijali, obavestio je Sonina o sadržaju razgovora između Frana Supila, tada izvan Odbora, i jednog italijanskog novinara. Tom prilikom Supilo je, po rečima Imperijalija, izneo svoje poglеде na političku situaciju i predloge kako da se reši italijansko-jugoslovenski spor. Supila su zabiljejavali poraz Rusije i sve očevidniji napori u Francuskoj, Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama da se očuva Austro-Ugarska. To ga je navelo da zaključi da će očuvanje Austro--Ugarske onemogućiti oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena, koje će velike sile napustiti po završetku rata. Supilo se plašio mađarizacije Hrvatske.

S obzirom na to, Supilo je smatrao da je jedini način da se to izbegne bio »potpuno iskreni sporazum između Jugoslovena i Italije«. Osnov za sporazum predstavljalio bi javno priznanje da će Italiji pripasti delovi na Jadraru utvrđeni sporazumima zaključenim pre ulaska Italije u rat. Za uzvrat, italijanska vlada i javno mnjenje obavezali bi se da »podrže program ujedinjenja i federacije jugoslovenskih naroda, pošto se otcepe od Austrije«. Supilo je dodata da takvo rešenje odgovara Italiji, koja će u jugoslovenskoj državi imati prijatelja i saveznika; u protivnom, sused će joj biti moćna Austro-Ugarska. Supilo je predložio da svoj predlog iznese Imperijaliju, koji je, sa svoje strane, zahtevao Soninovo mišljenje i uputstva.³⁶

Predlog je mogao imati dalekosežan značaj. Bez obzira što Supilov predlog nije mogao da obaveže Odbor, njegov ugled u evropskim prestonicama bio je još uvek znatan. Predlog je predstavljao prihvatanje italijanskih zahteva na istočnoj obali i otkrivao rascep u redovima jugoslovenske emigracije. Ali, Sonino nije bio spreman da predlog prihvati, pošto bi kao takav značio prihvatanje buduće jugoslovenske države. U telegramu Sforci, u kome mu nalaže da stupi u dodir sa predstavnicima Odbora na Krfu, Sonino je upozorio da se »prema ovom Supilovom predlogu treba držati krajnje uzdržano«.³⁷ To je bilo jednak odbijanju. Strah od buduće jugoslovenske države predstavljaо je, očigledno, opsesiju za Soninu.

Oba predloga — odvajanje Jugoslovenskog odbora od Srbije potkupljivanjem njegovih članova i izgledi za prihvatanje Supilovog predloga — bili su neostvarljivi. U prvi se Sforca brzo i sam lično uverio, dok je drugi Sonino odlučno odbacio. Početkom jula, Sforca je upozorio Sonina na teškoće sa kojima se suočavao u svojim nastojanjima da uspostavi dodire sa članovima Odbora. U tome su ga onemogućavali skučenost sredine i direktni nadzor koji su vršile srpske vlasti. Pored toga, Sforca je smatrao da je Soninov predlog od 23. maja bio veoma »osetljiv«. Obećao je da će uložiti sve napore da uspostavi dodire sa članovima Odbora kako bi bio u stanju da »utvrdi njihovo raspo-

³⁵ Sonino Sforci, Rim, 23. VI 1917, Gab. 1021. Soninove hartije; Sonnino, Carteggio 1916—1922, 246—248.

³⁶ Imperijali Soninu, London, 24. V 1917, Gab. 238, Rismo. Soninove hartije 17.

³⁷ Kao beleška 35.

loženje«. Ipak, Sforca nije imao neke velike nade u povoljan ishod svojih nastojanja. »Sva moja ispitivanja, direktna ili indirektna«, pisao je Sforca, »isključuju pomisao da oni nameravaju da se odvoje od srpske vlade«. To su potvrđivali njihova odluka da prihvate Pašićev poziv i dođu na Krf, kao i svakodnevni sastanci sa članovima srpske vlade.³⁸

Nekoliko dana kasnije, Trumbić je posetio italijansko poslanstvo i dugo razgovarao sa Sforcom. Tom prilikom Trumbić je izrazio svoju i želju srpske vlade da uskoro razmene gledišta sa italijanskim vladom i ukazao na neophodnost postizanja potpunog sporazuma pre održavanja mirovnog kongresa. Sforca je odgovorio da »srpska vlada može da bude sigurna u dobru volju Italije, ali da potpuni sporazumi zahtevaju saznanje o veličini pobjede«, sa čim se Trumbić saglasio. Trumbić je govorio o neizbežnosti jugoslovenskog ujedinjenja i interesu Evrope da to prihvati, odbacivao je tvrdnje o razlikama između Srba i Hrvata i tvrdio da će se postići sporazum o različitim vrstama autonomija. Sforca i Trumbić su se saglasili o štetnosti preteranih propagandnih delatnosti, Trumbić je govorio o duhovnoj (kulturnoj) bliskosti između žitelja Dalmacije i Italijana i upozorio da bi svaka smetnja tome bila katastrofalna. Sforca je shvatio da to znači otpor pripajanju Dalmacije Italiji. Sforca je upozorio Soninu da »ujedinjenje sa Srbijom predstavlja njegovu (Trumbićevu — pr. D. Ž.) osnovnu misao i političku ideju«. Na kraju, Sforca je ukazao da Trumbićev stav potvrđuje neodrživost predloga kralja Nikole o odavanju Jugoslovenskog odbora od srpske vlade.³⁹ Razlika između Supilovog i Trumbićevog stava bila je velika i nepremostiva. Supilo je pravio ustupke koji su bili neprihvatljivi za Odbor u celini i Trumbića lično.

Sforcini zaključci bili su tačni. Trumbićev stav u pogledu Dalmacije i drugih jugoslovenskih zemalja jasno je izložen u toku konferencije. Iako se zalašao za sporazumevanje sa Italijom, Trumbić nije odustajao od programa Jugoslovenskog odbora. Staviše, na sednici održanoj 16. jula Trumbić je zahtevao da se prema Italiji istupa odlučno i da se izlože sve teritorijalne pretenze, potkrepljene obrazloženjima i statistikama. Njegova namera je bila da time onemogući sporazumevanje između Italije i Srbije, koga se bojao, iako bez razloga. Sonino je bio protiv sporazuma. S druge strane, Pašić se zalašao da stav prema Saveznicima, a pre svega prema Italiji, bude »pažljiv« i umeren. Iako je italijansku politiku opisao kao »neoprezno i neumereno držanje«, Pašić se zalašao da se srpska vlada pridržava ustaljenih formi u svojim međunarodnim odnosima. »Izaći sa protestom pošto poto, značilo bi zavaditi se sa Saveznicima, a zavaditi se sa njima značilo bi pomoći Italiji. Mi ne smemo to da reskiramo«, upozorio je on.⁴⁰ Ispuštanje imena Italije u tekstu Deklaracije pokazuje da je Pašić popustio u svom stavu.

Sforca nije imao nikakva obaveštenja o prirodi i toku razgovora na konferenciji. Tek kada je ona završena, 20. jula, saznao je za Pašićevu odluku da poseti Pariz, London i Rim.⁴¹ Za sadržaj Deklaracije Sforca je saznao tek 24. jula, posle odlaska Pašića i članova Odbora sa Krfa. Takav postupak može se smatrati namernim, podstaknut, svakako, željom da se izbegnu Sforcini protesti. U nekoliko razgovora sa dr Momčilom Ninčićem, vršiocem dužnosti ministra inostranih dela, Sforca je prigovorio što je Italija, iako jedna od savezničkih zemalja, bila ispuštena iz preamble Deklaracije. U prvom razgovoru, vođenom 24. jula, Sforca je izjavio Ninčiću: »Protiv deklaracije i principa na koji se predviđa osnivanje nema ništa primetiti«. Tražio je da se Deklaracija dopuni navođenjem Italije kao jedne od savezničkih zemalja. Pašić je taj zah-

³⁸ Sforca Soninu, Krf, 5. VII 1917. Sonnino, *Carteggio 1916—1922*, 259.

³⁹ Sforca Soninu, Krf, 10. VII 1917, Gab. 95. Soninove hartije 17.

⁴⁰ Janković, n. d. 199; Beleške sa sednicu vlade Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora, održanih na Krfu 1917, na kojima je donesena Krfska deklaracija (Beograd 1924), 154.

⁴¹ Sforca Soninu, Krf, 20, 21. VII 1917, Gab. 98, 99. Soninove hartije 17.

tev odbacio tvrdnjom da se nikakve izmene ne mogu učiniti bez saglasnosti članova Jugoslovenskog odbora.⁴² Tako je prekinuta dalja diskusija.

Istog dana, 24. jula, Sforca je dostavio Soninu sadržaj Deklaracije i njene najvažnije odredbe. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca biće nedeljiva i jedinstvena država pod dinastijom Karađorđevića. U njoj će se upotrebljavati oba pisma, a vere će imati jednak prava. »Država će obuhvatiti sve teritorije na kojima živi kompaktno narod sa tri imena. Nijedan njen deo ne može se priključiti drugoj državi bez saglasnosti naroda«. Sforca se posebno zadržao na činjenici da je Italija bila isključena iz preambule Deklaracije. Pošto je dokumenat smatrao službenim, upozorio je Ninčića da će ispuštanje Italije izazvati »rđav utisak kod nas«. Ispuštanje je Sforca objasnio obzirima prema hrvatskom i slovenačkom življu »koji daje dobrovoljce protiv nas«. Svoj zahtev za dopunom preambule Sforca je objasnio namerom i željom da se ubuduće izbegnu nove insinuacije protiv Italije. Ako se u tome ne uspe »istaći će se odgovornost Srbije prema nama«, zaključio je Sforca. On je srpskoj vladu pripisao odgovornost za takav uvodni deo Deklaracije.⁴³

To nije bilo sve što je Sforca imao da kaže o Deklaraciji i njenom sadržaju. U opširnoj analizi njene vrednosti i značaja, Sforca se potruđio da ukaže i na njene slabosti. Za preambulu Deklaracije Sforca je tvrdio da predstavlja »nevin ogled prosečne političke literature«, ali je priznao da ga je zabolelo to što Italija nije u njoj bila spomenuta kao jedna od savezničkih zemalja. Tvrđio je da će se uzdržati do daljeg da to pitanje pokreće sa srpskom vladom. Što se tiče »trinaest modernih i demokratskih načela« koja sačinjavaju srž dokumenta, tvrdio je da su prošla kroz više revizija kako ne bi bila »uvredljiva za nas«. Posebno se zadržao na čl. 9 u kome se govorilo da teritorija buduće Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca obuhvata svu onu teritoriju »na kojoj živi naš narod u kompaktnoj i neprekidnoj masi«. Po Sforcinom uverenju ovakva definicija »izgleda da dopušta ustupanje drugim državama onih oblasti u kojima ova kompaktnost ne postoji«. Za treći stav istog člana, u kome se govorilo da nijedan deo ove celine ne može da se prisajedini drugoj državi bez pristanka samog naroda, Sforca je smatrao da dozvoljava da te teritorije postanu nezavisne države. U celini, Sforca je smatrao da Deklaraciji ne treba pridavati suviše važnosti. Iako je na prvi pogled davala utisak potpuno logičnog dokumenta, Deklaracija »predstavlja, u suštini, mučan kompromis između različitih želja i zahteva«.

Sforcina ocena Deklaracije bila je negativna. Tvrđio je da ona ne predstavlja »osnov za ujedinjenje Južnih Slovена, već je to samo dogovor o onome gde je sporazum bio moguć«. O ujedinjenju se govorilo kao o ujedinjenju »grbova i zastava«, a za rešenje odnosa između raznih naroda je tvrdio da su odloženi do održavanja ustavotvorne skupštine. Na kraju, tvrdio je da ako nova država ikada postane stvarnost, ona ne treba da izaziva strah. Po njegovom uverenju biće teško pronaći formulu za ravnotežu između različitih naroda, sklonosti i tradicija. Pored toga, pojaviće se i neki drugi spoljašnji problemi, koji će podstići nove strasti među njenim podanicima.⁴⁴

Sforcina analiza unutrašnjih protivrečnosti i slabosti Deklaracije pokazuje da on nije mnogo verovao u njenu valjanost i čvrstinu. Smatrao je da je to posledica neuskladivih ciljeva i želja. Hteo je da uveri Sonina da buduća jugoslovenska država, zbog svoje heterogenosti, unutrašnjih protivrečnosti i spoljnih pretnji neće dugo vremena predstavljati pretnju po svoje susede. U mnogo čemu, Sforcina ocena se pokazala opravdanom.

⁴² Ninčić Pašiću, Krf, 11/24. VII 1917, tel. 2654; Pašić Ninčiću, Pariz, 13/26. VII 1917. Arhiv MID PO 1917. Ita/b, fasc. II, dos. III. Arhiv SSIP; Sforca Soninu, Krf, 25, 26. VII 1917, Gab. 101, 102. Soninove hartije 17.

⁴³ Sforca Soninu, Krf, 24. VII 1917, Gab. 100. Soninove hartije 17.

⁴⁴ Isti istom, Krf, 25. VII 1917, Br. 419/75 Rismo. Arhiv MIP Serbia 1915—1918, paket 178. Arhiv MIP, Rim.

U toku narednih dana Sforca je vodio još jedan razgovor sa Ninčićem. Povod za to bila je Deklaracija. Sforca je ponovio svoju izjavu da nema ništa protiv načela izniteh u Deklaraciji. Na to je Ninčić izrazio žaljenje što nije mogao da je dopuni pomenom Italije. Sforca je na to upozorio da će »Italijani koji se bore za Srbiju u Makedoniji znati za Deklaraciju, a ne za ljubazne reči razmenjene između dvojice ministara«. Ipak, izrazio je nadu da to pitanje neće otvoriti nove polemike između dve vlade. U daljem razgovoru Ninčić je pitao da li će Italija primeniti načelo samoopredeljenja u Dalmaciji, »zbog čega je ime Italije ispušteno iz Deklaracije«. Na to je Sforca odgovorio neodređeno da se Dalmacija nalazi u rukama Austro-Ugarske, a da je oslobođenje podčinjenih naroda jedan od ratnih ciljeva italijanske vlade.⁴⁵

U toku narednih nedelja Sforca je posvetio dosta vremena razmišljanju o značaju Deklaracije i njenim posledicama po odnose između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Na to ga je podstaklo i pisanje nekih italijanskih listova, pre svega liberalnog milanskog dnevnika »Corriere della Sera«.⁴⁶ To, kao i želja da se izbegne kritika britanske i francuske javnosti, naveli su Sforcu da primeti da sadržaj Deklaracije predstavlja »dokaz umanjene snage i uticaja srpske vlade«. Zbog toga treba ublažiti kritike upućene na račun politike Srbije i Pašića. Predložio je Soninu da prilikom razgovora sa Pašićem zauzme blagonaklon stav i pruži mu uveravanja o naklonosti Italije. To je potrebno pošto je Pašić bio protiv unapred spremljenih rešenja. Bez obzira što je pozvao Jugoslove na Krf, Pašić je, po Sforcinim rečima, bio za »praktične pogodbe i, ako ima izbor, za mnogo skromnija rešenja, ali srpska«.⁴⁷ Sforca je dobro shvatio Pašićevu politiku i umerenost njegovog stava prema Italiji. Zbog toga se zalagao da Sonino zauzme sličan stav.

Sonino odbacuje takav stav i savet, čime se pojavljuju prvi nesporazumi između njega i Sforce.⁴⁸ Njegova nepopustljivost brzo je došla do izražaja. Na povratku sa svoje evropske turneje, Pašić se zadržao u Rimu, gde je 10. septembra vodio dug razgovor sa Soninom. Predmet razgovora bili su Krfska deklaracija i mogućnost postizanja sporazuma između Srbije i Italije o rešenju jadranskog pitanja. Sonino je prihvatio opravdanost postizanja sporazuma u zajedničkom interesu, izjavio da je i sam tražio da se o tome postigne sporazum i doda da je Deklaracija, sa Pašićevim potpisom, »praktično umanjila, ako ne i potpuno uklonila svaku mogućnost plodnih pregovora u željenom smislu«. Prigovorio je Pašiću zbog odluke srpske vlade da zauzme nepopustljiv i principijelan stav, koji onemogućava postizanje sporazuma i kompromisa. S obzirom na to, kao i neizvestan ishod rata, Sonino je smatrao da je Deklaracija došla u krajnje nepovoljnem, čak opasnom trenutku po Italiju. To je objasnilo sledećim rečima: »U Italiji Deklaraciju su mnogi doživeli kao delo ratne sabotaže, koja pruža podršku neutralistima«, tj. protivnicima rata. S obzirom da je Deklaracija prethodila papskoj mirovnoj noti, ona je podstakla živu agitaciju pacifista i socijalista, kojima pružaju podršku pristalice neutralnosti. Sadržaj Deklaracije dobio je još veći značaj i težinu Pašićevim iz-

⁴⁵ Ninčić Pašiću, Krf, 14/27. VII 1917. Arhiv MID PO 1917, II/b, fas. II, dos. VI; Sforca Soninu, Krf, 28. VII 1917, Gab. 103. Soninove hartije 17.

⁴⁶ U članku pod naslovom »O krfskom ugovoru«, objavljenom 3. VIII 1917, ističe se da stvaranje Jugoslavije ne mora biti uperen protiv Italije; u članku pod naslovom »Raspovje o Krfskom sporazumu«, objavljenom 14. VIII 1917, list se zalaže za sa radnju sa budućom Jugoslovenskom državom, pod uslovom da italijanski interesi na Jadranu budu u potpunosti zaštićeni.

⁴⁷ Sforca Soninu, Krf, 16. VIII 1917, Gab. 103. Soninove hartije 17. To potvrđuje i Pašićev razgovor sa ambasadorima Salvago-Radijem, vodenim u Parizu 6. VIII 1917. godine. Pašić je tom prilikom rekao da je »Kotor cisto srpska teritorija i da se ne može ustupiti bilo komu. Slično je bilo i sa Crnom Gorom, gde je postojao snažan pokret za ujedinjenje sa Srbijom. Salvago-Radi Soninu, Pariz, 6. VIII 1917, lično. Isto 49.

⁴⁸ Zanimljivo je primetiti da Sforca ne govori ništa o tom razdoblju u svom Dnevniku. Tek u oktobru 1917. godine Sforca beleži da je Sonino »previše neprijateljski nastrojen prema svakom sporazumu sa Srbima«. C. Sforza, Dalle pagine del diario. Il periodo pre-fascista. Nuova Antologia, CII, vol. 501, fasc. 2004 (decembre 1967), 457.

javama datim raznim evropskim listovima. Ukoliko bi se prihvatio sadržaj Deklaracije, Italija ne bi imala nikakav razlog da produži u ratu, pošto ne bi imala šta da postigne za sebe. Pored toga, Deklaracija je kod mnogih stvorila otpor prema ratu, na pragu treće ratne zime.

Sonino je potom upozorio da takva politika nije odgovarala srpskim ratnim ciljevima, tj. njenoj obnovi i širenju, sa izlaskom na more. Tvrđio je da su poznati dogovori sa Saveznicima u pogledu ulaska Italije u rat i rešenja jadranskog pitanja u slučaju pobeđe. Sonino je tražio od Pašića da prihvati takvo rešenje, tj. Londonski pakt kao osnov za pregovore između dve vlade, iako je dopustio mogućnost da se diskutuje o nekim »manjim detaljima«. Time će Srbija postići potpuni sporazum sa Italijom. Sonino je mislio, svakako, na manje ustupke, iako ih nije preciznije odredio.

Pašić je bio uzdržan. Objasnio je da je Deklaracija bila neophodna kao mera kojom bi se onemogućilo prihvatanje ponude o autonomiji Jugoslovena u Austro-Ugarskoj. U Deklaraciji, koja je ostala u okvirima principa, Pašić nije video »nepremostivu smetnju sporazumu i ustupcima, s obzirom na lokalne geografske uslove«. Pašić je priznao da Italija treba da zadrži strategisku premoć na Jadranu. To se moglo postići njenim dobijanjem Trsta i Pule, polovinom (zapadnom) Istre, nekim ostrvima i Valonom. Nadmoćnost bi bila pojačana »bliskim prijateljstvom i sporazumom sa novom državom, koja će nastati na istočnoj obali«. Uprkos nekim ustupaka, Pašić se zalagao za primenu načela narodnosti, nastojeći da uveri Sonina u opravdanost svojih gledišta.

Kao i Pašić, Sonino je ostao pri svojim ranije iznetim stanovištima. Odgovorio je Pašiću da je njegovo rešenje neprihvatljivo i pozvao se na Londonski pakt. Pored toga, Deklaracija je postavljala neke zahteve koji su ugrožavali italijansku bezbednost. U pitanju je bilo ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, a sa time i prelazak Lovćena i Boke Kotorske u posed nove države. Odlučno je odbacio mogućnost podele Istre, iako je dozvolio mogućnost da slovenski živalj koji se nađe unutar italijanskih granica uživa pravo da govoriti svojim jezikom, ima svoje škole, kao i druga politička i građanska prava. Sonino je ponovio da je italijanska obala ugrožena od sile koja se nalazi u posedu istočne obale, pa je, stoga, Londonski pakt predstavljao nužan minimum za »našu bezbednost«. Zaključio je da neće biti nikakvih koristi od daljih razgovora ukoliko oni zanemaruju odredbe Londonskog pakta.

Jedino u čemu su dvojica postigli saglasnost bila je potreba da se prekine kritika upućena na račun Italije i njene politike u evropskoj i američkoj štampi. Sonino je tvrdio da su napisi protiv Italije bili uistinu neprijateljski. Pašić se saglasio sa tim i obećao da će učiniti sve što može da ublaži pisanje evropske štampe protiv Italije. Na kraju, Pašić je ponovio uverenje da je neophodno postići sporazum između dve zemlje i izrazio nadu da će se on postići. Dvojica državnika su se dogovorili da sadržaj razgovora ostane u tajnosti.⁴⁹

Soninove reči predstavljale su otvorenu optužbu na račun srpske vlade i Pašića. Proglasio ih je odgovornim za Krfsku deklaraciju, iako nije spomenuo pitanje ispuštanja Italije iz njene preambule. Takođe politikom srpske vlade se upilita u unutrašnje probleme Italije, podstičući neprijatelje rata i neutraliste na pacifizam. Iz toga proističe da su srpska vlada i Pašić onemogućavali da Italija dobije one teritorije zbog kojih je ušla u rat. Drugim rečima, Krfска deklaracija je lišila italijansku vladu osnova za nastavljanje rata. Zbog toga, Sonino je zahtevao od Pašića da srpska vlada prihvati Londonski pakt i time omogući dalje učešće Italije u ratu. To je, zaista, bilo previše, iako Soninove reči objašnjavaju njegovo duhovno stanje, čoveka suočen-

⁴⁹ Sonino Imperijaliju, Rim, 11. IX 1917, Gab. 1511/887. Soninove hartije 41; Sonino, Diario 1916—1922, 190—193.

nog sa otporima na svim stranama svojoj politici. S druge strane, Pašić je potvrdio svoju spremnost da pravi neke ustupke, koji su bili neprihvatljivi za Sonina. U celini, Pašić je branio jugoslovenski program, a preko Soninovih reči i optužbi prelazio je uzdržanim odgovorima.

U suštini, dalji razgovor nije imao nikakve svrhe. Novih razgovora dugo nije ni bilo. Sukob između Srbije i Italije bio je zaoštren do krajnje mere, bez izgleda da se sporazum postigne u dogledno vreme. Jugoslovenska politika srpske vlade predstavljala je smetnju italijanskim planovima i pretenzijama. Dve zemlje i njihovi državnici sukobljavali su se zbog Dalmacije, Crne Gore i Albanije. U pitanju je bila čitava jadranska obala, a ne samo Dalmacija, Istra i ostrva, kako se to često misli. Srbija se suprotstavila italijanskom učvršćivanju na tim stranama. Pored pojedinih velikih sila (SAD), koje su dovodile u pitanje italijanske teritorijalne pretenzije, to je učinila i Srbija, mala zemlja. To je bilo previše za Sonina, koji nije mogao da toleriše pretњu sa te strane. Otuda njegove reči pretnje i optužbe.

Dragoljub R. Živojinović

S U M M A R Y

The war aims of Serbia and Italy (1917)

In this article the author argues that the Corfu Declaration, a program of the Yugoslav unification accepted in July 1917 by the Serbian Government and the Yugoslav Committee, had constituted the most critical point in the relations between Serbia and Italy during the World War. He points out to the Italian pretensions to the large stretches of the territory along the eastern Adriatic seaboard (Dalmatia, islands) inhabited predominantly by the South Slavs. It was not all. The Italian government also wanted a predominant influence in Albania as well as the preservation of an independent Montenegro. Such plans and pretensions ran contrary to the war aims of Serbia and the Yugoslav Committee.

When confronted with the fact that the members of the Yugoslav Committee have arrived at Corfu, the Italian Foreign Minister, Sidney Sonnino, instructed Carlo Sforza, the Italian Minister at Corfu, to explore the possibility of bribing the members of the Yugoslav Committee, thus preventing the agreement with the Serbian Government. Sforza replied that it was not possible to achieve. Sonnino felt that the international set up (the fall of czarism, the entry of the United States into the war, Britain's efforts to induce Austria-Hungary to leave the war) seriously threatened prospective gains promised to Italy in the Pact of London. He absolutely refused to abandon any of these gains. Therefore, Sonnino conceived the Corfu Declaration as an additional act of sabotage directed against Italy and her interests. He said so to Nikola Pašić, the Serbian Prime Minister, adding that such a program was against Serbia's interests as well. Pašić refused Sonnino's contention, adding that he did not conceive the Declaration as an obstacle to eventual agreement between Serbia and Italy.

Sonnino made Pašić and the Serbian Government responsible for the contents of the Corfu Declaration, insisting that it made Italy's participation in the war useless, depriving her of any pretext to continuing to fight. The further discussions were interrupted for a long time to come.

Nadežda Jovanović

Viši naučni saradnik Instituta za
istoriju radničkog pokreta Srbije
Beograd, Nemanjina 24

MILAN GORKIĆ

(prilog za biografiju)

Originalni naučni rad

929:329 15 Gorkić M.

Napisati biografiju i osvetliti revolucionarni put i publicističku delatnost omladinskog i partijskog radnika, kakav je bio Milan Gorkić,¹ ozbiljan je i složen zadatak za istraživača. Ta složenost proističe iz neophodnosti poznavanja ne samo činjenica, dokumenata, svih složenih i često do danas nerazjašnjenih ili krivo tumačenih podataka iz života Gorkića, nego i dobrog poznavanja istorije SKOJ-a i KPJ od osnivanja do sredine tridesetih godina, kao i istorije Komunističke omladinske internacionale (KOI) i Komunističke internacionale (Kominterne) u tom razdoblju. Od rane mladosti Milan Gorkić je svoj život i aktivnost utkao u SKOJ i KPJ. Jedno vreme je bio funkcioner KOI i Kominterne, a od 1928. do sredine 1937. godine je član centralnih rukovodećih organa Komunističke partije Jugoslavije.

U političkoj biografiji Milana Gorkića uočavaju se različiti periodi delatnosti. U godinama 1919—1923. bio je jedan od osnivača i rukovodilaca SKOJ-a u Bosni i Hercegovini, član Oblasnog partijskog rukovodstva i zamenik glavnog urednika organa Nezavisnih revolucionarnih sindikata Bosne i Hercegovine lista »Radničko Jedinstvo« (1922—1923). Od sredine 1923. do početka 1932. godine njegova aktivnost je uglavnom vezana za međunarodni omladinski pokret. Od jula 1932. do jula 1937. godine Gorkić je bio član rukovodstva KPJ: 1932—1934. član je Privremenog rukovodstva KPJ, 1934—1937. član Političkog biroa CK KPJ, od druge polovine 1936. godine politički sekretar KPJ. Njegova politička biografija se završava sredinom 1937. godine, kada je od strane Kominterne bio opozvan iz CK KPJ, a životni put mu se prekida 1939. godine u zatvorima NKVD-a.

Za relativno kratko vreme Gorkić je izrastao od skojevskog i partijskog rukovodioca Bosne i Hercegovine do jednog od organizacionih sekretara KOI i člana Internacionalne kontrolne komisije Kominterne.

Sa dvadeset osam godina postaje član rukovodstva KPJ, a u trideset drugoj godini generalni sekretar KPJ. Život Milana Gorkića tragično se završio već u trideset petoj godini. Bez sumnje da ovakav profil jedne ličnosti zaslužuje pažnju istraživača, a prvenstveno istoričara jugoslovenskog radničkog i komunističkog pokreta, čiji je akter Gorkić bio neprekidno, uprkos tome, što se

¹ Pravo ime Milana Gorkića je Josip Čižinski. Među mnogobrojnim pseudonimima kojima se služio bili su: M. G., M. G-ć, Leo, Milan, Ernst Hajnest, Jaroslav Bernašek, Letić, Orhideja, Sommer, Bureš, Burg Marija Bistrička, Milan Nikolić, Aleksa Petrović,

jedno vreme nalazio na radu u međunarodnim organima komunističkog pokreta.

Važno je istaći da je Gorkić bio aktivan učesnik u nizu prelomnih momenata u istoriji KPJ, što se naročito ispoljilo u periodu rešavanja unutarpartijske krize i borbe protiv frakcija u KPJ 1927—1928. godine, zatim, u vreme obnavljanja rada Partije (1932—1934), te u periodu borbe za stvaranje Narodnog fronta u Jugoslaviji i sprovođenja strategije i odluka VII kongresa Kominterne, kada je revolucionarni radnički pokret u Jugoslaviji bio u usponu a KPJ veoma aktivno delovala na razvijanju širokog antifašističkog i anti-režimskog pokreta u Jugoslaviji.

Pri upoznavanju sa veoma bogatom i raznovrsnom biografijom Milana Gorkića istraživač se suočava sa nizom ozbiljnih teškoća i problema, bez čijeg sagledavanja i rešavanja je nemoguće objektivno i svestrano opisati njegov život i političku delatnost. Pre svega se misli na dokumentaciju, njenu potpunost i mogućnost proučavanja. To se prvenstveno odnosi na građu, koja se nalazi u arhivima Sovjetskog Saveza, a moguće i u Čehoslovačkoj, Nemačkoj, Austriji, Francuskoj, Engleskoj i nekim drugim zemljama. Upoznavanje sa tom dokumentacijom omogućilo bi rasvetljavanje Gorkićeve delatnosti u tim zemljama kao organizacionog sekretara i člana izvršnog komiteta KOI, instruktora Kominterne, člana njenih organa, kao i o uzrocima njegovog smenjivanja sa mesta sekretara KPJ, hapšenja 1937. i likvidaciji 1939. godine. Postojeća partijska dokumentacija u mnogome omogućava praćenje političke aktivnosti Gorkića kao člana CK KPJ, ali ne i kao funkcinera međunarodnog komunističkog pokreta. Određenu teškoću predstavlja i identifikacija autorstva velikog broja partijskih dokumenata, naročito iz perioda 1932—1936. godine, za koja se pretpostavlja da su Gorkićeva, s obzirom, da mnoga dokumenta nisu potpisana ili nose potpis »CK KPJ«. U sklopu toga nalaze se i oni spisi koje je Gorkić pisao po nalagu CK KPJ. Ovaj je momenat veoma značajan u sagledavanju njegove uloge u razradi političke linije i strategije Partije na raznim etapama njenog delovanja, kao i analize stavova koje je Gorkić zauzimao itd.

Za svestrano osvetljavanje političko-partijske delatnosti Milana Gorkića neophodno je sakupiti sve spise potekle iz njegovog pera kao samostalnog pisca ili koautora. Za sedamnaest godina aktivne političke delatnosti on je napisao veliki broj članaka, rasprava i brošura iz različitih oblasti: od ekonomskih rasprava i pregleda do radova iz istorije KOI, Kominterne i KPJ, pregleda međunarodnog položaja Jugoslavije i niza drugih zemalja, tekstova u kojima se tretiraju aktuelni problemi unutrašnjeg partijskog razvoja, borbe protiv frakcijskog razvoja, organizacionog razvoja Partije, ilegalnog rada itd. Mnogobrojni tekstovi na pomenute teme objavljivani su od 1923. godine u organima Kominterne i KOI na ruskom, engleskom, francuskom i nemačkom jeziku.² Prve radove Gorkić je objavio već 1922. godine, kao osamnaestogodišnjak u listu »Radničko Jedinstvo«. U tom listu prvi put svoje članke potpisuje pseudonimom Milan Gorkić, ili skraćenicom M. G-ć. Brojni napisi Milana Gorkića susreću se takođe i u ilegalnim časopisima i novinama KPJ i SKOJ-a (»Mladi boljševik«, Klasna Borba«, »Proleter«, »Komunist«), zatim u »Šta i kako da se radi«, zborniku direktiva i uputstava CK KPJ, kao i u nizu progresivne štampe iz evropskih zemalja (»Tan«, »Europäische Stimmen« i dr.). Do sada ta bogata partijsko-publicistička ostavština Milana Gorkića nije bila poznata jugoslovenskoj javnosti, mada je njen značaj za proučavanje njegove ličnosti i za ocenjivanje njegovog doprinosu razvoju marksističke misli u Jugoslaviji veliki.

Sakupljanje, proučavanje i objavljivanje sabranih Gorkićevih tekstova i

² Dosada je prikupljeno više od 60 objavljenih radova M. Gorkića. Među njima i nekoliko posebnih izdanja (brošura).

partijske dokumentacije, kao i druge grade, omogućiće svestranije osvetljavanje njegovog životnog puta, ispravljanje postojećih, često ovlaš iznetih ocena i neargumentovanih sudova o njemu, davanje što objektivnije ocene o njegovoj ulozi i mestu u istoriji KPJ i revolucionarnom pokretu u Jugoslaviji, pa i u međunarodnom komunističkom pokretu.

U ovom prilogu za biografiju Milana Gorkića čini se jedan skroman pokušaj, da se na osnovu dosad prikupljene i proučene dokumentacije i literature, u glavnim crtama opiše njegov životni put i politički rad, da se na malom prostoru dā opšta slika Gorkićeve delatnosti tokom sedamnaest godina, u nadi da će dalja istraživanja upotpuniti mnoge praznine, a dublja proučavanja i analize omogućiti potpuniji uvid i sud o njemu i njegovoj ulozi u istoriji KPJ.

Kako je tokom istraživanja pronađena autobiografija, koju je Milan Gorkić napisao 5. decembra 1931. godine, za potrebe Kominterne, povodom imenovanja novog rukovodstva KPJ, smatramo korisnim da iznesemo Gorkićeve lično viđenje svog partijsko-političkog opusa.

»Radio sam se 19. februara 1904. godine u Sarajevu (Bosna—Jugoslavija)«, piše Milan Gorkić. »Otac mi je bilo sin radnika i sam je radio i sada radi u proizvodnji, kao stolar na željeznicama. Majka je iz siromašne seljačke porodice. Radila je u krojačkim radionicama. Životni uslovi porodice bili su kao i kod svih radnika. Zarade nije bilo dovoljno, pa je otac uz rad na željeznicama popravljao nameštaj kod kuće, iskorisćavajući decu, brata i mene od najranijeg detinjstva, tako da sam pomalo naučio ovaj занат. Do deset godina živeo sam u malom radničkom gradiću (Bosanski Brod — 3.000 stanovnika). Pošto sam u osnovnoj školi pokazao velike uspehe, otac je po savetu učitelja želeo da me pošalje u neku srednju školu. Usled nedostatka sredstava otputovao sam u drugi grad kod očevog druga opančarskog radnika. Ovde sam jednu-dve godine pohađao gimnaziju, pomažući kao učenik opančaru i dajući časove deci bogatih porodica, koja su slabo učela.« Ponovo se vraća kod oca i tokom 1916—1918. godine pohada srednju školu u Bosanskom Brodu. Godine 1918. položio je prijemni ispit za Trgovačku akademiju u Sarajevu. »Moja nacionalnost, nastavlja Gorkić, je mešana. Otac je Čeh, rođen sam u Jugoslaviji; kod kuće govorimo češki, a van nje srpski. Nemam državljanstva. Jugosloveni su me protjerali a Čehoslovačka je odibila da me prizna za svog državljanina. Roditelji žive u Čehoslovačkoj (Košice). Otac radi, majka domaćica, brat mašinibravar, drugi brat je još kod kuće (ima 11 godina).« U tekstu ističe da vojsku nije služio, ali je posle raspada Austro-Ugarske, 1918. godine bio u nacionalnoj narodnoj gardi, iz koje su »izašli s jedne strane odredi srpske buržoazije, a, s druge, neoformljeni crveni partizanski odredi«. Pišući o svojim porodičnim stvarima, napominje da izdržava dvoje dece, od kojih je jedno kod njega, a za drugo plaća alimentaciju. Istimje, da je njegova žena intelektualka, član SKP(b) od 1924. godine i da se bavi kulturnom problematičkom. O svojoj političkoj aktivnosti Milan Gorkić kaže sledeće:

»Iz srednje škole u Sarajevu su me izbacili 1920. godine zbog aktivnog partijskog rada. Posle sam produžio samostalno obrazovanje. Godine 1923—1924. (jednu godinu) radio sam u IK KI (referent Informativnog odeljenja), istovremeno sam se školovao na fakultetu društvenih nauka (ekonomsko odeljenje) Prvog Moskovskog državnog Univerziteta. Cital sam i proučavao osnovne rade Marks-a, Lenjina, celokupna dela Staljina i osnovnu marksističku literaturu u granicama otplike dobre komunističke više školske ustanove. Radio sam kao agitator rajonskog i Moskovskog komiteta. Godinu dana sam predavao političku ekonomiju na jugoslovenskom sektoru KUNMZ-a (Komunističkog univerziteta nacionalnih manjina Zapada — N. J.) i nekoliko godina (sa prekidima) sam rukovodio proučavanjem aktuelnih zadaća jugoslovenske partije.« U Autobiografiji ukazuje da je napisao 5—6 brošura o pi-

tanjima KOI, da govori i piše na srpskom, češkom, nemačkom, engleskom, govori francuski, razume bugarski, poljski i »ponešto talijanski«.

Na kraju teksta ponovo se vraća na svoj revolucionarni rad u Jugoslaviji i piše da do stupanja u KPJ 1919. godine u drugim partijama nije bio, mada se nalazio u nacionalno-revolucionarnoj sredini. »Učestvovao sam,« ističe Gorkić, »u stvaranju SKO u Jugoslaviji. Bio sam sekretar mesne, zatim oblasne (Bosna i Hercegovina) skojevske organizacije. U Partiju sam se učlanio 1919. godine kao učenik srednje škole. Kada se stvarao SKOJ radio sam u njemu do 1921. godine. Otišao sam 1923. godine u Austriju, odatle u Čehoslovačku, zatim u Nemačku i u jula 1923. godine sam došao u Moskvu kao politički emigrant. Godinu dana po prijemu u KPJ Gorkić je izrastao u značajnog aktivistu Partije u Bosni i Hercegovini. U autobiografiji kaže da je od 1920. godine bio član Oblasnog komiteta KPJ; od 1922. je bio zamenik redaktora revolucionarnog sindikalnog lista; 1922. i 1923. delegat prve dve ilegalne partijske konferencije KPJ. »Godine 1920. izabran sam,« piše Gorkić, »za člana CK SKOJ-a, a od 1924. sam član IK KOI, od 1928. godine sam drugi sekretar KOI i član IKK. Kao član SKP(b) od 1923. i funkcioner KOI, Gorkić je bio delegat sa savetodavnim glasom i kao predstavnik KOI na nekoliko partijskih konferencija i kongresa SKP(b), Kominterne i Crvene sindikalne internacionale. Nije pripadao nijednoj partijskoj organizaciji van IK KI, niti je učestvovao u opozicijama. On piše, da »političkih razilaženja sa partijom« nije imao, a u »jugoslovenskoj partiji aktivno sam se borio za sprovođenje linije IK KI protiv raznih grupacija. Član je sindikata sa prekidima od 1922. učestvovao je u nekoliko štrajkova kao član partijskih komiteta, a imao je iskustva i u ilegalnom radu. »Prvi put sam bio uhapšen maja 1919. godine. Od tog vremena stalno su me hapsili u raznim zemljama, ali dugo nisam se deo u zatvorima. U zatvoru sam najviše bio sedam meseci. Proveo sam po zatvorima oko dve godine. Zasad sam proteran iz Jugoslavije, Austrije, Čehoslovačke, Grčke, Francuske. Bio sam u zatvoru sa mnogim drugovima. U zatvoru nisam imao mogućnost da se bavim samoobrazovanjem. O svome radu u SSSR piše da je dve do tri godine radio u Izvršnom komitetu Sportske internacionale. Na kraju biografije Gorkić navodi da podatke koje je u njoj naveo mogu potvrditi jugoslovenski rukovodeći drugovi i drugovi koji su radili u IK KOI i IK KI.³

Iz teksta Gorkićeve autobiografije izostavljen je deo koji se odnosi na porodicu njegove žene Betti Nikolajevne Glan.

U ovoj autobiografiji ima inače dosta nedorečenosti i praznina. Ispušteni su neki važni momenti i podaci.

Ovom prilikom nećemo popunjavati te praznine i ispravljati neke netačnosti. Neke od njih ćemo samo evidentirati. Gorkić nije naveo svoje pravo ime i prezime (Josip Čižinski), ime oca (Vaclav Čižinski), majke (Antonina Mimra), starijeg brata (Vaclav) i mlađeg (Bogumil), supruge (Betti), čerke (Jelena) i vanbračnog deteta (čerka Zora). Od te porodice u životu su mlađi brat Bogumil, žena i dve čerke. Majka mu je umrla 1943. otac 1956. a godinu smrti starijeg brata nismo ustanovili.⁴

Valja istaći i činjenicu da je Milan Gorkić u svojoj Autobiografiji naveo samo godinu svog prvog hapšenja (1919.) i da nije naveo godine kada je kasnije bio hapšen. Poput drugih aktera, pripadnika KPJ i SKOJ-a i njegove generacije, on je već sredinom 1921. godine doživeo policijske progone. Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu izdala je 1. jula 1921. godine nalog za hapše-

³ A CK SKJ, F. Jugosloveni u SSSR-Č/4.

⁴ Betti Nikolajevna Glan, bivši upravnik Parka kulture i odmora u Moskvi »Gorki«, poznat je radnik na polju masovne kulture. Živi u Moskvi kao penzioner i aktivno se bavi pozorišnim masovnim radom. Čerka Jelena radi kao lekar u Moskvi. Zora je penzioner i živi na jugu Ukrajine. Podatke o rodbini M. Gorkića pružili su autoru Gorkićeva čerka Jelena i supruga Betti Glan.

nje Josipa Čižinskog. Prilikom njegovog hapšenja, unapseno je još nekoliko članova Oblasnog komiteta SKOJ-a za B i H: Baja Radić, Maks Švarc i Franjo Parte. Svi su 27. jula te godine bili saslušani u policijskoj direkciji, pod optužbom da su organizatori rada SKOJ-a u Sarajevu. Ova dva događaja odigrala su se u kraćim razmacima pre i posle atentata omladinske grupe »Crvena pravda« na ministra unutrašnjih poslova u ostavci Milorada Draškovića u Delničama (21. jul 1921). Pošto je neposredni izvršilac atentata Alija Alijagić bio iz Bosne, to su progoni komunista u ovim krajevima nastavljeni i pojačani, kao uostalom, i na čitavoj teritoriji Kraljevine SHS. Režim je takođe u to vreme organizovao i antikomunističke demonstracije u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine, kako bi pred javnošću prikazao svoju snagu i privrženost naroda postojećem državnom uređenju.

O delatnosti Josipa Čižinskog kao sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a i člana Oblasnog komiteta KPJ u Sarajevu u periodu do 1923. godine nema mnogo konkretnih podataka. Verovatno zbog toga što se na tome dosada nije mnogo radilo. Ovu prazninu svakako dopunjuje činjenica da je Gorkić kao delegat partijske organizacije Bosne i Hercegovine učestvovao u radu I konferencije KPJ održane od 3–17. jula 1922. godine u Beču. Iz toga se može zaključiti da je u to vreme u Bosni i Hercegovini bio jedan od istaknutijih kadrova. S obzirom da se tada, kao i na II zemaljskoj konferenciji KPJ nalazi u delegaciji sa Đurom Đakovićem može se pretpostaviti da njihovo drugovanje, ista shvatanja i stavovi o bitnim pitanjima strategije, taktike i politike KPJ potiče od tada. Revolucionarna delatnost i prijateljstvo Gorkića i Đ. Đakovića nastavljeno je i u Moskvi gde se Đaković nalazio na školovanju od jeseni 1927. do leta 1928. godine. Ako se ovo ima u vidu, onda postaje jasno Đakovićevo insistiranje kod Izvršnog komiteta Kominterne u decembru 1928. godine, neposredno posle IV kongresa KPJ da se Gorkić uključi u rad Politbiroa CK KPJ.⁴

Prva konferencija KPJ je održana u uslovima zaoštrenih odnosa u centralnom rukovodstvu KPJ, nastalim posle atentata na regenta Aleksandra (29. juna 1921. godine) kojim povodom su bili uhapšeni članovi Izvršnog odbora KPJ Filip Filipović, Vladimir Capić, Nikola Kovačević, a posle donošenja Zakona o zaštiti države 2. avgusta iste godine i ostali članovi ovog rukovodstva pod optužbom da su neposredni incijatori atentata. Uprkos ovako teškim prilikama rukovodeći ljudi u KPJ komplikovali su još više situaciju. U zemljama je aktiviran rad Zameničkog izvršnog odbora KPJ, imenovan na plenumu Centralnog partijskog veća održanog 2–3. juna 1921. godine. Na drugoj strani, deo delegacije KPJ na Trećem kongresu Kominterne (22. jun–12. jul 1921), umesto da se »po nalogu« Kominterne vrati u zemlju i obrazuju (sa ostalim delegatima) novi IO CK KPJ, zadržao se u Beču (Sima Marković, Pavle Pavlović, Ilija Milković, Čekić). Posle dobijenog odobrenja od Kominterne da ostanu u inostranstvu, oni su na Konferenciji u Beču septembra 1921. godine, uz prisustvo grupe rukovodilaca KPJ koja je emigrirala iz zemlje (Đuro Cvijić, Ljubomir Radovanović, Listrić, Kosta Novaković) formirali emigrantsko rukovodstvo — Izvršni odbor u emigraciji—kasnije (oktobar) Zagranični komitet, koji je bio pod uticajem jednog od sekretara KPJ u legalnom periodu Sime Markovića. Taj komitet je Sima Marković pretvorio u oruđe svoje politike. Međutim, nije to bila samo dvojnost rukovodstva, već i shvatanja, koja su došla do izražaja na Prvoj konferenciji. Akativisti iz zemlje su tražili da Konferencija razmotri uzroke poraza Partije posle »Obznanе« i Zakona o zaštiti države, dok je dr Sime Marković sa svojim pristalicama zastupao mišljenje da KPJ nije razbijena, već da se samo povukla. Na samom početku Konferencije izbio je sukob o karakteru i glavnim zadacima Konfe-

⁴ A CK SKJ, F. KI 1928/179. Izveštaj Đure Đakovića Kominterni o IV kongresu KPJ. Izveštaj je objavila Dr Ubavka Vujošević u knjizi »Đuro Đaković, Život i djelo«, Grada za biografiju. Slavonski Brod 1979, str. 124–129.

rencije. Pošto su pristalice Sime Markovića (Stefanović, Radovanović, Kaurić, Klemenčić i dr.) odbijale raspravu, Konferencija je posle dugih natezanja završila rad bez stvarnih rezultata. Grupa Sime Markovića je, prilikom izbora novog rukovodstva, iskoristivši odlazak nekolicine nezadovoljnih delegata, dobita većinu.⁵

Na toj Konferenciji je Milan Gorkić, kao delegat partijske organizacije Bosne i Hercegovine govorio o partijskoj štampi u toj pokrajini, teškoćama oko njenog izlaženja, i o pitanju rada omladinske organizacije.⁶

Po povratku sa Konferencije u Sarajevo, Gorkić je nastavio sa radom u redakciji »Radničkog Jedinstva«, te u omladinskom i partijskom rukovodstvu. Uhapšen je marta 1923. godine i osuđen na 20 dana zatvora zbog komunističke literature pronađene u njegovom stanu.⁷ Protiv Bogoljuba Čurića, Josipa Čižinskog, Maksa Švarca, Franje Partea i Baje Radonjića, 10. maja je podignuta optužnica zbog komunističke delatnosti. Gorkić je uspeo da emigriра iz Jugoslavije, pred opasnošću da bude osuđen na dugogodišnju robiju i otišao je u Beč. U Beču učestvuje u radu Druge konferencije KPJ održane 9—12. maja 1923. godine. Na toj Konferenciji je trebalo da se učini kraj sporu između pristalica Sime Markovića i opozicije u Partiji i da se izabere novo rukovodstvo KPJ. Vođena je diskusija o nacionalnom pitanju, o radu u sindikatima i na selu. Usvojene su rezolucije i odluke o sporu u Partiji, o političkoj situaciji i neposrednim zadacima KPJ, o sindikalnom pitanju i pitanju komunističke emigracije. Prilikom izbora Izvršnog odbora KPJ većinu su dobili predstavnici opozicije (Triša Kaclerović, Đuro Đaković, Jakob Žorga, Đuro Cvijić, Sima Miljuš, Mitar Trifunović, Gojko Vuković i dr.).⁸

Gorkićeve učešće na prve dve Konferencije KPJ upoznalo ga je sa problemima kojima je u to vreme bila opterećena Partija. Tu se upoznao sa vodećim predstavnicima svih struja u KPJ, a zajednički rad i druženje sa Đurom Đakovićem, Gojkom Vukovićem, Mitrom Trifunovićem doprineo je da već tada zauzme principijelne stavove i da se svrsta u red predstavnika partijskog kadra koji se dosledno borio protiv frakcijaštva i podvojenosti u Partiji.

Posle Druge partijske konferencije Gorkić odlazi u Berlin a jula 1923. godine stiže u Moskvu. Po preporuci člana Izvršnog komiteta Kominterne i organizacionog sekretara KOI Vojislava Vujovića 20. avgusta 1923. godine primljen na rad u Izvršni komitet KI kao referent Informacionog odseka.⁹ Mada je bio van zemlje, policija nije prestajala da traga za njim. Tako je sarajevska policija 27. marta 1924. godine izdala poternicu za Josipom Čižinskim i Franjom Parteom.

Iz Moskve Gorkić nije prekidao veze sa pokretom u zemlji. Iz sačuvanih podataka u arhivima saznajemo, da se tokom 1923—1924. godine dopisivalo sa rukovodstvom Nezavisne radničke partije Hrvatske i Slavonije. Prilikom premetačine u administraciju i redakciji lista »Borba« u Zagrebu i u stanu sekretara NRPJ za Hrvatsku i Slavoniju Vladimira Čopića decembra 1924. godine bila su pronađena četiri pisma Čižinskog u razmaku od novembra 1923. do avgusta 1924. godine. Na saslušanju kod redarstvenog kraljevskog ravnatelja

⁵ A CK SKJ, F. Jugosloveni u SSSR-C/4; F.KI 1922/16-1a. O konferenciji vidi šire: Julijana Vrčinac, Rad i zaključci Prve, Druge i Treće konferencije KPJ (Prema zapiscima, rezolucijama i drugim materijalima sa ovih konferencija), Zbornik »Istoriјa XX veka«, t. 1, Beograd 1959, s. 237—249.; Dr Miroslav Nikolić, Komunistička partija Jugoslavije od Obzname do osnivanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije, Beograd 1979, s. 285, 303.

⁶ A CK SKJ, F.KI 1922/16-1a.

⁷ »Radničko Jedinstvo«, br. 6, 31. III 1923, s. 3. »Nova policijska nasilja.«

⁸ Vidi šire n. d. Julijane Vrčinac, s. 249—260.; A CK SKJ, F.KI 1923/24. Zapisnik komisije IO KPJ o ispitivanju sukoba među emigracijom KPJ u Beču, koji su Đuro Đaković i Simo Miljuš sastavili 19. IV 1923. (Objavljen u knjizi »Zivot i djelo Đure Đakovića«, Grada za biografiju, Slavonski Brod 1979, s. 76—77. Za štampu pripremila Dr Ubavka Vujošević).

⁹ A CK SKJ, F. Jugosloveni u SSSR-C/4. Iz ankete M. Gorkića kao saradnika IK Kominterne.

stva u Zagrebu 15. decembra Čopić je priznao da je ta pisma dobio, da lično ne poznaje Čižinskog, ali ga poznaje po radu u pokretu. Iz dokumenata saznajemo da je Gorkić slao literaturu i štampu u Zagreb, mada sama njegova pisma nisu sačuvana.¹⁰

Tokom 1924—1927. godine Milan Gorkić je radio uglavnom u Izvršnom komitetu Sportske internacionale, a 1926. godine je bio član njegovog predsedništva.

O toj njegovoj delatnosti malo je šta poznato. Za sada se svedočanstva nalaze u nekoliko članaka, objavljenih u organu Sportske internacionale časopisu »Proleteriesport« 1926. godine, zatim fotografijama funkcionera te organizacije, kao i člancima koje je napisao u organu KOI — časopisu »Komunističkij internacional molodježi« o problemima omladinskog sporta.

Prema sećanju Gorkićeve žene Betti Glan, on je bio i sam dobar sportista, bavio se odbojkom, plivanjem, lakom atletikom. Za vreme rada u KOI i Sportinterni često je istupao na raznim omladinskim internacionalnim večerima, pisao je o značaju omladinskog pokreta i u sovjetskim omladinskim časopisima. Na jednoj od internacionalnih večeri u klubu »Mladi Lenjinista« Krasnopresnenskog rajona Moskve upoznao se sa rukovodiocem tog kluba Betti Nikolajevnom Glan uoči prvomajskih praznika 1924. godine. Kasnije su se njih dvoje često sretali na sastancima Prezidijuma i na plenumima IK KOI. Zajedno su išli na izlete, u pozrišta, na sportske priredbe. U jesen 1925. godine Gorkić je bio rukovodilac nemačke i češke omladinske delegacije koje su prvi put došle u SSSR. Novembra iste godine, Milan Gorkić je sklopio brak sa Betti Glan. Tada su imali po 21. godinu. Tri godine kasnije rodila im se čerka Jelena. Kuća Gorkića je bila stecište mnogih rukovodilaca KOI, kao i jugoslovenskih komunista. U njihovu kuću, u ulici Ogarjeva u Moskvi, dolazili su predsednik ruske delegacije u IKKOI Beso Lominadze, saradnici CK Kom-somola Olga Maksina, jugoslovenski komunisti Rade i Grgur Vujović, Vladimir Čopić, Mustafa Golubić, Blagoje Parović i drugi.¹¹

I pored zauzetosti na radu u Izvršnom komitetu KOI, Gorkić nije prekidao veze sa pokretom u svojoj zemlji. Zavisno od uslova, stalno je bio u kontaktu sa rukovodstvom SKOJ-a. Kao predstavnik KOI od oktobra 1924. do kraja januara 1925. godine on je boravio u Jugoslaviji. O tom boračku postoji nekoliko dokumenata. Gorkić se tokom boravka u zemlji upoznao sa stanjem omladinskog pokreta u Srbiji (učestvovao je u radu Oblasne konferencije SKOJ-a za Srbiju) i Hrvatskoj, o odnosima između skojevskog i partijskog rukovodstva i neposredno učestvovao u pripremama za Treći kongres SKOJ-a, koji je probitno trebao da se održi aprila 1925. godine, pa je pomago u izradi njegovih odluka.¹² Iz dopisa policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu od 26. oktobra 1925. godine Velikom županu Sarajevske oblasti govori se da je Čižinski boravio u Beogradu krajem juna te godine. U dopisu se skreće pažnja Upravi grada Beograda i Ministarstvu unutrašnjih poslova da se Gorkić uhapsi, jer je protiv njega izdata poternica. Da li je Gorkić i juna meseca bio u zemlji nismo mogli ustanoviti, ali je pomoć koju je ukazao rukovodstvu SKOJ-a doprinela, da je to rukovodstvo stalno insistiralo kod rukovodstva KOI da Gorkić bude poslan na rad u Jugoslaviju. Rukovodstvo SKOJ-a je Gorkića smatralo za »najbližeg člana Centralnog komiteta«,¹³ a on je predstavljao SKOJ u KOI. U pismu od 5. oktobra 1925. godine koje je jedan član CK SKOJ-a uputio KOI stoji: »pošto Gorkić predstavnik jugoslovenskog CK u Komunističkoj omladinskoj internacionali, CK uvek ima pravo da moli KOI da pošalje natrag na rad njega«. U pismu od 25. ok-

¹⁰ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Grupa XIX, Inv. br. 31/4.

¹¹ Iz pismene izjave Betti Glan od decembra 1982. godine.

¹² A CK SKJ, F.KOI 1925/1, 5.

¹³ Isto, 1925/30.

tobra je stajalo da bi bilo »poželjno da za kongres dode Gorkić« koji bi pomogao u poboljšanju rada SKOJ-a, formirao bi se »za rad sposoban CK«, pa zahteva da KOI definitivno reši pitanje Gorkića. U pismu od 12. decembra KOI se obaveštava da je na predlog CK SKOJ-a Politički biro CK KPJ doneo odluku »o povratku Gorkića na rad u SKOJ«, i da i sam Gorkić piše da će rado otići. U istom pismu rukovodstvo SKOJ-a je tražilo od IO KOI da Gorkić dođe na kongres i ostane na »radu kao sekretar CK — glavni rukovodilac«,¹⁴ IO KOI je rešio pozitivno pitanje »o dolasku Gorkića na stalani rad u CK«.

I u pismu, napisanom između 20. i 24. decembra 1925. godine, rukovodstvo SKOJ-a ponavlja svoje argumente za povratak Gorkića na rad u Jugoslaviju. Da bi bio biran u CK Gorkić treba stalno da radi u SKOJ-u, a ako ne bude izabran u CK neće više moći predstavljati Savez u KOI. Dalje se ističe da CK SKOJ-a ima zvanično saopštenje Političkog biroa CK KPJ o podršci rukovodstvu SKOJ-a u pogledu Gorkića, pa su tražili da se ruskoj delegaciji KOI i plenumu Izvršnog komiteta KOI postavi pitanje slanja Gorkića na rad u CK SKOJ-a, jer on ima »pored organizatorskih sposobnosti i veliko političko iskustvo, kao takav je krajnje potreban jugoslovenskom Savezu, jer se komunistički pokret u Jugoslaviji nalazi u stalnoj krizi, a posebno je u krizi komunistički omladinski pokret«.¹⁵ I sekretar CK SKOJ-a Zlatko Šnajder je u pismu IO KOI od 29. decembra 1925. pisao o potrebi da »drug Gorkić dođe na rad u Savezu«, pošto je njegov boravak u Jugoslaviji početkom 1925. godine pokazao »da nam on mnogo može pomoći«.¹⁶ Značajno je i to da i Politbiro CK KPJ ovaj zahtev rukovodstva SKOJ-a svesredno podržavao.¹⁷

Kao predstavnik KOI Milan Gorkić je učestvovao u radu Trećeg kongresa SKOJ-a održanog krajem juna 1926. godine u blizini Guštanja (sada Ravne u Koruškoj). On je prema sećanju tadašnjeg člana CK SKOJ-a France Klopčića, nekoliko puta istupio na Kongresu, a bio je izabran i za člana CK SKOJ-a.¹⁸ Novembra 1926. godine kao delegat CK SKOJ-a Gorkić je uzeo učešće u radu plenuma IK KOI, na kome je istupio sa diskusijom.¹⁹ Ponovo je bio potvrđen kao član najvišeg rukovodstva SKOJ-a na februarskom plenumu CK SKOJ-a 1927. godine.²⁰

I sa KPJ Milan Gorkić je održavao veze, o čemu svedoči niz dokumenata. Tek u poslednje vreme se saznao da je on učestvovao u pripremama Trećeg kongresa KPJ održanog u Beču maja 1926. godine. U to vreme je bio predavač političke ekonomije i izgradnje socijalizma u SSSR na jugoslovenskom sektoru KUNMZ-a, na kome su komunisti raznih zemalja Evrope dobijali osnovna znanja iz marksizma-lenjinizma, istorije SKP(b), socijalističke izgradnje, međunarodnog radničkog pokreta. Na jugoslovenskom sektoru su studirali komunisti iz svih krajeva Jugoslavije. U periodu pojačanih frakcijskih borbi u KPJ koje su imale uticaja i na odnose u jugoslovenskoj komunističkoj emigraciji i među slušaocima KUNMZ-a, posebno u vezi ispoljenog nezadovoljstva centralnim rukovodstvom KUNMZ-a, bila je formirana komisija od trojice predstavnika KPJ i predstavnika Balkanskog sekretarijata KI i rektorata KUNMZ-a, u čijem sastavu je bio i Gorkić, kao jedan od predstavnika KPJ. Komisija je trebalo da sproveđe anketu među slušaocima i predavačima jugoslo-

¹⁴ Isto, 1925/48, 51, 53, 54.

¹⁵ A CK SKJ, F.KOI 1925/58.

¹⁶ A CK SKJ, F.KOI 1925/58, 59, 53.

¹⁷ A CK SKJ, F.KOI 1925/59.

¹⁸ France Klopčić. Moji susreti sa Milanom Gorkićem. Pismena izjava data autoru 22. IX 1982.

¹⁹ A CK SKJ, F.KOI 1926/7, 58.

²⁰ A CK SKJ, F.KOI 1927/4—6.

venskog sektora. Međutim, to je bilo realizovano tek februara 1928. godine.²¹ Kada je Kominterna sazvala savetovanje sa rukovodećim aktivom KPJ aprila 1928. u Moskvi, u vezi sa sređivanjem prilika u Partiji i preuzimanjem mera za likvidaciju frakcijskih borbi, na osnovu odluka Novembarsko-decembarskog plenuma CK KPJ 1927. godine i zahteva VIII zagrebačke mesne partijske konferencije KPJ od februara 1928. godine, Gorkić se ponovo našao u žiži zbiranja u KPJ. On je aktivno učestvovao na ovom savetovanju, održanom u Balkanskom sekretarijatu Kominterne, kao predstavnik KOI i član predstavnštva KPJ pri Izvršnom komitetu Kominterne. Na savetovanju su razmatrana dva glavna pitanja: stanje u KPJ i Otvoreno pismo Kominterne članovima KPJ. U centru pažnje se nalazila rasprava o uzrocima krize i frakcijskih borbi u KPJ. Zajedno s drugim predstavnicima antifrakcijske struje Gorkić je učestvovao u razmatranju situacije u Partiji i u diskusijama o svim vitalnim problemima sređivanja stanja u njenom rukovodstvu. Sa tog savetovanja, kao što je poznato, članstvu KPJ je bilo upućeno »Otvoreno pismo« Kominterne. U vezi sprovodenja u život tog dokumenta i pripremama partijskog kongresa, CK KPJ je uputio u Jugoslaviju grupu istaknutih rukovodilaca KPJ, koji su se nalazili u političkoj emigraciji ili na školovanju u SSSR-u.²²

Posle tog savetovanja rukovodstva SKOJ-a i KPJ insistiraju kod KOI i Kominterne da se Milan Gorkić vrati na rad u zemlju. U pismu od 10. jula 1928. godine, u jeku sprovodenja »Otvorenog pisma« Kominterne, organizacioni sekretar CK SKOJ-a Grgur Vujović je pisao Miljanu Gorkiću, da u septembru »bezuslovno« dode »da bi preuzeo rukovodenje«, jer je to »u toliko potrebnije što će te tražiti i Stari (tj. rukovodstvo KPJ — N. J.), pošto levičari«, koji »Otvoreno pismo« prihvataju na rečima, vrše sabotažu pasivnom rezistencijom *na celoj liniji* (počrtno u tekstu — N. J.), da bi dokazali »nesposobnost« novog rukovodstva²³. Pošto je tada trebalo da se održi plenum CK SKOJ-a, Grgur Vujović je tražio da Milan Gorkić dode na plenum, poslavši mu zvanični poziv kao članu tog foruma.²⁴ Početkom avgusta je bilo odlučeno da Gorkić zamjenjuje Grgura Vujovića, koji se nalazio na lečenju i da se kandiduje za člana Izvršnog komiteta KOI. Za tu zamenu, izgleda, zalagao se i predstavnik KPJ na sednici Biroa CK SKOJ-a 3. avgusta 1928. godine.²⁵ I Filip Filipović, kao predstavnik KPJ u Kominterne u to vreme, u pismu jednom od rukovodilaca Kominterne, Bogumilu Šmeralu, 19. avgusta te godine ističe da je Gorkić »neophodan« u Jugoslaviji za rad u omladinici i da ga treba poslati u zemlju.²⁶ U tome periodu Gorkić je kao rukovodilac jugoslovenske skojevske delegacije učestvovao u radu V kongresa Komunističke omladinske internationale održanom u Moskvi 17. jula—1. septembra 1928. godine. Na Kongresu je bio izabran za organizacionog sekretara KOI.²⁷ Bio je delegat KOI na VI kongresu Kominterne održanom takođe u Moskvi (17. jula—1. septembra 1928.), na kome je bio izabran za člana Internacionalne kontrolne komisije kao najmlađi delegat Kongresa i predstavnik KOI.²⁸

Zanimljivo je da su se već tada čule kritičke primedbe na rad i stavove Milana Gorkića u vezi sa rešavanjem unutarpartijskih odnosa u KPJ i sprovođenjem novog kursa u Partiji na osnovu »Otvorenog pisma«. O tome je na proširenoj sednici Balkanskog sekretarijata Kominterne održanoj 10. avgusta 1928. godine govorio bivši sekretar CK KPJ i jedan od najistaknutijih pred-

²¹ A CK SKJ, F.KI 1928/204.

²² Vidi o tome šire: Dr Gordana Vlajčić, Oslo konferencija zagrebačkih komunista. Zagreb 1976; Nadežda Jovanović, Organizaciono stanje i unutarpartijski razvoj KPJ u Srbiji 1926—1928. Takovi revolucije, knj. III, Beograd 1968, s. 294—299; A CK SKJ, F.KI 1928/132.

²³ A CK SKJ, F.KI 1928/47.

²⁴ A CK SKJ, F.KI 1928/51.

²⁵ A CK SKJ, F.KI 1928/

²⁶ A CK SKJ, F.KI 1928/165.

²⁷ A CK SKJ, F. Jugosloveni u SSSR-C/4.

²⁸ International Press Correspondence, No 62, Vijenna. 4. IX 1928, s. 1111.

stavnika leve frakcije u KPJ Đura Cvijić.²⁹ Veoma oštro je Gorkića i Filipovića napao i Ante Ciliga, tada predavač na KUNMZ-u, u pismu Sekretarijatu IK KI za Balkanske zemlje od 12. avgusta.³⁰ Kritika se uglavnom odnosila na način sprovođenja novog kursa u Partiji, tj. na odstupanja od tog kursa i ispoljene greške u kadrovskom pitanju. Gorkiću se zameralo da je »inspirator koterijskih metoda«, da sprovodi grupašku politiku u odabiranju kadrova za rukovodstvo KPJ i ličnosti upućenih u zemlju, koje su bile zadužene za sprovođenje »Otvorenog pisma« Kominterne, da koketira sa desnicom na čelu sa Simom Markovićem, stvara tzv. »treću grupu« u KPJ i bori se za osvajanje rukovodstva Partije.³¹ Na ove optužbe oglušilo se rukovodstvo Kominterne, pošto su dolazile od strane ljudi koji su se eksponirali kao frakcionaši. Rukovodstvo Kominterne je imalo veliko poverenje kako u Filipa Filipovića, starog i proverenog partijskog rukovodioca, tako i u Milana Gorkića, rukovodioca CK SKOJ-a. I kasnije su se ponavljaše slične optužbe, što je imalo određenih reperkusija na odnose među rukovodećim ljudima u Partiji, a, razume se, i na položaj Milana Gorkića i odnos prema njemu. Iako je već javno bilo ispoljeno nepoverenje prema njemu, Gorkić je sve više bio angažovan na »jugoslovenskim poslovima« u Moskvi, uprkos velikoj zauzetosti, jer je bio organizacioni sekretar KOI. Od sredine 1928. godine aktivno je učestvovao u pripremama IV kongresa KPJ. Kao delegat KOI uzeo je učešća i u radu IV kongresa Partije, održanog u okolini Drezdena u Nemačkoj početkom novembra 1928. godine. Na Kongresu je podneo referat »IV kongres Komunističke internacionale« i bio je izabran za člana CK KPJ.³² Od tog izbora je bio stalni član partijskog rukovodstva KPJ sve do sredine 1937. godine, mada nije neposredno sudelovao u radu u KPJ sve do sredine 1932. godine.

O radu IV kongresa KPJ Gorkić je napisao izveštaj Kominterni, koji zajedno sa izveštajem Đure Đakovića, koji je na Kongresu izabran za organizacionog sekretara KPJ, predstavlja dragoceno svedočanstvo o radu i zaključcima Kongresa. Gorkić je pisao u svom izveštaju o toku Kongresa, njegovim odlukama, izboru partijskog rukovodstva.³³

Ceneći Gorkićev doprinos rešavanju unutarpartijske krize, Đuro Đaković je u zvaničnom izveštaju, koji je posle Kongresa napisao za Kominternu, između ostalog pisao: »Kongres je jednoglasno riješio da traži od Komunističke internationale da se drug Gorkić pošalje na raspolažanje CK Partije i da uđe u sastav Politbiroa. Time bi bilo obezbeđeno pravilno rukovođenje Partijom. U Jugoslaviji i u Partiji nema nijednog odanog druga koji se iz ne-radničke sredine uzdigao do funkcionera Partije, a koji bi iskreno podržavao njenu liniju. Ovu odluku plenuma potvrdio je i Politbiro Partije, koji će pitanje slanja druga Gorkića kategorički postaviti pred Komunističkom internacionalom, jer bez njega Politbiro neće biti u stanju da primi na sebe odgovornost za složene i teške zadatke koji pred njim stoje. Po našem mišljenju KOI će lako moći da nađe zamjenu za druga Gorkića, dok mi u Jugoslaviji drugog, druga za sprovođenje novog kursa i političke linije Partije ne možemo naći.«³⁴

²⁹ A CK SKJ, F.KI 1928/165.

³⁰ A CK SKJ, F.KI 1928/235.

³¹ Kao nap. 27 i 28. Termin »Treća grupa« se odnosio na onaj deo rukovodstva KPJ koji nije pripadao nijednoj frakciji.

³² O IV kongresu vidi šire: Izveštaj Đure Đakovića Kominterni od kraja novembra 1928. godine »O IV kongresu Komunističke partije Jugoslavije« (Objavljen u n. k. »Život i djelo Đure Đakovića«, s. 124—129.). Pismo Gorkića Kominterni od 7. XI 1928. i od 13. XI 1928. (A CK SKJ, F.KI 1928/247, 248). Tekst Gorkićevog referata se nalazi u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Fond ZB-KOM 2/28.; Nadežda Jovanović, n. d. s. 313—320.

³³ A CK SKJ, F.KI 1928/247, 248

³⁴ »Đuro Đaković. Život i djelo«, s. 124—129.

Krajem 1928. godine Milan Gorkić je boravio u Jugoslaviji i radio na sređivanju stanja u Partiji i sprovođenju odluka IV kongresa KPJ. O tome saznamo iz njegovog pisma od 8. decembra. Pored ostalog, piše da se »pretvorio u profesionalnog pisca«, da je napisao jednu brošuru »koja se u vidu pojedinih članaka pojavljuje u legalnom listu«, a u kojoj je pisao »o situaciji i zadatacima u smislu rezolucije i diskusije na partijskom kongresu«. Da je pisao proglose i popunjavao »gotovo ceo (ilegalni) partijski list«.³⁵ U teoretskom časopisu KPJ »Klasna Borba« Gorkić je objavio članak »U novom periodu« o značaju »Otvorenog pisma« Kominterne i odlukama IV kongresa KPJ sa analizom stavova istaknutih predstavnika i leve i desne frakcije. Gorkić 29. decembra 1928. godine prisustvovao sednici Politbiroa CK KPJ u Zagrebu,³⁶ ali KI i dalje nije bila spremna da ga pusti na stalni rad u Jugoslaviju.

Kao organizacioni sekretar KOI, Gorkić je objavio u Moskvi, nekoliko samostalnih brošura na ruskom jeziku. Jedna brošura obrađuje iskustva ilegalnog rada, a napisao ju je sa predstavnikom poljske omladinske organizacije u KOI, Limanovskim. Gorkić je autor tri brošure pod naslovom: »KOI u borbi za mase«, »Organizacioni izveštaj Izvršnog komiteta KOI na V kongresu KOI« i »Treći kongres KOI (4–16. decembra 1922.)«.

Posle uspostavljanja monarho-diktature u Jugoslaviji 6. januara 1929. godine Gorkić je kao predavač na KUNMZ-u pokušao da da ocenu o državnom udaru i promenama nastalim u zemlji sa uvođenjem diktatorskog režima, sa ekonomskog i političkog stanovišta. U to vreme predavao je aktuelne probleme KPJ na KUNMZ-u. 17. januara 1929. održao je predavanje jugoslovenskim studentima o vojnem prevratu i uspostavljanju diktature. U referatu je ocenio državni udar u Jugoslaviji kao »vojni prevrat«, a režim diktature kao »najreakcionarniju fašističku diktaturu u istoriji apsolutističkih monarhija«. Podvukao je da za jugoslovensku radničku klasu i KPJ, koja je ovaj prevrat predskazala pre pola godine, diktatura nije bila »neočekivana«, jer je Partija nagovestila kapitulaciju Seljačko demokratske koalicije i uspostavljanje vojne diktature. Već je tada govorio da diktatura »može biti svrgнутa samo oružanim ustankom proletarijata«, da je taj režim »poslednji korak srpske buržoazije« koji otvara »perspektivu revolucioniranja masa i njihovo uvlačenje u oružani ustanak« do kojeg bi moglo da dođe »i u tom slučaju, da kod nas ne postoji kompartij«.³⁷ Povodom pogibije Đure Đakovića i Nikole Hećimovića Gorkić objavljuje kraći članak maja 1929. godine u organu Međunarodne organizacije za pomoć revolucionarima (MOPR), koji je izlazio u Moskvi kao časopis »Putj MOPR-a«. Između ostalog, u tom članku je pisao da su se fašističko-generalски upravljači razračunali sa Đakovićem i Hećimovićem bez suda, znaajući o njihovoj popularnosti, da to ubistvo nije ni prvo ni poslednje među pre-stupima diktature, jer u Jugoslaviji teror se primenjuje ne samo na radničku klasu, nego i seljaštvo i nacionalno-oslobodilački pokret.

U to vreme Gorkić učestvuje i u razradji taktike i strategije Partije u uslovima diktatorskog režima, o čemu svedoče njegovi članci: »Aktuelna pitanja borbe protiv diktature« u »Klasnoj Borbi«, »Ekonomski i klasni koren diktature u Jugoslaviji« u organu Kominterne časopisu »Komunističeski internacional«, »Diktatura samodržavlja i radnička klasa u Jugoslaviji« u časopisu Crvene sindikalne internacionale »Krasnij internacional profsojuzov«. Pored toga, kao funkcioner KOI istupio je na plenumu Izvršnog komiteta KOI 1929. godine sa referatom o organizacionim pitanjima ove organizacije, objavio niz članaka i rasprava u organu KOI časopisu »Internacional molodježi«, u kojima se razmatraju problemi organizacione izgradnje komunističkih omla-

³⁵ A CK SKJ, F.KI 1928/114, 119.

³⁶ A CK SKJ, F.KI 1928/90.

³⁷ A CK SKJ, F. Jugosloveni u SSSR-II/3.

dinskih saveza, njihovog omasovljavanja, osposobljavanja za borbu, efikasnijeg ostvarivanja odluka VI kongresa Kominterne i V kongresa KOI.³⁸

Tokom 1929. godine Gorkić je učestvovao u pripremama i radu Oktobar-skog plenuma CK KPJ u Beču, sudelovao u radu rukovodećeg aktiva KPJ u emigraciji, u odabiranju kadrova za ilegalni rad u zemlji. Godine 1930. bio je delegat na savetovanju KP Italije i KP Jugoslavije, na kome je razmatrano pitanje položaja Slovenaca u Italiji i zauzeti stavovi o podršci komunističkih partija obadve zmlje u borbi slovenačkog naroda za ujedinjenje.³⁹ Po zadacima Kominterne i KOI Gorkić često putuje u evropske zemlje: Austriju, Nemačku, Francusku, Bugarsku, Grčku, Čehoslovačku, a jedno vreme je bio instruktor Kominterne kod KP Engleske.⁴⁰ Prilikom boravka u Grčkoj bio je uhapšen, ali je uspeo da se izvuče, pošto je progutao kompromitujući dokument. Izučio je nekoliko jezika, što je naveo i u autobiografiji. Tokom 1930—1931. godine je bilo objavljeno i nekoliko njegovih članaka u jugoslovenskoj ilegalnoj partijskoj štampi (»Stare greške u novoj formi«, »Nasilje i revolucija« u »Klasnoj Borbi« br. 13/14, mart—aprila 1929).

Krajem 1931. godine Kominterna je smenila dotadašnje centralno rukovodstvo KPJ (Centralnu rukovodeću instancu KPJ), a početkom aprila 1932. godine opozvala je Filipa Filipovića iz Beča u Moskvu (on se nalazio na čelu Privremenog rukovodstva KPJ od kraja 1931.). Na sednici Političke komisije Političkog sekretarijata Izvršnog komiteta Kominterne, 3. aprila 1932. godine, bila je doneta odluka o postavljanju novog privremenog rukovodstva KPJ, tzv. Privremenog organizacionog komiteta, sa ciljem da izvrši pripreme za saziv partijske konferencije radi izbora novog rukovodstva Partije. Verovatno je na toj sednici bio utvrđen i sastav Privremenog organizacionog komiteta KPJ, u koji su bili predviđeni Blagoje Parović, Milan Gorkić i Vladimir Copic.⁴¹ Od ove trojice je samo Gorkić bio izabrani član CK KPJ na IV kongresu KPJ 1928. godine.

Novo rukovodstvo KPJ je imalo sedište u Beču. Počelo je sa radom pod veoma nepovoljnim uslovima, kada je bio pravljen veliki broj partijskih kadrova u zemlji, a u emigraciji je otpočela od strane Kominterne »čistka« — provera kadrova. Istražna komisija IK KI saslušavala je sve osumnjičene za bilo kakve krivice, što je izazivalo nezadovoljstvo i razočarenje i u rad novog rukovodstva Partije. U zemlji nije postojalo poverenje prema tom rukovodstvu zbog slabe konspiracije u radu prethodnih rukovodstava, političkih i organizacionih grešaka, nedovoljne pomoći i slabog rukovođenja radom partijskih organizacija, kao i zbog ostataka frakcionaško-grupaških borbi, jakih tendencija likvidatorstva itd. Suočivši se sa velikim teškoćama i komplikovanim zadaćama, novo Privremeno rukovodstvo KPJ, svesno toga da Kominterna očekuje od njega mnogo i u nastojanjima da opravda njeno poverenje, prionulo je sa velikim žarom na izvršavanje zadataka, a njih nije bilo malo, niti su bili laci. Među tim zadaćama su bili: političko i praktično rukovođenje organizacijama u zemlji, priprema i održavanje partijskih konferencija, razvijanje inicijative i delatnosti partijskih celija, promena karaktera partijskih organizacija, povezivanje nepovezanih organizacija, grupa i pojedinaca, slanje političkih emigranata u Jugoslaviju, kao i instruktora CK u najvažnije organizacije, obnavljanje i učvršćenje organizacija u najvažnijim industrijskim centrima kao što su Zagreb, Beograd, Ljubljana, Split, Sarajevo, Kragujevac, Niš, Skoplje, Novi Sad. Trebalo je uspostaviti veze sa članovima Partije i sin-

³⁸ Организационные вопросы (Интернационал Молодежи, М. 1929, № 5, стр. 47—48); Поворот (исто М. 1929 № 10, стр. 45—47); Завоюем массы. (Исто, М. 1929, № 12, стр. 40—47).

³⁹ A CK SKJ, F.KI 1930/1.

⁴⁰ Iz pismene izjave Betti Glan.

⁴¹ Dragica Lazarević, Vladimir Copic kao član Privremenog rukovodstva KPJ-Politbiroa CK KPJ i predstavnik KPJ u Izvršnom komitetu Komunističke internationale (juni 1932—septembar 1934). »Život i djelo Vladimira Copića«, Rijeka 1978, s. 260—261

dikalnim funkcionerima, preuzeti legalnu štampu, otpočeti rad u sindikatima itd.⁴² Jednom rečju — obnoviti i oživeti rad Partije u zemlji, povezati se sa partijskim članstvom, organizovati delovanje u sindikatima, razviti nacionalno-revolucionarni rad i rad o Crvenoj pomoći, organizovati prebacivanje literature u zemlju, obnoviti tehnički aparat, intenzivirati izlaženje ilegalne partijске štampe.

Pored Blagoja Parovića i Vladimira Čopića Milan Gorkić se energično prihvatio mnogih poslova. Bio je aktivan, pun energije i ideja, stalno u pokretu, efikasan u praktičnom partijskom radu. »Uvek je podsećao«, pisao je Rodoljub Čolaković, »na motor koji radi punom parom«.⁴³ U mnogobrojnim člancima, direktivama, pismima iznosio je svoje poglеде logično i sistematično, a govorio je lako, brzo ulazeći u probleme. O Gorkićevom udelu u radu Privremenog rukovodstva KPJ za godinu dana njegovog rada Vladimir Čopić je u karakteristici od avgusta 1933. godine, između ostalog, pozitivnim smatrao svestran rad Gorkića na razradi pitanja partijske izgradnje i izučavanju ekonomskih i političkih problema Jugoslavije. Pored toga, Čopić je naglasio da Gorkić »radi mnogo i brzo«, da je mnogo doprineo učvršćenju konspiracije i borbi protiv provokatora. Istovremeno, ukazao je i na niz slabosti i nedostataka u Gorkićevom radu, a posebno se osvrnuo na »desne greške«, koje su se ispoljile u napisu o dr Simi Markoviću i u članku o štrajku u Trbovlju (oba su bila objavljena u »Proleteru«), pa je napominjao da je »u daljem radu neophodno imati u vidu sklonosti k ponavljanju desnih grešaka«, koje valja »odlučnije ispravljati«. Dalje, Čopić je pisao i o nepoverenju koje su prema Gorkiću imali neki članovi Privremenog rukovodstva KPJ, i to: Miloš Marković (kooptiran u to rukovodstvo početkom 1933. godine) i Blagoje Parović, koji su ranije vodili borbu protiv desne frakcije, u koju svrstavaju i Gorkića.⁴⁴ Razilaženje Gorkića i Markovića izbilo je oko direktive o sindikalnom radu komunista u uslovima diktature a pre svega oko parole »Komunisti u sindikate«. Pre bi se moglo reći da je po sredi bio nesporazum, koji je veoma brzo bio otklonjen posle razmene mišljenja u rukovodstvu KPJ septembra 1932. godine. Iz prepiske između Markovića i Gorkića se vidi da Miloš Marković kritički ocenjuje Gorkićeve lične osobine, koje on naziva »napućenom strogošću i poziranjem«, »nepotrebnom srditošću«.⁴⁵ Čopić je istakao u Gorkićevoj karakteristici da je on svim silama nastojao da sa pomenutim drugovima uspostavi »harmoniju«, da je prihvatao kritiku, mada mu nije bilo milo ništ lako da prizna svoje nedostatke. Ukažavši na određene slabosti i nedostatke, Čopić je smatrao da je Gorkić »krupni radnik, koji u obnavljanju i učvršćenju Partije može ogromno da koristi, ako radi u čvrstom kolektivu, koji će moći da ispravlja njegove greške i uklanja nedostatke«.⁴⁶

Zapažanja o Gorkićevim nedostacima nalaze se i u materijalima komisije formirane u Moskvi od strane Privremenog rukovodstva KPJ (članovi te komisije su bili Kamil Horvatinić, Stjepan Cvijić i Vojislav Vujović) radi upoznavanja partijskog aktiva u emigraciji sa materijalima i odlukama Privremenog rukovodstva KPJ.

Između ostalog, u materijalima te komisije se iznosilo da od Gorkića potiču desne greške. Čopić je pisao u »Proleteru«, da nije dovoljno samokritičan, jer je krivicu za neizvršavanje mnogih partijskih poslova svaljivao na predstavnika KPJ u Kominterni Grgura Vujovića, da blagodareći tome Privremenu rukovodstvo čuva jedinstvo »po cenu zamazivanja grešaka Gorkića—Somera« iz prošlosti, što je našlo odraza i u analizi o uzrocima raz-

⁴² Isto, s. 263—264.

⁴³ Rodoljub Čolaković. Kazivanje o jednom pokoljenju. Sarajevo, knj. 3, 1980, s. 66.

⁴⁴ A CK SKJ, F. Jugosloveni u SSSR—Č/4.

⁴⁵ Vidi o tome: Dr Nadežda Jovanović, Miloš Marković. Beograd 1976, s. 115—119, 121—123.

⁴⁶ Kao nap. 44.

bijanja partijskih organizacija 1929—1931. godine. U navedenim materijalima za Gorkića se ne kaže da je »učesnik i vođa treće grupe u Partiji«, nego je rečeno da je on svojim greškama doprineo stvaranju te grupe, iako je lično bio protiv njenog stvaranja; takođe se ističe da je bio »buharinovac«, »primirenac«, »desničar«.⁴⁷ Konkretno se ne ukazuje u čemu su se ispoljavale te njegove greške. Na predlog Vladimira Copicia, a u nameri da se likvidiraju ostaci nepoverenja, septembra 1933. godine Privremeno rukovodstvo se pismom obratilo članovima imenovane komisije. Prihvatajući izrečene kritičke primedbe na račun Gorkića i ostalih članova Privremenog rukovodstva, u delu pisma koje se odnosilo na ocenu Gorkićeve delatnosti ukazano je da je on »već priznao i raskritikovao« svoje pogreške, obećavši da će to i javno učiniti. Istovremeno s ovim, Privremeno rukovodstvo KPJ je iznelo da u toku osamnaestomesečnog iskustva neposredne saradnje »vidimo i vama (tj. komisiji — N. J.) možemo bez ustezanja reći da odnosi komesarovanja nad Sommerom, ili ma kojim drugim članom privremenog rukovodstva ne bi bili zdravom podlogom za konsolidaciju Partije, niti bi ma ko od nas u ma kakvim odnosima mogao primiti na sebe odgovornost rada u PR i živeti mirno...«. Takvi odnosi bi neizbežno postali kvasac nove grupaške borbe«.⁴⁸ Time je bilo dato na znanje da članovi Privremenog rukovodstva, imaju u vidu Gorkićeve greške, i smatraju da je on koristan član partijskog rukovodstva, da je spreman na saradnju i sposoban, nezavisno od postojećih razlika o nekim pitanjima ili kritike njegovih karakternih osobina i da neće dozvoliti da bilo ko unosi razdor u rukovodstvo.

Kao član partijskog rukovodstva KPJ Milan Gorkić je bio angažovan na raznim poslovima. Pre svega, odgovarao je za kadrovska pitanja, što je znalo: slanje ljudi na ilegalni rad u zemlju, odabranje za partijske škole u SSSR-u i za instruktorski rad i njihovu pripremu, odobravanje sastava pojedinih partijskih rukovodstava u zemlji, organizaciju tehničkog aparata, slanje ilegalne literature itd. On je održavao veze sa predstavnicima KPJ u Kominterni i to: 1932—1934. godine sa Grgurom Vujovićem, zatim 1934—1935. sa Vladimirom Copicem, a 1936—1937. godine sa Ivanom Gržetićem. Takođe je imao neposredne kontakte s predstavnicima Kominterne. Na tom poslu, već od samog početka, Privremeno rukovodstvo suočilo se sa novim teškoćama, nastalim »čistkama« partijskog aktiva KPJ u Moskvi, tj. tzv. provere kadra među političkom emigracijom u SSSR-u, koja je trajala od proleća 1932. do proleća 1933. godine.⁴⁹

U nastojanjima da privuče u Partiju najbolje kadrove, Privremeno rukovodstvo KPJ je težilo koncentraciji snaga, tj. kombinaciji mlađih kadrova izraslih u borbama i štrajkovima u zemlji, sa iskusnim partijskim radnicima i školovanim partijcima, nezavisno od njihove ranije pripadnosti raznim grupama i frakcijama, imajući u vidu da je pod udarima diktature veliki broj najodanijih članova Partije i njenih rukovodećih ljudi bio likvidiran ili se nalazio po zatvorima, na robiji, a jedan deo starih komunista se pasivizirao. O tome je Milan Gorkić pisao 27. maja 1933. godine Političkoj komisiji IK KI. U pismu je prikazao glavnu liniju rukovodstva KPJ u pogledu kadrovskog pitanja, kao politiku »najšire koncentracije na osnovi provođenja linije i odluka KI i Partije«. To znači, treba privlačiti sve elemente, iz ranijih grupacija i frakcija, koji su voljni da tu liniju iskreno sprovode. Pri tome je nagašavao da rukovodstvo Partije odbija i samu pomisao »o stvaranju ili favorizovanju neke četvrte ili pete grupacije oko sadašnjeg partijskog rukovod-

⁴⁷ Dragica Lazarević, n. d., s. 270.

⁴⁸ Isto, s. 272.

⁴⁹ Vidi o tome šire: Dragica Lazarević, Grgur Vujović — predstavnik KPJ u Izvršnom koljetetu Komunističke internacionale (1932—1934). U knjizi »Revolucionarna misao i delo braće Vijović«, Požarevac 1981, s. 204—206.

stva«, da je svesno toga »da se zdrav rukovodeći kadar u Partiji može razviti tek na osnovu rada u zemlji«, na osnovu kombinacije iskustva i znanja postignutog boravkom u školama i u drugim partijama. Pripadništvo u prošlosti nekoj grupa, ističe Gorkić, nije za to rukovodstvo »nikakav kriterij, da će dotični drug dobro i pravilno raditi« u zemlji.⁵⁰ Polazeći od ovih postavki Privremeno rukovodstvo KPJ je angažovalo za najodgovornije poslove u partiskom radu Prežihova Voranca, Miloša Markovića, Rajka Jovanovića, Đuru Cvijića, Kamila Horvatina, kooptiralo u svoj sastav Josipa Broza Tita i Adolfa Muka jula 1934. godine, kasnije Sretena Žujovića, Rodoljuba Colakovića, Ivana Marića i dr.

Zbog ogromnih teškoća koje su nastale čistkama u Moskvi od jeseni 1932. godine, (izražavanje nezadovoljstva među partijskom emigracijom, pojave sukoba zbog nerešenih pitanja u kadrovskoj politici), Privremeno rukovodstvo KPJ je i sam izražavalo nezadovoljstvo otezanjem slanja ljudi na ilegalni rad, nedobijanjem potrebnih dokumenata i slabom pripremom kadrova u inostranstvu. S druge strane, Privremeno rukovodstvo je tražilo da i Kominternu poštije njegove napore i da pruža konkretnu pomoć. To se najbolje vidi iz Gorkićevog pisma predstavniku KPJ u Kominterni Grguru Vujoviću od 24. januara 1933. U njemu se, poređ ostalog, govori o slaboj konspiraciji i proveravanju ljudi u »čistkama«, te da Privremeno rukovodstvo traži, da ga »na odgovarajući način i tretira«. Dalje ističe: »Mi nećemo dozvoliti da se rukovodstvo naše Partije onako s visokom i bagatelno tretira, kao što je to bilo dosada slučaj. Ako ima grešaka kritikujte, ali se treba odreći onog nezdravog uopštavanja prema radu naše Partije koje je blagodoreći greškama rukovodstava tamo gore (ima se u vidu Kominterna — N. J.) uobičajeno«.⁵¹ U skladu sa partijskom linijom o kadrovskom pitanju, Privremeno rukovodstvo KPJ je sa dosta rezerve primalo rezultate čistki i težilo da »spase« pojedine ljude od osude. O ovome se saznaje iz protokola sednica Privremenog rukovodstva i iz mnogo-brojnih pisama Gorkića Grguru Vujoviću. Posebno mesto u tim dokumentima zauzima rešavanje pitanja Đure Cvijića, organizacionog i političkog sekretara CK KPJ iz perioda 1927—1928. godine, jednog od istaknutih partijskih radnika i reprezentanta bivše leve frakcije u KPJ. Odnosi između njega i Privremenog rukovodstva su bili veoma komplikovani i dugo su činjeni naporci da se on privuče na aktivni rad u rukovodstvo. Tako je u pismu od 27. septembra 1932. godine Milan Gorkić pisao Đuri Cvijiću da je »nenormalno da se u toku tri meseca« od kako je Privremeno rukovodstvo preuzele posao, »u prepisci između nas i tebe stalno postavlja pitanje tvoje saradnje«. Dalje je pisao: »Mi smo nastojali i nastojimo da te privlačimo na aktivniju saradnju, ali u praksi se ta saradnja vrlo slabo ostvaruje«.⁵² Pošto je Cvijić bio podvrgnut ispitivanju pred Kontrolnom komisijom Kominterne, Gorkić je u pismu G. Vujoviću 20. decembra 1932. pisao da je partijsko rukovodstvo »odlučno protiv skidanja sa dosadašnjeg njegovog posla«, da se sa Cvijićem »može saradivati po svim političkim pitanjima...«.⁵³ I povodom istrage Rajka Jovanovića, aktivnog partijskog radnika i člana centralnih rukovodstava KPJ dvadesetih godina, o njegovom ponašanju u policiji i na sudu posle hapšenja u Beogradu, koja je bila vođena od strane partijskog rukovodstva u Bečeju, a zatim u Moskvi od strane Kontrolne komisije IK KI, Gorkić je pisao predstavniku KPJ u Kominterni 9. novembra 1932. go-

⁵⁰ A CK SKJ, F.KI 1933/126.

⁵¹ A CK SKJ, F.KI 1933/16.

⁵² Isto

⁵³ A CK SKJ, F.KI 1932/179.

dine: »Sve da se Jadr. (Jadranski — pseudonim R. Jovanovića — N. J.) isključi, treba nastojati kroz neko vreme da mu se da mogućnost da se vrati u Partiju. On je ipak sposoban čovek i odreći se njegovih sposobnosti za uvek ne bi bilo celishodno«,⁵⁴ a u pismu od 20. decembra iste godine saopštavao je G. Vujoviću: »Mi smo rešili da se Jadr(anski) ne isključuje... Ako bi bradonja (reč je o predsedniku Kontrolne komisije IK KI Angaretisu — N. J.) pokušao da ga isključi, mi ćemo biti protiv. Ne može se sve mehanički uzimati niti verovati optužnici. On je činio greške i na istrazi, ali nije nikog izdavao. A to treba da bude merilo«.⁵⁵ Posle donošenja odluke Kontrolne komisije o isključenju Rajka Jovanovića iz Partije, u pismu od 3. februara 1933. godine Gorkić je pisao G. Vujoviću: »Za Jadranskog smo rešili da tražimo reviziju odluke o njemu. I to ne samo iz razloga, što se sa njegovim isključivanjem daje udarac i po našem licu (jer mi ga nismo isključili) nego pre svega iz razloga unutarnje partijske celishodnosti«.⁵⁶ I za niz drugih komunista Privremeno rukovodstvo KPJ i Milan Gorkić lično su se zauzimali. Koristili su ih za partijski rad, kako bi im pomogli da sa što manje potresa prebrode provere i čistke u Moskvi. Ali to nije uvek uspevalo, što je stvaralo nove teškoće, nesporazume i nepoverenje.

Neophodno je da se osvrnemo i na problem odnosa Privremenog rukovodstva i Gorkića lično prema pojedinim istaknutim predstavnicima Partije i onim ljudima, koji su bili veoma potrebni Partiji u borbi protiv diktature, o brizi za njih i njihove porodice. U tom smislu je karakteristično nekoliko ocena datih u pismima ili izveštajima Milana Gorkića. Tako je u vezi sa angažovanjem istaknutog književnika Miroslava Krleže u cilju razobličavanja terora diktature, Milan Gorkić u pismu G. Vujoviću 20. decembra 1932. godine pisao da je Krleža »spreman da sad istupi otvoreno s knjigom koja bi digla mnogo prашine protiv v. f. diktature«, ali da je za to potrebno nekoliko meseci, »a za to vreme mora od nečeg da živi«. Smatrao je da Partija treba da mu pomogne iz sredstava koja ima u fondu Crvene pomoći, ali je zato potrebno odobrenje iz Moskve od rukovodstva te organizacije. Tom prilikom je obaveštavao da je Krleža, pored knjige o belom teroru u Jugoslaviji, »koja bi nesumnjivo i literarno i politički bila nešto najbolje, što je dosada o tim stvarima napisano, spremam da napiše drugu knjigu o herojskoj borbi Partije u obliku nekog socijalnog romana«. Poručivao je Grguru Vujoviću da objasni ljudima u Crvenoj pomoći u Moskvi da je Krleža »za nas više i važnije nego što je Gorki za Ruse ili Barbis za Francuze« i da bi trebalo Krležine knjige prevesti na nekoliko stranih jezika.⁵⁷ I u izveštaju frakciji MOPR-a od 2. februara 1933. godine, Gorkić je opisao rad Crvene pomoći u Jugoslaviji, posvetivši posebno mesto potrebi ukazivanja materijalne pomoći Miroslavu Krleži. Ponorivši ono, što je pisao u pismu predstavniku KPJ u Kominterni 20. decembra 1932. o saglasnosti Krleže da napiše dve knjige, kao i o njegovoj spremnosti da u nizu evropskih zemalja održi predavanja protiv belog terora u Jugoslaviji, Milan Gorkić je opet napominjao da Krleža nema sredstava, da je zauzet pripremanjem svojih sabranih dela, pošto mora od nečeg živeti i da je rukovodstvo KPJ odlučilo da mu isplati 200 dolara iz ostataka Crvene pomoći. Molio je da MOPR uzme na sebe troškove izdavanja dve najavljenе Krležine knjige na nemačkom, francuskom i ruskom jeziku i da pisac dobije honorar, kao i da obezbedi njegovo putovanje po evropskim zemljama.⁵⁸

Kada su Rodoljub Čolaković i Radomir Vujović izašli iz zatvora, Gorkić je januara 1933. godine o tome obavestio predstavnika KPJ u Kominterni: »Stigao je Ročko Čol(aković). Šaljemo ga Valteru da ga opremi gore

⁵⁴ A CK SKJ, F.KI 1932/152.

⁵⁵ A CK SKJ, F.KI 1932/179.

⁵⁶ A CK SKJ, F.KI 1933/46.

⁵⁷ A CK SKJ, F.KI 1932/179.

⁵⁸ A CK SKJ, F.KI 1933/31.

na odmor. Posle toga on treba da ide na kratkoročne (misli se na kurseve na KUNMZ-u ili MLŠ — N. J.) i ako je intelektualac. Zauzmi se za to da što pre stigne odobrenje za njega za idenje na odmor«.⁵⁹ U vezi sa Radomirom Vujovićem upozoravao je 1935. godine predstavnika KPJ u Kominterni, Vladimira Čopića da ne treba »ni u kom slučaju« dopustiti da se Vujović otrgne od Partije, da njegovo postavljanje za upravnika jugoslovenskog sektora KUNMZ-a »nije nikakva degradacija nego 'forse major' izazvan stanjem njegovog zdravlja«, da ga privuku da učestvuje u »rešavanju svih pitanja kako partijskih, tako i predstavničkih«, tj. u redakciju »Klasne Borbe«, u rukovodstvo partijskog aktiva u Moskvi.⁶⁰

Veoma je karakteristično mišljenje koje je Gorkić dao o Josipu Brozu Titu prilikom njegovog upućivanja na rad u Kominternu, početkom 1935. godine. U pismu Vladimiru Čopiću predstavniku KPJ u KI od 15. januara 1935. godine tražio je da se prema Titu odnose s poštovanjem u međunarodnim forumima, da Čopić objasni u Kominterni da je on radnik »koji je šest godina probavio na robiji«, pa možda »u početku« neće biti rutiniran kao »izvežbani intelektualac«, ali da Tito »poznaće Partiju, on predstavlja najbolji dio našeg radničkog aktiva i poslige nekog vremena — 6 do 8 meseci — mi ga uzimamo natrag za rukovodeći rad u CK«. Svoje izlaganje o Josipu Brozu završio je sledećim rečima: »Prema tome, k njemu se niko ne smije odnositi kao k nekome sitnom činovniku, nego kao partijcu koji će u doglednoj budućnosti biti jedan od stvarnih i, nadamo se, dobrih rukovodilaca Partije«.⁶¹ Ova ocena svedoči o Gorkićevom velikom poštovanju prema jednom od istaknutih i interesnih partijaca, čiji je put pratio od dvadesetih godina. Gorkiću je tehničar CK KPJ u Beču 20. avgusta 1928. godine uputio pismo Josipa Broza Tita iz zatvora u Zagrebu i on je organizovao njegovo objavljivanje u organu Kominterne »International Presse — Korrespondenz« u broju od 24. avgusta te godine.⁶² U tom pismu Josip Broz je opisao postupak policije prema njemu. Jula 1934. godine Josip Broz je bio kooptiran u sastav Privremenog partijskog rukovodstva KPJ. On i Blagoje Parović su bili oni članovi rukovodstva, kojima su poveravana najodgovornija zaduženja, i u koje je Milan Gorkić imao veliko poverenje.

Dosad još nisu istraženi svi elementi odnosa između Gorkića i Parovića. Parović se, kako je već napomenuto, odnosio prema Gorkiću sa dozom nepoverenja na početku zajedničkog rada u rukovodstvu KPJ, mada je bio njezin najbliži saradnik sve do kraja 1935. godine. To nepoverenje nije smetalo Gorkiću da Paroviću daje i najteža zaduženja, da poštuje njegovo mišljenje i stavove i tada, kada se on rezervisao odnos ilia se nije slagao sa pojedinim odlukama rukovodstva. Tek upoznavanje sa celokupnom relevantnom dokumentacijom biće moguće da se razjasne sva postojeća razmimoilaženja. U svakom slučaju, ni Gorkiću, ni ostalim članovima partijskog rukovodstva, nije bilo lako doneti odluku o Parovićevom smenjivanju sa položaja člana Političkog biroa CK KPJ krajem 1935. godine, posle obaveštenja iz Kominterne o njegovom narušavanju konspiracije zbog veza sa jednom Ruskinjom.⁶³ Možda je i to smenjivanje usledilo na zahtev Kominterne. Posle obaveštenja da Kontrolna komisija Kominterne posle istrage nije isključila Parovića iz Partije, Gorkić u pismu tadašnjem predstavniku KPJ u Kominterni Ivanu Gržetiću piše 17. februara 1936. godine: »Drago nam je da sa Šmitom (pseudo-

⁵⁹ A CK SKJ, F.KI 1933/16, 20.

⁶⁰ A CK SKJ, F.KI 1933/23.

⁶¹ Josip Broz Tito. Sabrana djela, knj. 2. Beograd 1977, s. 227. Ovde je objavljen taj deo pisma M. Gorkića V. Čopiću od 16. I 1935. (A CK SKJ, F.KI 1935/7).

⁶² Josip Broz Tito. Sabrana djela, knj. 2, s. 231, nap. 1.

⁶³ A CK SKJ, F.KI 1935/600; Đorđe O. Piljević. Revolucionarni put Blagoja Parovića. Blagoje Parović. Izabrani spisi, knj. 1, Beograd 1976, s. XLVI.

nim B. Parovića — N. J.) nije najgore. Izveštavaj nas i dalje o toku njegove stvari i o rezultatu«.⁶⁴

Kao član partijskog rukovodstva KPJ, Milan Gorkić je bio angažovan i na pisanju mnogobrojnih partijskih dokumenata: pisao je pisma organizacijama i instruktorima CK na radu u zemlji, bio je član komisija i redakcija za izradu partijskih uputstava, direktiva, članaka u partijskoj štampi, sastavljao je izveštaje u ime CK KPJ za Kominternu i njen Balkanski sekretarijat, o stanju u Partiji i njenoj organizacionoj izgradnji i obnavljanju rada, pripremao je pojedina pitanja za sednice CK i Političkog biroa CK KPJ, plenume i IV zemaljsku konferenciju KPJ. Bio je jedan od onih rukovodećih ljudi u Partiji i njenom rukovodstvu, čiji su tekstovi najviše objavljivani u teoretskom časopisu KPJ »Klasna Borba« i »Proleteru«, kao i u zborniku uputstava i odluka CK KPJ »Šta i kako da se radi« tokom 1932—1937. godine. Prema do sada izvršenim istraživanjima, u »Klasnoj Borbi« je objavljeno 19 članaka i dve recenzije Milana Gorkića, kao i njegov govor na 13 plenumu IK KI 1933. godine. Među tim tekstovima navodimo samo nekoliko naslova, iz kojih se mogu sagledati Gorkićeve angažovanje i stavovi u razradi i objašnjavanju strategije i taktike KPJ i Kominterne, unutrašnje-političke prilike, problemi međunarodnog radničkog pokreta i međunarodne situacije uopšte. Veći broj članaka odnosi se na Jugoslaviju, a u njima su obrađena sledeća pitanja: politika Narodnog fronta u Jugoslaviji, upozorava se na opasnost od fašizma po narode Jugoslavije i uvlačenja zemlje u pripreme novog, imperijalističkog rata. To su radovi: »Kominterna i KPJ«; »U novom periodu«; »Stare greške u novoj formi«; »Nasilje i revolucija«; »Za revolucionarni izlaz iz krize«; XIII plenum CK KI i zadaće Komunističke partije Jugoslavije«; »Razmatranja o pitanjima strategije i taktike«; »Novi falsifikat na marksističku političku ekonomiju«; »U borbu protiv glavne opasnosti«; »Prodiranje hitlerizma u Jugoslaviju«; »Problemi i zadaće Narodne fronte u Jugoslaviji«; »Ne zidati bedeme na putu k masama«. U centralnom partijskom listu KPJ »Proleteru« objavljeno je mnogo Gorkićevih tekstova, a predstoji i veliki posao na utvrđivanju njegovog autorstva za tekstove štampane bez potpisa. Među tim napisima navodi se nekoliko: »Jedinstvenim frontom — k rešavajućim bojevima protiv diktature«; »Organizacione zadaće našeg pokreta«; »Put k oružanom ustanku«; »Bankrotstvo socijaldemokratije i borba za jedinstvo radničke klase«; »Novo kolo revolucija i ratova«; »U borbu protiv unutrašnjeg i vanjskog fašizma«; »Za borbene sporazume s revolucionarnim republikanskim seljačkim grupama«; »O narodnoj revoluciji kod nas«; »Savremeni položaj i naše zadaće«; »Protiv zastranjivanja od partijske linije«; »Boljševička politika kadrova«; »VII kongres Kominterne«; »Pojačajmo disciplinu u partijskom radu«; »Za učvršćenje partijskih organizacija i za nove metode rada«; »Fašizam kao leglo reakcije«; »Čemu nas uči Španija«; »Ugroženi narodi Jugoslavije«; »O boljševičkoj nepomirljivosti«; »O stvaralačkoj ulozi komunista«; »Komunizam nije uvozna roba«; »Međunarodno jedinstvo za pomoć Španiji«; »Iskoreniti sektaštvo« i drugi. U zborniku »Šta i kako da se radi« objavljen je niz Gorkićevih tekstova u vidu uputstava CK KPJ, kao što su: »Učimo iz vlastitih pogrešaka i iskustava«; »Provokacija i borba protiv nje«; »Izgradnja nelegalnog tehničkog aparata«; »Ne zapostavljati nelegalnu tehniku« i drugi. Niz tekstova je pisao sa Blagojem Parovićem (»Upute za rad među ženama«, »Uputstva za rad RSO«, »Upute beogradskom MK o radu Čelija«, »Jačajmo revolucionarni rad u sindikatima«) i sa drugim članovima CK KPJ. Sve to svedoči o velikom angažovanju Milana Gorkića u razradi i razjašnjenju partijske politike i različitim oblicima rada KPJ, o njegovoj ulozi u publicističko-partijskoj delatnosti rukovodstva Partije. Nije

za potcenjivanje ni Gorkićovo zalaganje za razradu nacionalne politike Partije, osobito o slovenačkom i hrvatskom pitanju. On je jedan od autora dokumenta »Stanovište KP Italije i Jugoslavije o slovenačkom pitanju«, objavljenom u »Proleteru«. U vezi izrade toga dokumenta Gorkić se sastao sa Toljatijem,⁶⁵ sekretarom KP Italije i jednim od rukovodioca Kominterne. On se založio i za angažovanje Prežihova Voranca, poznatog slovenačkog pisca i komunista, na izdavanju slovenačkog časopisa KPJ »Delo«. Poznato je, da je 1933. godine napisao brošuru »Komunisti i Hrvatsko pitanje«,⁶⁶ koja, nažalost, još nije pronađena.

Pored pisanja različitih dokumenata Gorkić je i na sednicama CK KPJ kao i na njegovim plenumima govorio o brojnim problemima i davao obrazloženja na pojedina pitanja partijske delatnosti. Na Oktobarskom plenumu CK KPJ 1933. godine je imao referat o organizacionom stanju Partije, učestvovao je u diskusiji o drugim referatima.⁶⁷ U ime KPJ je istupio sa referatom o stanju i radu Partije na XIII plenumu Izvršnog komiteta Kominterne održanom u Moskvi novembra—decembra 1933. godine.⁶⁸ Aktivno je sa ostalim članovima CK učestvovao u pripremama zemaljske konferencije KPJ, razradivao njene odluke, upućivao direktivna pisma u razna mesta zemlje za održavanje oblasnih konferencija i izbor delegata za zemaljsku konferenciju. U jeku priprema Konferencije KPJ, Gorkić je novembra i početkom decembra 1934. godine boravio u Jugoslaviji. Tada se sastao sa partijskim predstavnicima i aktivistima u Zagrebu i Beogradu, kao i sa predstavnicima partijskih organizacija iz Dalmacije i Makedonije. Posebnu pažnju u svojim razgovorima sa komunistima posvetio je pitanju uspostavljanja odnosa sa vodstvom reformističkih sindikata i mogućnostima zajedničkog rada u sindikatima na stvaranju jedinstva radničkog i sindikalnog pokreta. Pored toga, veliku pažnju posvetio je organizacionim problemima partijskih organizacija, tehničkom aparatu, učvršćivanju veza sa centralnim partijskim rukovodstvom. Mada se kratko zadržao u zemlji, upoznao se sa stanjem partijskog rada u Sloveniji i Crnoj Gori. U pismu CK-u od 29. novembra 1934. izveštavao je CK o svom putu, o stanju u Sloveniji posle provale.⁶⁹ U pismu od 1. decembra izveštava o održanim oblasnim konferencijama u Dalmaciji i Srbiji.⁷⁰

U pismu od 6. decembra pisao je o svojim susretima sa predstavnikom iz Crne Gore, o razgovorima sa Veselinom Maslešošćim i Trišom Kaclerovićem, o stanju partijske literature, a posebno o stanju partijske organizacije u Beogradu i radu beogradskog Mesnog komiteta.⁷¹ Za organ Oblasnog komiteta KPJ za Srbiju, list »Komunist«, napisao je dva članka: »Zadaće našeg pokreta« i »Borba za akcionalno jedinstvo«, (br. 12, 1934).

Za IV zemaljsku konferenciju KPJ Milan Gorkić je napisao izveštaj CK KPJ. Bio je u redakciji za pisanje i redigovanje rezolucije o sindikalnom pitanju, i izveštaja o radu Partije 1929—1931 godine.⁷² Na samoj Konferenciji

⁶⁵ Na sednici PR KPJ 4. III 1933. u cilju priprema savetovanja sa KP Italije M. Gorkiću je bilo poručeno da pripremi pet dokumenata, da napiše projekt odluke. (A CK SKJ, F.KI 1933/39, 46.).

⁶⁶ Na sednici CK KPJ 29. XII 1934. odlučeno je da se štampa ta brošura (A CK SKJ, F.KI 1934/46).

⁶⁷ A CK SKJ, F.KI 1933/282, 283—3, 292.

⁶⁸ Na sednici PR KPJ 28. X 1933. je bilo odlučeno da M. Gorkić bude poslan kao delegat KPJ na XIII plenum IKKI. (A CK SKJ, F.KI 1933/277) Gorkićev referat na plenumu objavljen u br. 1 (21—22) časopisa »Klasna Borba« za 1934. godinu, s. 31—40.

⁶⁹ A CK SKJ, F.KI 1934/251.

⁷⁰ A CK SKJ, F.KI 1934/255.

⁷¹ A CK SKJ, F.KI 1934/260.

⁷² Na sednici CK KPJ 12. VII 1934. je bilo odlučeno da M. Gorkić pripremi izveštaj o radu CK, izradi projekat rezolucije o tom izveštaju. (A CK SKJ, F. KI 1934/140). Na sednici CK KPJ 9. X Gorkiću je preporučeno da sa Parovićem i Hudomalom rediguje rezoluciju o radu Partije 1929—1931. (A CK SKJ, F.KI 1934/214). Na sednici CK KPJ 19. XI 1934. Gorkiću i Paroviću stavljeno je u zadatak da izvrše potrebne izmene u projektu sindikalne rezolucije. (A CK SKJ, F.KI 1934/243).

nije bio prisutan (ona je održana 24—25. decembra 1934.), pošto mu nije bilo dozvoljeno od strane Kominterne da putuje u Jugoslaviju. Od partijskog rukovodstva, na Konferenciji su učestvovali Blagoje Parović, Karlo Hudomal i Kamil Horvatin. Na njoj je prvi put posle IV kongresa KPJ 1928. godine delatnost Partije bila podvrgnuta svestranoj oceni. Delegati su izneli mnoge kritičke primedbe na rad rukovodstva. Posle diskusije bio je izabran Centralni komitet KPJ, koji se konstituisao i izabrao Politički biro u čiji su sastav ušli: Milan Gorkić, Blagoje Parović, Josip Broz, Kamil Horvatin i Adolf Muk.⁷³ Milan Gorkić je i dalje ostao odgovoran za kadrove, a dobio je i zaduženje za izdavanje zbornika CK KPJ »Šta i kako da se radi«.⁷⁴

Posle Zemaljske konferencije KPJ Gorkić je učestvovao u konačnom redigovanju rezolucija Konferencije sa Josipom Brozom, Blagojem Parovićem, Kamilom Horvatinom, Ivanom Gržetićem. U saradnji sa Kamilom Horvatinom sastavio je projekt odluke CK KPJ o dužnostima i delokrugu rada Političkog biroa CK KPJ.⁷⁵ On je jedan od autora proglaša Zemaljske konferencije KPJ objavljenog u »Proleteru«. Za organ Kominterne časopis »La Correspondence Internationale« napisao je članak o zaključcima te konferencije, koji je takođe bio objavljen na nemačkom jeziku i u organu Kominterne »Rundschau«. Na taj način međunarodna komunistička javnost bila je upoznata sa radom KPJ i odlukama njene konferencije.

U borbi za akcionalno jedinstvo radničke klase i sindikalnog pokreta, protiv fašističke opasnosti i reakcionarne politike vlade, KPJ je sve veću pažnju posvećivala borbi za ujedinjenje svih progresivnih snaga i pokreta u jedan narodni front protiv reakcije i fašizma. Sledеći novu taktku međunarodnog radničkog i revolucionarnog pokreta, pozitivno ocenjujući uspehe narodnog fronta u Francuskoj i Španiji, rukovodstvo KPJ se sve više oslobođalo sektašenja, sve više uviđalo potrebu sporazumevanja sa levim grupama i progresivnim građanskim političarima u naporima da se izgradi front progresivnih snaga u celoj zemlji. To dolazi do izražaja posle IV zemaljske konferencije, i posebno početkom 1935. godine, u periodu priprema za VII kongres Kominterne. Sledеći novu taktku Kominterne i međunarodnog radničkog pokreta, rukovodstvo KPJ je pokušavalo da se sporazume sa vodstvom socijalista o ujedinjenju sindikalnog pokreta i stvaranju akcionog jedinstva sindikata, da uspostavi tešnje kontakte i sporazume sa predstavnicima levih zemljoradnika u Srbiji, Hrvatske seljačke stranke u Hrvatskoj, kršćanskih demokrata u Sloveniji, federalista u Crnoj Gori. Novo rukovodstvo pristupa revidiranju dugo-godišnjih stavova o nacionalnom pitanju i traži puteve za njegovo rešenje u okvirima državne zajednice jugoslovenskih naroda. Milan Gorkić u partijskoj štampi objavljuje niz tekstova, u kojima se nagoveštava nova takтика Partije, a u partijskim dokumentima razrađuje se linija za stvaranje jedinstvenog fronta radnika i seljaka. On je jedan od autora teksta borbenog sporazuma sa zemljoradničkom levicom, kao i niza drugih dokumenata u kojima se objašnjava potreba što bržeg i efikasnijeg delovanja Partije na formiranju Narodnog fronta slobode.⁷⁶ U »Proleteru«, u čijem je uredivanju Gorkić uzimao aktivno učešće, bili su objavljivani njegovi tekstovi o zadaćama Partije u vezi priprema VII Kongresa Komunističke internacionale, o kadrovskoj politici, o ukazivanju pomoći SKOJ-u i dr.

⁷³ A CK SKJ, F.KI 1935/41. Izveštaj delegacije sa Cetvrte konferencije KPJ. Objavljen u knj. 3 »Izabranih spisa« Blagoja Parovića, Beograd 1976, s. 78—81.

⁷⁴ A CK SKJ, F.KI 1935/49.

⁷⁵ A CK SKJ, F.KI 1934/276; 1935/6.

⁷⁶ Na sednici CK KPJ 13. XII 1934. je bilo odlučeno da M. Gorkić, K. Horvatin i A. Muk izrade projekt sporazuma sa levim(?) zemljoradnicima u Srbiji (A CK SKJ, F.KI 1934/269). Na sednici CK KPJ 5. I 1935. bio je prihvacen projekt platforme borbenog sporazuma sa zemljoradničkom levicom i odlučeno je da se napiše i druga varijanta sa minimalnim zahtevila. (A CK SKJ, F.KI 1935/6).

Pripreme za parlamentarne izbore u Jugoslaviji 1935. godine rukovodstvo Partije je smatralo za pogodan momenat da KPJ izade pred javnost sa svojim političkim programom, koji bi mogao poslužiti kao osnova za privlačenje svih antifašističkih demokratskih elemenata iz svih slojeva naroda i političkih grupacija za platformu Narodnog fronta slobode, na osnovu koje bi bilo ostvareno i akcione jedinstvo radničke klase i njenog sindikalnog pokreta. U težnji da u uslovima budjenja opozicionog, nacionalno-oslobodilačkog, seljačkog pokreta, široko razvijenog štrajkačkog pokreta radničke klase Jugoslavije, a u cilju jačanja antifašističkog i antirežimskog raspoloženja u širokin narodnim masama, KPJ je težila povezivanju svih tih pokreta u jedan front. Predizborna borba je iskorisćavana za primenu taktike jedinstvenog i borbenog sporazumevanja sa svim opozicionim grupama protiv režima. U tom cilju rukovodstvo KPJ je uputilo niz dokumenata partijskim organizacijama u kojima su sadržani program i taktika Partije u borbi za vreme izbora. Milan Gorkić je bio jedan od kreatora partijske politike u toj kampanji. Poznato je da su za vreme predizborne kampanje bile upućene tri direktive CK KPJ u vidu okružnica. U prvim dvema data su uputstva za samostalno istupanje komunista na izborima. U trećoj, koju je Gorkić napisao po zadatku PB CK KPJ, govori se o zajedničkom istupu sa opozicionim seljačkim, nacionalnim i socijal-demokratskim prestavnicima na osnovama primene taktike jedinstvenog fronta i borbenih sporazuma i prihvatanja platforme KPJ od strane drugih grupacija.⁷⁷ U sva tri dokumenta akcent je na samostalnom istupanju i potrebi razvijanja radničke klase i rukovodenja predizbornom kampanjom od strane Partije. Ali, nejasnoće u pojedinim formulacijama, posebno u odnosu na druge grupe, pre svega, na socijaliste, izazvali su zabunu i nerazumevanje taktike, u mnogim mestima i partijskim organizacijama, što je doprinelo, da pojedini instruktori CK KPJ (na primer, Adolf Muk) nisu sami mogli da objasne poziciju rukovodstva ili su samovoljno menjali uputstva CK KPJ. To je, pre svega, bio rezultat neizgrađenih i nedefinisanih odnosa sa Udruženom opozicijom, kolebanja u odnosima sa reformistima, mada su tome u mnogome doprineli i stavovi i odnos vođstva građanskih političkih grupa i socijalista prema KPJ i njenoj politici. Neuspeh Partije u izbornoj kampanji podstakao je njeno rukovodstvo da ubrzano radi na pripremi i razradi niza suštinskih problema taktike Partije u borbi za stvaranje Narodnog fronta slobode. U tom smislu je ogromnu ulogu odigrao Splitski plenum CK KPJ održan 9. i 10. juna 1935. godine. Na njemu je centralno mesto imao referat Blagoja Parovića o frontu Narodne slobode. Gorkić je na plenumu istupio sa referatom »Pouke iz izbora i situacija« sa kritičkom ocenom rada rukovodstva i organizacija KPJ u toku predizborne i izborne kampanje. Među tim nedostacima i poukama naveo je: neisticanje kandidatske liste, nedovoljan rad na stvaranju legalnih komiteta, nedovoljno sakupljanje potpisa na listi kandidata KPJ, protivrečnost direktiva u raznim oblastima i dr.⁷⁸ Istupio je takođe u diskusiji o referatu Blagoja Parovića o Narodnom frontu slobode, u diskusiji o odnosu prema dr Simi Markoviću i o pitanju priprema za VII kongres Kominterne.⁷⁹

Posle Splitskog plenuma Gorkić je napisao izveštaj za Balkanski zemaljski sekretarijat Kominterne, redigovao protokol Plenuma, i napisac projekt odluke CK KPJ o pravima, dužnostima i neposrednim zadacima Ze-

⁷⁷ A CK SKJ, F.KI 1935/691. Odluka CK povodom raspisa skupštinskih izbora od 15. II 1935. Druga direktiva je sadržana u proglašu CK KPJ sa izbornom platformom, donetom 20. II 1935. U vidu Okružnice br. 17 Treća direktiva je bila napisana prema odluci CK KPJ od 3. III 1935. Direktivu je sastavila komisija, u čijem sastavu su bili Gorkić, Horvatin, Hudmal i Muk. A CK SKJ, F.KI 1935/88, 81).

⁷⁸ A CK SKJ, F.KI 1935/316—1.

⁷⁹ A CK SKJ, F.KI 1935/316—1.

maljskog biroa CK KPJ, tada nazvan Unutrašnjim biroom.⁸⁰ Odluku o formiranju Biroa donela je IV zemaljska konferencija KPJ radi unapređenja rada i rukovodenja Partijom sa ciljem da se pripreme uslovi za prelazak CK KPJ u Jugoslaviju. Na sednici CK KPJ od 18. juna 1935. godine je bila doneta odluka o sastavu i sedištu Zemaljskog biroa. Da bi sproveo u život tu odluku, Gorkić je početkom jula 1935. godine došao u Zagreb te je organizovao prve sednice tog foruma, bavio se formiranjem Agitaciono-propagandne i sindikalne komisije, dogradnjom tehničkog aparata i drugim pitanjima.⁸¹

U vezi sa pripremama za VII kongres Kominterne, odlučeno je na sednici CK KPJ 13. avgusta 1934. godine, da u delegaciju KPJ za taj Kongres uđu ljudi izabrani na Zemaljskoj konferenciji. Ako ne dode do održavanja Konferencije, da budu poslati, pored dvojice predstavnika iz organizacija u zemlji, još Josip Broz, Blagoje Parović i Vladimir Copic. U slučaju provale Konferencije KPJ, Kongresu bi prisustvovali Josip Broz i Milan Gorkić. Na sednici je bilo odlučeno da se zamoli Kominterna da KPJ dobije tri mesta u njenim rukovodećim organima, s tim da se Milan Gorkić izabere za člana Izvršnog komiteta, Vladimir Copic za kandidata tog komiteta i Blagoje Parović za člana Internacionalne kontrolne komisije.⁸² Pošto je Kongres Kominterne bio odložen, i pitanje izbora delegacije KPJ za taj Kongres je bilo odloženo. Posle Splitskog plenaria KPJ, na sednici CK od 18. juna 1935. godine Milan Gorkić i Blagoje Parović su bili odredeni za članove jugoslovenske delegacije na VII kongresu Kominterne,⁸³ a na sednici CK KPJ od 13. jula te godine je bilo odlučeno da delegacija KPJ na Kongresu predloži Gorkića za člana Izvršnog komiteta Kominterne, Blagoja Parovića za kandidata za člana, Vladimira Copicia za člana IKK.⁸⁴ Delegacija je u drugoj polovini jula meseca počela sa radom u Moskvi. U njoj su, kao predstavnici KPJ, bili članovi CK KPJ Milan Gorkić, Blagoje Parović, Josip Broz, predstavnik KPJ u Kominterni Vladimir Copic, član Izvršnog komiteta Kominterne Filip Filipović, delegati iz partijskih organizacija u zemlji Ivan Marić, Drago Petrović i Milan Radovanović, zatim Prežihov Voranc i Stjepan Cvijić sa savetodavnim pravom glasa.⁸⁵

Na prvoj sednici delegacije KPJ na VII kongresu Kominterne održanoj 27. jula Milan Gorkić je bio izabran za predsedavajućeg delegacije, a Josip Broz za njenog sekretara.⁸⁶ Na samom Kongresu Gorkić je bio izabran kao predstavnik KPJ u prezidijum Kongresa. On je 8. avusta istupio sa diskusijom o referatu Dimitrova »Nastupanje fašizma i zadaće Komunističke internacionale u borbi za jedinstvo radničke klase, protiv fašizma«. U ime jugoslovenske delegacije Gorkić je pozdravio izlaganje G. Dimitrova, izložio situaciju u Jugoslaviji i kritički se osvrnuo na rad Partije, teškoće u njoj, istakavši i napore za stvaranje jedinstvenog fronta i prve korake na stvaranju antifašističkog Narodnog fronta. Skraćeni tekst Gorkićevog referata je bio objavljen u moskovskoj »Pravdi« 12. avgusta 1935. godine.

Iz pisanih materijala delegacije vidi se da je u njenim redovima za vreme rada Kongresa, kao i među jugoslovenskim aktivistima u Moskvi, ponovo izbilo nezadovoljstvo Gorkićem. Okrivljivali su ga za sve propuste u kadrovskoj politici. O tome svedoči i izmena odluke Politbiroa CK KPJ od 13. jula 1934. godine da Gorkić bude predložen za člana Izvršnog komiteta Kominterne. Na sastanku delegacije od 14. avgusta bio je prihváćen predlog da se za člana IK KI predloži Josip Broz, a Milan Gorkić za kandidata za člana

⁸⁰ A CK SKJ, F.KI 1935/330.

⁸¹ A CK SKJ, F.KI 1935/330, 369.

⁸² A CK SKJ, F.KI 1934/171.

⁸³ A CK SKJ, F.KI 1935/330.

⁸⁴ A CK SKJ, F.KI 1935/369.

⁸⁵ Pero Damjanović, Tito na čelu Partije. Beograd 1968, s. 46–47.

⁸⁶ A CK SKJ, F.KI 1935/395.

IK KI.⁸⁷ Posle intervencije predstavnika KPJ u Kominterni, Vladimira Copića, a po preporuci rukovodstva Kominterne, odluka je bila povučena i Gorkić predložen za člana IK KI.⁸⁸ Bio je izabran samo za kandidata za člana IK KI.⁸⁹

Po završetku rada VII kongresa Kominterne Gorkić se nije odmah vratio u sedište CK KPJ, jer je uzeo učešće u radu VI kongresa KOI, na kome je u ime SKOJ-a istupio Boris Kidrič. Jedno vreme Gorkić se zadržao u Moskvi, dobitvši kraći odmor.⁹⁰

Po povratku sa Kongresa Kominterne rukovodstvo KPJ je pristupilo sprovođenju njegovih odluka i smernica. U nastojanjima da što efikasnije ostvaruje te odluke u Jugoslaviji, Politički biro CK KPJ je pristupio izradi dokumenta značajnih za delovanje Partije i rad komunista u cilju stvaranja Narodnog fronta u zemlji, angažovanja svih komunista i progresivnih snaga u borbi protiv fašizma i rata, protiv reakcionarne unutrašnje i spoljne politike vlade Stojadinovića, za legalizaciju rada Partije, jačanje sindikalnog pokreta i njegovog jedinstva. Pored intenziviranja rada na stvaranju Jedinstvene radničke partije kao osnove za političko ujedinjenje radničkog pokreta, velika pažnja je bila posvećena jačanju nacionalno-oslobodilačkog pokreta i ubrzanju priprema za stvaranje KP Hrvatske i KP Slovenije, o čijem formiraju je bila doneta odluka još na IV zemaljskoj konferenciji KPJ. Gorkić sa članovima CK KPJ aktivno učestvuje u sprovodenju odluka i razradi partijske strategije i taktike posle VII kongresa Kominterne. Sa Parovićem piše uputstva Politbiroa CK KPJ »Kako proučavati odluke VII kongresa KI«, i odgovara za uredivanje prvog broja časopisa »Klasna Borba«, posvećenog Kongresu.⁹¹ Sa Parovićem i Horvatinom redigovao je materijale časopisa »Klasna borba«, redigovao je odluku Politbiroa CK KPJ o zadaćama Partije u Srbiji.⁹² U partijskoj štampi se objavljuje niz njegovih članaka o iskustvima partijskog rada, ilegalnoj tehnici, pitanjima ilegalnog rada i konspiracije. U zborniku »Šta i kako da se radi« u broju 6 za 1935. godinu izšao je njegov tekst o stanju i zadaćama Partije, u kome osnovnu pažnju posvećuje borbi za stvaranje antifašističkog Narodnog fronta. Te godine štampana je i njegova brošura »O VII kongresu Kominterne i taktici naše Partije«, kao i brošura »Iz iskustva partijskog rada« pod pseudonimom M. Rajić. Problemima antifašističke borbe, iskustvima u stvaranju Narodnog fronta u Francuskoj i Španiji, o opasnosti fašizacije Jugoslavije i riskrinkavanju profašističke politike vlade Stojadinovića Gorkić posvećuje niz članaka u »Proletetu«.

U drugoj polovini oktobra 1935. godine Gorkić se ponovo obreo u Jugoslaviji na osnovu odluke Političkog biroa CK KPJ, da rukovodi radom delegacija KPJ na pregovorima sa socijalistima oko stvaranja Jedinstvene radničke partije.⁹³ U izveštaju CK KPJ od 29. oktobra obaveštavao je o toku pregovora sa vodstvom socijalista u Zagrebu, o stavovima pojedinih predstavnika tog vodstva i o radu Inicijativnog odbora za stvaranje JRP. Posebnu pažnju je posvetio pregovorima sa predstnikom Hrvatske seljačke stranke dr Vladimirom Mačekom, u vezi zajedničkih akcija sa Udruženom opozicijom u cilju stvaranja Narodnog fronta slobode. Boraveći u Zagrebu, Gorkić se sa partijskim aktivom dogovorio o sastavu Zemaljskog biroa CK KPJ i raspodeli rada u njemu. Taj dogovor je bio u skladu s odlukom Politbiroa CK KPJ od 18. oktobra, prema kojoj je Gorkiću bilo poručeno da »sa ljudima razgovara i podnese predloge Politbirou za pojačanje Zembilja, u čiji sastav dolaze u ob-

⁸⁷ A CK SKJ, F.KI 1935/369; Pero Damjanović, n. d., s. 48–49.

⁸⁸ A CK SKJ, F.KI 1935/444.

⁸⁹ Pero Damjanović, n. d., s. 49.

⁹⁰ A CK SKJ, F.KI 1935/449, 456; F. Jugosloveni u SSSR, C/4. Upitnik za delegate VI svetskog kongresa KOI. Gorkić je taj upitnik popunio 20. IX 1935.

⁹¹ A CK SKJ, F.KI 1935/558.

⁹² Isto.

⁹³ A CK SKJ, F.KI 1935/536.

zir Vinter (Vladimir Čopić), Tito (Josip Broz), Olgica (Đorđe Mitrović), Satirović (Drago Marušić), Tomanić (Ivan Tomanić) i Bistri (Srđan Prica).⁹⁴ U izveštaju od 29. oktobra 1935. godine Gorkić je obaveštavao CK KPJ da su se dogovorili da u sastav Zembilja uđu, pored lica preporučenih od strane Politbiroa CK KPJ još, Dobrić (Boris Kidrič), umesto Tomanića, Drago Petrović i Franjo Kralj. Prema dogovoru Mitrović je bio odgovoran za organizaciona pitanja, tehniku i održavanje veza sa Slovenijom, Dalmacijom i Bosnom; Srđan Prica za Crvenu pomoć, agitprop i legalnu štampu; Marušić i Drago Petrović za sindikalni rad (Petrović je odgovoran i za legalni list i sindikalnu biblioteku); Kralj za Narodni front. Josipa Broza Tita Gorkić je označio kao predstavnika CK KP Hrvatske, Borisa Kidriča kao predstavnika SKOJ-a, Vladimira Čopića kao odgovornog za opšte političko rukovodstvo.⁹⁵ Bili su utvrđeni i politički zadaci Zembilja, uočeni i nedostaci u njegovom radu. U svom izveštaju Gorkić nije izostavio da navede teškoće u sprovođenju linije VII Kongresa Kominterne, a izneo je i stav Partije u predstojećim izborima za Središnji ured za osiguranje radnika, kao i o nizu drugih pitanja.⁹⁶ Usled hapšenja i provale Zembilja on nije uspeo da u dogovorenom roku otpočne sa radom.

Politički biro CK KPJ je na proširenoj sednici od 30. oktobra 1935. i na sednici od 5. novembra razmotrio ovaj izveštaj, primio ga je »na znanje«, odobrio je rad Gorkića i usvojio raspored rada u Zembilju.⁹⁷ Međutim, mnoge direktive nisu bile izvršene zbog veoma teške situacije u zemlji nastale usled policijske provale Zembilja i hapšenja velikog broja komunista krajem te godine.⁹⁸ Provala je omela planove Zembilja i Političkog biroa CK KPJ, nanela težak udarac Partiji i odgodila sprovodenje u život mnogih zamisli rukovodstva. Usled slabog držanja pojedinih odgovornih ljudi, za vreme policijske istrage, pre svega Đorda Mitrovića, u ruke policije pao je veliki broj partijaca, a policija je pronašla i materijal koji je svedočio o razgranatoj partijskoj delatnosti KPJ. Provala je dovela do toga da je rad Zembilja potpuno zamro i da je najzad prestao da funkcioniše, a posledice provale su se još dugo osećale u radu partijskih organizacija.⁹⁹ U tim uslovima se pripremalo plenum CK KPJ, koji je trebao da razmatra izveštaj delegacije KPJ na VII kongresu Kominterne, pitanje omladinskog rada i pripreme za partijski kongres. Usled provale bio je izmenjen dnevni red plenuma, tako da je prva tačka sada postala rasprava o političkoj situaciji i zadaćama KPJ, druga — organizaciono stanje i provale, treća — plan rada i četvrta — rad Politbiroa CK KPJ.¹⁰⁰

Gorkić je u to vreme odlukom Politbiroa CK KPJ zamenio Blagoja Parovića na dužnosti organizacionog sekretara Partije jer se Parović povukao iz CK KPJ zbog istrage koja je protiv njega povedena u Moskvi.¹⁰¹ U priprema plenuma iskršle su nove teškoće usled pojačane kontrole austrijske policije i opasnosti od provale. Gorkić je bio angažovan na rešavanju pitanja premeštanja sedišta CK KPJ iz Beča u drugo mesto, ili čak u samu zemlju. Bile su izmenjene javke i sistem rada u sedištu rukovodstva KPJ, koje se preselilo u

⁹⁴ A CK SKJ, F.KI 1935/536. Protokol sednice PB CK KPJ od 18. X 1935.

⁹⁵ A CK SKJ, F.KI 1935/545.

⁹⁶ A CK SKJ, F.KI 1935/545.

⁹⁷ A CK SKJ, F.KI 1935/546, 553. Pero Damjanović. Komunistička partija Jugoslavije pred II svetski rat (1935—1941). Beograd 1973, s. 357—358. Rukopis doktorske disertacije.

⁹⁸ Tzv. Zembiljeva provala je nastala hapšenjem u Zagrebu sekretara Žemaljskog biroa KPJ Đ. Mitrovića. O tole šire vidi: Pero Damjanović, n. d., s. 88, nap. 111; Đorđe O. Piljević, n. d., s. XLIV.

⁹⁹ Pero Damjanović, n. d., s. 441.

¹⁰⁰ A CK SKJ, F.KI 1936/115.

¹⁰¹ A CK SKJ, F.KI 1935/600. Prema odluci PB CK KPJ od 28. XII 1935. M. Gorkić je zamenjivao B. Parovića do dolaska Ivana Krndelja.

Čehoslovačku.¹⁰² U toku priprema plenuma CK Gorkić je učestvovao u izradi plana raspodele rada u njemu, a lično je pripremio referat o organizacionom stanju Partije. Zajedno sa Kamilom Horvatinom radio je na projektu platforme antifašističkog Narodnog fronta i pisao projekt rezolucije o situaciji i zadaćama Partije.¹⁰³

Plenum u Pragu nije održan zbog hapšenja nekolicine njegovih učesnika i otkrivanja mesta održavanja sastanka, kao i hapšenja nekih članova partijskog rukovodstva u Beču. Plenum je bio odložen za april 1936. godine, a za mesto održavanja je određen Beč.¹⁰⁴ Tada su izbile otvorene nesuglasice i trivenja unutar rukovodstva, što je podstaklo kritiku pojedinih formulacija rezolucija pripremljenih za plenum CK, način vođenja kadrovske politike. Nezadovoljstvo se ispoljilo i zbog čestih provala u zemlji i izvan nje. Oštrica kritike je bila uperena protiv Gorkića, odgovornog za organizacioni rad, veze, slanje ljudi u zemlju, a nezadovoljstvo je pretilo da se pretvori u frakcijsašenje i narušavanje normalnih uslova za delovanje rukovodstva KPJ. U pismu predstavniku KPJ u Kominterni, Ivanu Gržetiću, od 23. marta 1936. godine, Gorkić je, ne upuštajući se u objašnjenje nastalih razmirica, pisao da su oni »malo zategli atmosferu«. U pismu se samo nagoveštavaju nesuglasice, koje su u to vreme već poprimile oblik ozbiljnih neslaganja, pretile obnovom grupaških borbi u CK i prestankom kolektivnog rada.¹⁰⁵ Tako su na sednicama Politbiroa CK KPJ od 15. i 17. marta 1936. godine bili podvrgnuti kritici Gorkićevi stavovi izneti u projektu rezolucije, planu reorganizacije i podele rada. Oni su bili ocenjeni kao »objektivitan pokušaj zabaširivanja kritike učinjenih političkih grešaka«, a s druge strane, rečeno je da treba suzbijati svaki eventualni pokušaj iskorisćavanja učinjenih pogrešaka pojedinaca »u grupaške i destruktivne svrhe«.¹⁰⁶ Opasnost od grupašenja ispoljavala se u sukobu Karla Hudomala i Milana Gorkića, zatim između Gorkića i A. Muka s jedne strane i Hudomala, Stjepana Cvijića i Vladimira Čopića s druge strane, kao i u nizu drugih pojava, koje su narušavale kolektivno rukovođenje.¹⁰⁷ Masovne provale krajem 1935. i početkom 1936. godine u zemlji uveliko su doprinele produbljivanju nepoverenja prema CK KPJ od strane partijskih organizacija. I u samom rukovodstvu KPJ pojavila su se razna tumačenja u vezi provale grupe partijskih funkcionera u Pragu i Beču početkom 1936. godine. Sve je to pojačavalo i nestabilnost samog partijskog rukovodstva i nije pogodovalo drugarskoj principijelnoj kritici i samokritici. Na Aprilskom plenumu CK KPJ održanom 9. i 10. aprila 1936. godine u Beču, bila je podvrgнутa oštrog kritici celokupna delatnost partijskog rukovodstva, kako od strane njegovih članova, tako i od strane predstavnika partijskih organizacija i instruktora CK KPJ. Milan Gorkić je u svojim nastupima na plenumu bio samokritičan, ali i ostar na račun drugih, koji su pokušavali da svu krivicu svale na njega. Priznao je niz nedostataka i sopstvenih grešaka u kadrovskoj politici i konspiraciji. Sve je to izneo i u referatu o provalama i poukama iz tih provala, kao i stanju tehničkog aparata KPJ.¹⁰⁸ Na njegov predlog je bila izvršena promena u sastavu Političkog biroa CK KPJ, u koji su ušli Josip Broz Tito, Vladimir Čopić, Karlo Hudomal, Adolf Muk, Prežihov Voranc i M. Gorkić, a za kandidate za članove Politbiroa Stjepan Cvijić i Ivan Marić.¹⁰⁹ Sastav novog Politbiroa svedoči da se Gorkić, uprkos kritici, kojoj su ga podvrgli ovi drugovi, nije suprotstavljaо njihovom izboru u najviši

¹⁰² A CK SKJ, F.KI 1936/53.

¹⁰³ A CK SKJ, F.KI 1936/115.

¹⁰⁴ A CK SKJ, F.KI 1936/118, 120, 123.

¹⁰⁵ A CK SKJ, F.KI 1936/123.

¹⁰⁶ A CK SKJ, F.KI 1936/118.

¹⁰⁷ Pero Damjanović, Tito na čelu Partije, s. 55.

¹⁰⁸ A CK SKJ, F.KI 1936/430. Zapisnik plenuma CK KPJ.

¹⁰⁹ Isto.

partijski forum, i da je bio spreman da i dalje sa njima saraduje. Posle nove podele rada u Politbirou CK KPJ, Gorkić je dobio zaduženje za Narodni front i JRP. I dalje je odgovarao za rad komisije o kadrovima i bio član omladinske komisije i redakcije partijskih izdanja.¹¹⁰ U to vreme je uputio u zemlju niz pisama o razvijanju i organizovanju antiratne delatnosti komunista. Pri rasporedu zaduženja članova Politbiroa za rad u pojedinim pokrajinama, odgovarao je za rad u Srbiji, Vojvodini i Bosni i Hercegovini.¹¹¹ Pored toga, dobio je zadatak da izradi direktive o delatnosti društava prijatelja Francuske u vezi pobede Narodnog fronta u toj zemlji. Učestvovao je u formulisanju dokumenata za izbore Radničke komore i direktive o Gospodarskoj slozi.¹¹² Pošto je dobro poznavao francuski jezik i imao veze sa mnogim francuskim komunistima, Gorkić je po zadatku CK, sredinom juna 1936. godine poslan u Pariz radi organizovanja pomoći francuskih komunista za stvaranje Narodnog fronta u Jugoslaviji, preduzimanja mera oko održavanja Kongresa mira u Parizu, učešća jugoslovenskih delegata na njemu, i sređivanja tehničkih i drugih tekućih pitanja. Po povratku iz Parizna, na sednici Politbiroa CK KPJ od 1. jula, Gorkić je podneo izveštaj o svom boravku u Francuskoj.¹¹³

U to vreme je Gorkić napisao niz pisama organizacijama i rukovodstvima u zemlji o pitanjima Narodnog fronta, o radu u sindikatima i drugim problemima, a za »Proleter« članak o akciji za mir.¹¹⁴ Uskoro je ponovo otpotovao u Pariz, gde je nastavio akciju u vezi Kongresa za mir. Ovom prilikom se sastao i sa Svetozarom Pribičevićem sa ciljem da ga angažuje za saradnju u akciji privlačenja progresivne francuske javnosti u korist Narodnog fronta u Jugoslaviji. Pored toga, sastao se sa nizom istaknutih ličnosti francuskog javnog života radi stvaranja francusko-balkanskog komiteta. Boraveći u Parizu, Gorkić je napisao niz priloga za Medunarodni komitet za mir i preuzeo mere oko štampanja »Proletera« i »Klasne Borbe« u Parizu i stvaranja fonda za štampu KPJ.¹¹⁵

Po povratku iz Pariza, Gorkić se kao član delegacije KPJ odmah uključio u pripreme za savetovanje u Moskvi sa funkcionerima Kominterne. Dobio je zadatak da »nadležne obavesti o stanju u Partiji«, o radu i zaključcima Aprilskog plenuma CK KPJ. Sa Čopićem je bio zadužen da unese izmene u izveštaj i druge materijale za Kominternu.¹¹⁶ Obaveštena o održanom Aprilskom plenumu, i o pojavi frakcijskih trzavica, koje su izbile na video na samom početku Plenuma, Kominterna je sazvala savetovanje partijskog aktiva u Moskvi i članova CK KPJ sa predstavnicima Kominterne. To savetovanje je usledilo kao rezultat nezadovoljstva time, što je Aprilski plenum bio sazvan i održan bez znanja i saglasnosti Kominterne. To je značilo narušavanje postojeće prakse, da Kominterna daje saglasnost za održavanje partijskih plenuma i kongresa komunističkih partija, članica Kominterne i da odobrava odluke i zaključke tih sastanaka. Prema tome, smatralo se da je svega, Milan Gorkić pokazao neposlušnost i trebalo je da ga »stave na svoje mesto«. Posle niza konsultacija sa jugoslovenskim komunistima u Moskvi, a zatim i sa članovima CK KPJ koji su doputovali u Moskvu, održano je savetovanje, avgusta meseca 1936. godine. Na savetovanju je bila razmotrena celokupna delatnost KPJ i njenog rukovodstva, a posebno su analizirani materijali i zaključci Aprilskog plenuma CK KPJ. U radu savetovanja su učestvovali, pored Milana Gorkića, Josipa Broza Tita, Blagoja Parovića i Ivana

¹¹⁰ A CK SKJ, F.KI 1936/150.

¹¹¹ A CK SKJ, F.KI 1936/188.

¹¹² A CK SKJ, F.KI 1936/188, 209.

¹¹³ A CK SKJ, F.KI 1936/216, 226.

¹¹⁴ A CK SKJ, F.KI 1936/226.

¹¹⁵ A CK SKJ, F.KI 1936/244, 250.

¹¹⁶ A CK SKJ, F.KI 1936/252.

Gržetića, članova CK KPJ izabranih na IV zemaljskoj konferenciji KPJ 1934. godine, partijski aktivisti na radu u Moskvi: Filip Filipović, Radomir i Grgur Vujović, Božidar Maslarić, Simo Miljuš, Dragutin Gustinčić, Ivan Regent, dr Obrad Kusovac, Vilim Horvaj, a od strane Kominterne važnu ulogu imao je Georgi Dimitrov pored drugih njenih predstavnika.¹¹⁷ Na savetovanju su bili podvrgnuti oštroj kritici, niz stavova rukovodstva KPJ, iznetih u zaključima Plenuma. Među njima: politička linija, odnosi unutar CK KPJ, ocena spoljnopoličkih odnosa Jugoslavije i drugih zemalja (zanemarivanje opasnosti od Hitlerovske ekspanzije i uvlačenja Jugoslavije u orbitu fašističkih zemalja), odstupanja od linije VII kongresa Kominterne. Uzakano je takođe na pogrešne ocene politike KPJ o nacionalnom pitanju, na nedostatke u sprovođenju kadrovske politike, kao i u organizacionom pitanju. Milan Gorkić, kao jedan od najodgovornijih ljudi u partijskom rukovodstvu, doživeo je ozbiljnu kritiku za to što nije sprečio održavanje Aprilskog plenuma, i na vreme obavestio Kominternu o njegovom održavanju i dokumentima pripremanim za Plenum, tj. nije se obratio za pomoć i intervenciju KI. Posebno mu je zamerano za lošu kadrovsku politiku i zapostavljanje organizacionog rada. Savetovanje je odbacio odluke Plenuma CK KPJ, a prihvatiло, posle višednevne diskusije nove smernice za rad KPJ i njenog rukovodstva, koje su bile na liniji VII kongresa Kominterne, aktiviralo Partiju na svim područjima političkog rada, kako bi se likvidirali ostaci frakcionaštva i izgradilo partijski aparat od proverenih kadrova. Sa tog Savetovanja je sačuvana »Rezolucija CK KPJ o taktici i radu Partije«, na čijoj je osnovi bio izrađen i objavljen u »Proleteru« proglaš CK KPJ »Protiv ratne opasnosti, protiv napadaja fašističke reakcije! Udružimo sve demokratske snage u borbenu pučku frontu u Jugoslaviji!«.¹¹⁸

Prema sećanju Gorkićeve žene, Betti Glan, on je posle Savetovanja ostao u Moskvi do 19. novembra 1936. godine.¹¹⁹ Ne postoje dokumenti o njegovom tromesečnom boravku i radu posle Savetovanja što nas onemogućava da se upoznamo čime se sve bavio, kakve probleme je morao savladavati, kroz koje »scile i haribice« je prolazio. Zna se da je 9. septembra učestvovao na sastanku predstavnosti KPJ pri Kominterni, na kome je dobio zaduženje da napiše referat o borbi protiv trockizma a 11. septembra u Međunarodnoj lenjinskoj školi je držao referat na tu temu. Iz prepiske Gorkića sa pojedinim članovima partijskog rukovodstva u drugoj polovini 1936. godine, uglavnom od septembra do decembra meseca, vidi se koji su ga problemi interesovali, na koje je ukazivao da obrate pažnju u partijskoj ilegalnoj štampi. Posebno se zalagao za organizovanje pomoći republikanskoj Španiji i stvaranje Narodnog fronta u Jugoslaviji. Tako je u pismu, upućenom Josipu Brozu Titu i Adolfu Muku 4. novembra, savetovao da obrate ozbiljnu pažnju problemu Jedinstvene radničke partije i odnosima sa socijalistima, u borbi za akcionalo jedinstvo radničke klase, što je osnova za stvaranje Narodnog fronta.¹²⁰ U nizu drugih pisama stavljao je primedbe na pojedine brojeve »Proletera«, na pisanje u jugoslovenskoj legalnoj radničkoj štampi itd.¹²¹

Iz Mosve je Milan Gorkić oputovao u Prag, zatim u Beč u sedište CK KPJ, u kome se našao početkom decembra 1936. godine. Sada je već postao politički ili generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije. O tome Josip Broz Tito, u svom izveštaju Kominterni, od 2. septembra 1938. godine piše: »U oktobru 1936. god. uputila me je KI na rad u zemlju, i to još prije nego što je postavljeno novo rukovodstvo. Dobio sam zadatak da najprije oputujem

¹¹⁷ Pero Damjanović, n. d., s. 57–58.

¹¹⁸ Isto, s. 57.

¹¹⁹ Pismena izjava Betti Glan.

¹²⁰ A CK SKJ, F.KI 1936/379.

¹²¹ A CK SKJ, F.KI 1936/313, 319, 330, 340, 347, 353, 360, 378, 385, 434.

u Beč, a zatim u zemlju, gdje je trebalo da rukovodim radom Partije i uz to da snosim glavnu odgovornost za novo rukovodstvo koje se mora nalaziti u zemlji«. U nastavku Tito piše: »Približno mjesec dana kasnije doputovao je Gorkić i on nam je saopšto da je postavljeno novo rukovodstvo na čelu s njim — Gorkićem, Valter (Tito), Rozenko (R. Čolaković), Rihter (Stanoje) S. Žujović, a iz zemlje drug Leskošek, jedan od rukovodilaca slovenačkih sindikata. Za sebe Gorkić je rekao da je postavljen za sekretara i da ima pravo veta. Ja sam se složio ali mi je bilo čudno i neshvatljivo kako to da je on dobio pravo veta. Međutim, kako sam saznao da treba da radim u zemlji, ja od toga nisam pratio pitanje i odlučio sam da disciplinovano izvršavam sve zadatke KI i novog rukovodstva«.¹²² Iz ovog izveštaja saznajemo, prvo, da je bilo postavljeno novo rukovodstvo KPJ, i drugo, da je za sekretara bio postavljen Milan Gorkić, koji je kao politički sekretar imao pravo veta na sve odluke. On je ostao u inostranstvu radi održavanja veza sa predstavnicima Kominterne. Odluku o postavljanju novog rukovodstva Gorkić je saopšto na sednici Politbiroa CK KPJ održanoj 8. decembra 1936. godine.¹²³ U pismu Vilhelmu Piku, rukovodiocu Balkanskog zemaljskog sekretarijata Kominterne, od 2. januara 1937. godine, Milan Gorkić je izveštavao o zaključcima te sednica, donesenim na osnovu odluka avgustovskog savetovanja u Kominterni, pre svega o organizacionom stanju KPJ. Pored ostalog, bilo je na sednici zaključeno da svih koji odlaze na rad u zemlju, prouče pitanje odnosa između ilegalnih i legalnih rukovodstava i da ga pretresu sa aktivistima. U pismu je saopštavao i o velikoj provali u zemlji krajem 1936. godine (u Zagrebu, Ljubljani, Beogradu, Vojvodini) i teškoćama koje je ta provala stvorila za rad Partije.¹²⁴

Tokom januara i februara 1937. godine, po zadatku CK KPJ, Gorkić se bavio organizovanjem punkta za prihvatanje i slanje dobrovoljaca u republikansku špansku vojsku, o čemu je bila doneta odluka na sednici CK KPJ 12. januara te godine.¹²⁵ Zajedno sa Edvardom Kardeljem i Rodoljubom Čolakovićem Gorkić je bio član komisije CK KPJ za definitivno redigovanje teksta dvađu dokumenta PK Slovenije, čiji je autor bio Kardelj.¹²⁶ S Čolakovićem je bio zadužen za pripremu 1—2 broja teoretskog časopisa KPJ »Klasna Borba«,¹²⁷ za koji je napisao tri teksta: »Prodiranje hitlerizma u Jugoslaviju«, »Problemi i zadaće Narodne fronte u Jugoslaviji« i »Ne zidati bedeme — na putu ka masama«. Pored toga, za časopis »Europeische stimmen« koji je izlazio u Cirihu učestvuje u pisanju pregleda o međunarodnoj situaciji. U tom časopisu su izšli i njegovi članci: »Zur Ausenpolitik Jugoslawien« i »Albanien 1937«. Istovremeno je održavao prepisku sa predstavnikom KPJ u Kominterni I. Gržetićem, obaveštavajući ga o svim problemima partijskog rada. U težnji da što više jugoslovenskih dobrovoljaca bude poslano u Španiju, da se potvrdi da KPJ u tom pravcu čini velike napore, na inicijativu Gorkića, u Marselju je bio zakupljen brod »La Kors«, za prebacivanje pet stotina jugoslovenskih dobrovoljaca u Španiju. Zbog toga je Gorkić u februaru putovao u Marselj, a za ceo poduhvat je angažovao člana CK KPJ Adolfa Muka, zatim dr Brainu Fos i Antona Franovića.¹²⁸

Ova akcija je bila organizovana paralelno sa akcijom koju je Tito sprovodio u zemlji i dovela je do dupliranja posla, i do faktičkog onemoguća-

¹²² Josip Broz Tito. Sabrana djela, knj. 4, Beograd 1977, s. 74.

¹²³ A CK SKJ, F.KI 1936/392.

¹²⁴ A CK SKJ, F.KI 1937/1.

¹²⁵ A CK SKJ, F.KI 1937/5.

¹²⁶ Isto. Red je o projektu zajedničkog pisma CK KPJ i PK Slovenije pod naslovom »Sodrožici i dokumentu »Dragi prijatelj« u kome je dato legalno obrazloženje stava KPJ o različitim slovenačkim pitanjima. A CK SKJ, F.KI 1937/23. Iz pisma Gorkića I. Gržetiću br. 13 od 27. II. 1937.).

¹²⁷ A CK SKJ, F.KI 1937/5.

¹²⁸ A CK SKJ, F. KI 1939/24. Izjava Braina Fos.; Rodoljub Čolaković, n. d., knj. 3. s. 41.

vanja organizacije celokupnog rada oko slanja dobrovoljaca iz zemlje. Zbog nekih objektivnih prilika, zatim hapšenja Muka i Franovića na francuskom brodu, kao i velikog broja dobrovoljaca spremnih da otplove brodom za Španiju,¹²⁹ došlo je do neuspeha same akcije i celokupnog rada Partije na tome. Radi rasvetljavanja uzroka tog neuspeha bila je formirana komisija CK KPJ u koju su ušli Milan Gorkić i Josip Broz Tito. Komisija je 12. jula 1937. godine podnela izveštaj CK KPJ, u kome su osvetljeni uzroci provale akcije. Između ostalog, u izveštaju se konstatiše da je Gorkićeva greška, zbog prisustva na brodu Muka i Franovića bez dokumenata, što je i dovelo do njihovog hapšenja od strane jugoslovenske policije.¹³⁰ Jugoslovenska policija je posle hapšenja Muka i njegovog priznanja za vreme istrage, pokušavala da što brže otkrije rad Centralnog komiteta KPJ i što efikasnije suzbije delovanje Partije. U raspisu Ministarstva unutrašnjih poslova od 9. juna 1937. godine bio je dostavljen spisak članova CK KPJ izabranih na IV zemaljskoj konferenciji i označeno njegovo sedište u Parizu. Uz ime Milana Gorkića navode se neki njegovi partijski pseudonimi i kaže sledeće: »Smatra se kao centralna ličnost u komitetu, jer radi sve poslove i određuje ljudi na rad. Sada živi u Parizu i on je organizovao ekspediciju sa Francuskim brodom »La Kors« radi prikupljanja dobrovoljaca za Španiju«. Naredeno je područnim organima da se o svim članovima CK KPJ i policiji poznatim licima, koja su bila u vezi sa CK »povede najstrožiju kontrolu«, a u slučaju dolaska bilo koga od njih u Jugoslaviju, da budu uhapšeni i »pod jakom stražom« sprovedeni u Upravu grada Beograda.¹³¹

Da je jugoslovenska policija preduzimala sve mere da onemogući rad CK KPJ i da se otkriju i spreče sve akcije Partije svedoči i drugi dokument MUP od jula 1937. godine, u kome se iznosi da su u Parizu bili održani sastanci Gorkića sa predstavnicima jugoslovenskih dobrovoljaca u Španiji. Policija je posebno isticala da je na tim sastancima raspravljano o osnivanju CK KPJ Crne Gore i Makedonije, radi jačanja propagande i antifašističke akcije u zemlji. Upozoravali su se organi policije da obrate pažnju na »svu ozbiljnost i važnost komunističke akcije na liniji stvaranja posebnih pokrajinskih stranaka«, na težnje KPJ da legalizuje rad i prilagodi partijske organizacije specifičnim uslovima i strukturi svake pokrajine.¹³²

Zbog opravданog straha da se unutarpartijske trzavice ne prenesu među jugoslovenske dobrovoljce u Španiji,¹³³ CK KPJ je nekoliko puta razmatrao nastalu situaciju u Španiji i odlučio da pošalje jednog člana CK radi rasčišćavanja spornih pitanja i sukoba i učvršćivanja organizacije u toj zemlji. Na sednici CK KPJ od 15. marta 1937. godine bilo je odlučeno da kao predstavnik CK, u Španiju bude upućen Blagoje Parović.¹³⁴ Ali i Gorkić je insistirao na

¹²⁹ U pismu I. Gržetiću Gorkić je 14. III 1937. pisao o propaloj akciji prebacivanja 500 dobrovoljaca i o tome da je u Splitu uhapšeno 250 ljudi, kao i o hapšenju A. Muka. (A CK SKJ, F.KI 1937/31).

¹³⁰ Josip Broz Tito, Sabrana djela, knj. 3, s. 87—89.

¹³¹ AIHRPH, Gr. II, k. 7, Inv. br. 253.

¹³² AIHRPH, Gr. II, k. 7, Inv. br. 269.

¹³³ U pismu predstavniku KPJ u Kominterni I. Gržetiću, od 5. aprila 1937. godine Gorkić se između ostalog osvrnuo i na trzavice između Vladimira Copića i jugoslovenskih rukovodilaca u redovima španske republikanske vojske, koji su došli u Španiju iz Sovjetskog Saveza (Martinović, Gustinčić, Stanisavljević). U vezi imenovanja Copića za komandanta 14. internacionalne brigade u kojoj su se nalazile i neke jugoslovenske jedinice (bataljon »Đuro Daković«), ovi ljudi su izrazili nezadovoljstvo tim imenovanjem. U vezi s tim Gorkić iznosi bojazan da je »vrio moguće da između njih i njihovog glavnog predstavljenog (reč je o V. Copiću — N. J.) izbijaju sukobi i dode do neke bruke«. Saopštavao je da je CK KPJ nekoliko puta te odnose opasnost po svaku cijenu treba što prije odstraniti. Podvlačeći da se jugosloveni u Španiji »bore kao lavovi« upozorava da bi bio »zbilja zločin, kad bi se sjajna uloga naših dolje (tj. u Španiji — N. J.) radi izlaženja naših unutrašnjih stvari bila uprskana«. Gorkić je smatrao da je »dužnost svih naših ljudi, bez obzira na sve prošle i da-nasne nesuglasice sa Senjkom (tj. Vladimirom Copićem — N. J.) po našim pitanjima da Senika pomažu, da mu olakšaju posao, da mu podižu autoritet«. (A CK SKJ, F.KI 1937/42).

¹³⁴ A CK SKJ, F.KI 1937/32.

tome da podje na kratko vreme u Španiju da pomogne Paroviću, pa je u tom smislu bila doneta odluka, o čemu saznajemo iz Gorkićevog pisma I. Gržetiću, od 5. aprila 1937. godine. O tome je Gorkić telegramom obavestio predstavnika KPJ u Kominterni.¹³⁵ Ali Gorkićev kretanje je bilo ograničeno od strane Kominterne, pa je on tražio saglasnost Georgi Dimitrova i drugih organa, a i od Gržetića da to pitanje što pre reši. Odobrenje za njegov odlazak u Španiju nije dobijeno.¹³⁶

Pored navedenog, Gorkić je do sredine 1937. godine bio angažovan na pišanju direktiva, sastavljanju planova rada po pojedinim sektorima partijske delatnosti, održavao veze sa predstavnikom KPJ u Americi Nikolom Kovačevićem, i učestvovao na konferenciji komunističkih partija o Španskom pitanju. S Josipom Brozom Titom i Edvardom Kardeljem napisao je na temelju iskustva iz Slovenije, Hrvatske i Srbije detaljne upute o organizacionom pitanju. S Kardeljem je napisao izveštaj za predstavnika KPJ u Kominterni o stanju Partije u Sloveniji i pismo komunistima u Sremsko Mitrovačkoj kaznioni. Sa Titom i Čolakovićem je bio član komisije za sastavljanje direktiva za Titov rad u zemlji.¹³⁷

Te 1937. godine bile su pripremljene za štampu dve Gorkićeve brošure. Jedna od njih, »Na novim putevima« bila je odštampana u Briselu,¹³⁸ i našla široku propagandu na stranicama »Proletera«. Tako je u broju za mart 1937. pisalo: »U toj brošuri se drug Gorkić, na osnovu najnovijih partijskih odluka, razračunava sa svim pogreškama i nedostacima dosadašnjeg nelegalnog rada naše Partije i razjašnjava nove puteve i nove oblike rada, čija će primena biti u stanju da broj žrtava svede na minimum, da olakša provođenje krupnih političkih zadaća Partije«. Delovi te brošure su bili objavljivani kao članici u »Proleteru«, ali celokupan*tekst nije dopro do članstva u zemlji, pošto je Gorkić pozvan u Moskvu i uhapšen. Brošura »Na novim putevima« bila je povučena iz štampe, a njen tekst do danas nije pronađen. Istu sudbinu doživela je i druga Gorkićeva brošura (»Za slobodu i pobedu naroda«), pripremljena za štampu u izdanju »Radničke biblioteke« u Parizu. Po red ovih krupnijih tekstova, te godine u organima Kominterne, časopisima »Inprekor« i »Rundschau« bilo je objavljeno nekoliko Gorkićevih tekstova u kojima su tretirani problemi unutrašnje-političke situacije u Jugoslaviji, delimične političke amnestije velikosrpske politike vlade Stojadinovića, pokreta Narodnog fronta u Jugoslaviji, mahinacija hitlerovaca u zemlji i dr. Poslednji Gorkićevi tekstovi su bili objavljeni u međunarodnoj komunističkoj štampi početkom jula, a u »Proleteru« u devetom broju 1937. godine.

Poslednja sednica CK KPJ kojoj je Milan Gorkić prisustvovao, je održana 3. jula 1937. godine.¹³⁹ Pre te sednice, krajem juna meseca, on je već dobio poziv da dođe u Moskvu. Pre odlaska, sredinom jula, sastao se sa Sretenom Žujovićem i Rodoljubom Čolakovićem i saopštilo im da putuje u Moskvu, pretpostavljajući da se neće dugo zadržati. »Ni po čemu nije se moglo poznati da je uz nemirenje, piše u svojim sećanjima Čolaković. Dogovorili su se da za vreme Gorkićevog boravka u Moskvi, Čolaković održa-

¹³⁵ A CK SKJ, F.KI 1937/42.

¹³⁶ U pismu od 27. aprila 1937. godine Ivan Gržetić je obaveštavao Gorkića: »po povodu tvoje bojazni pred eventualnim sukobima između Španskih i naših drugih prijatelja kod Ivk(ovića) (U Španiji — N. J.) kao i tvojemu predlogu da odes tamо na desetak dana, mojti (tj. odgovorni u Kominterni — N. J.) se nisu s tim složili uzimajući u obzir mnogo poslova koje ujedno sa prijateljima imas da posvrsavaš«. (A CK SKJ, F.KI 1937/61.).

¹³⁷ A CK SKJ, F.KI 1937/58, 161, 162.

¹³⁸ U pismu Ivanu Gržetiću od 10. aprila 1937. godine Gorkić je pisao: »Ovih dana izlazi iz štampe moja brošura »Novim Putevima«. Ti ćeš odmah dobiti nekoliko komada. Ovdje su je svi naši prethodno pročitali«. (A CK SKJ, F.KI 1937/45.). U pismu istom od 26. aprila 1937. godine Gorkić je saopštavao da su poslali 100 primeraka ove njegove brošure. (A CK SKJ, F.KI 1937/61.).

¹³⁹ A CK SKJ, F.KI 1937/165.

va vezu sa predstavnikom Kominterne u Parizu i s aparatom Kominterne za međunarodne veze.¹⁴⁰

Odmah posle Gorkićevog odlaska, Čolaković je pozvao predstavnik IK, Bogumil Šmeral i saopšto mu da Gorkić nije pozvan zbog partijskih poslova nego »radi istrage, što je bilo jednako hapšenju«.¹⁴¹ Istraga se, verovatno, odnosila na uzroke provale akcije sa francuskim brodom, u vezi slabog držanja člana CK KPJ, Muka na policiji i velikih provala u zemlji tokom 1935—1936. godine. Postoji verzija, zabeležena i u literaturi, da je do istrage i hapšenja došlo zbog prethodnog hapšenja Gorkićeve žene i dokumenata nadenih u njihovom stanu, koje je Gorkić iz Kominterne donosio kući. Betti Nikolajevna Glan odlučno pobija ovu verziju, tvrdeći da njen muž nikad nije kući donosio nikakva dokumenta, a njeno hapšenje nije bilo vezano za Gorkićev ime, niti je ona dugo godina znala da je on bio uhapšen i likvidiran.¹⁴² Tek kada se dobiju na uvid materijali Vojnog suda i istražnih organa NKVD-a biće podignuta zavesa sa ovog slučaja i saznaćemo uzroke i razloge hapšenja generalnog sekretara KPJ.

Gorkić se nikad više nije vratio iz Moskve na partijski rad. Verovatno je već krajem jula ili početkom avgusta 1937. godine bio uhapšen, podvrgnut istraži, a 1. novembra iste godine osuden kao »neprijatelj naroda«.¹⁴³ Prema sačuvanoj dokumentaciji, on je »umro« 4. oktobra 1939. godine,¹⁴⁴ posle skoro dve godine provedene u zatvoru. Nije poznato ni gde, ni kako je izgubio život. Prema sećanju France Klopčića, u kome navodi reči jednog zatvorenika, koji se sa Gorkićem nalazio u istoj zatvorskoj celiji, a koji je Klopčiću pričao o životu u zatvoru, Gorkić nije krio svoj jugoslovenski identitet pred zatvorenicima, čak im je pričao o Jugoslaviji i komunističkom pokretu u njoj, dostoјanstveno se držao, uveren u svoju nevinost.¹⁴⁵

Možemo pretpostaviti da je Milan Gorkić bio ubijen u nekom od moskovskih zatvora, ne dospevi ni do progonstva u neki od logora, jer u posmrtnici nema podataka o uzroku i mestu njegove smrti ili pogibije. Tek posle XX kongresa KPSS on je bio rehabilitovan, kao i hiljade drugih stranih komunista i stotine hiljada sovjetskih građana, žrtava staljinских čistki.

Vojni kolegijum Vrhovnog suda SSSR je 31. marta 1956. godine razmotrio delo Milana Milanovića Gorkića i oslobođio ga osude izrečene novembra 1937. godine, »zbog nedostatka krivice«.¹⁴⁶ Posle sudske rehabilitacije, Gorkićeva žena, Betti Glan, obratila se lično CK KPSS, s molbom da se razmotri pitanje partijske rehabilitacije njenog muža. Komitet partijske kontrole pri CK KPSS je odlukom (nju je potpisao predsednik te komisije N. Svernik) od 20. juna 1956. godine, rehabilitovao Milana Gorkića po partijskoj liniji.¹⁴⁷ Time su bile odbačene sve klevete i osude sa imena političkog sekretara Komunističke partije Jugoslavije. Posmrtno rehabilitovan, Gorkić i njegova porodica su dobili satisfakciju. Sa njegovog imena je sprata ljaga, ali život nije mogao biti враћen. Svojih trideset pet godina Gorkić je proživeo kao borac i revolucionar, omladinski i partijski rukovodilac. Bio je aktivni borac, kako u međunarodnom omladinskom pokretu, tako, i pre svega, u SKOJ-u i KPJ. Kao jedan od rukovodećih ljudi KPJ aktivno se zalagao za učvršćenje redova

¹⁴⁰ Rodoljub Čolaković, n. d., knj. 3, s. 108.

¹⁴¹ Isto, s. 116.

¹⁴² Vidi o tome: Zivojin Pavlović, Bilans sovjetskog termidora, Pnikaz i otkrića o delatnosti i organizaciji Staljinskog terora, Beograd 1940, s. 99. Gorkićeva žena odlučno demantuje ovu verziju u izjavi autora od decembra 1982.

¹⁴³ Kopija potvrde Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR od 17. IV 1956. Dokument je autoru ljubazno dostavila B. Glan.

¹⁴⁴ Svedočanstvo o smrti M. Gorkića izdato od strane Kljevskog rajonskog odeljenja Zagrebačke Moskve od 28. VI 1956. Dokument je autoru ustupila porodica Milana Gorkića.

¹⁴⁵ France Klopčić, Izjava o susretima sa M. Gorkićem od 22. IX 1982.

¹⁴⁶ Kao nap. 143.

¹⁴⁷ Kopija izvoda iz protokola br. 115 Komiteta partijske kontrole CK KPSS od 20. VI 1956. Kopiju je autoru ustupila porodica M. Gorkića.

Partije, njeno pretvaranje u vodeću političku snagu društva. Bio je strastveni propagator ideja revolucije i društveno-političkog preobražaja Jugoslavije, linije i politike Kominterne i KPJ. Bio je jedan od kreatora strategije i taktike Partije u najvažnijem periodu njenog delovanja na stvaranju Narodnog fronta slobode. Njegova zasluga je bila što je bio veoma razvijen kolektivni rad u rukovodstvu KPJ. Poštovao je mišljenja tog rukovodstva, i imao je poverenje u svoje saradnike. Kao mlad čovek, Gorkić se sa velikim poštovanjem odnosio prema prekaljenim borcima, na partijskom radu proverenim revolucionarima. S druge strane, imajući poverenje najviših rukovodilaca Kominterne (Manuilski, Dimitrov, Pjatnicki, Pil, Šmeral i dr.) on je ulagao sve snage i sposobnosti da to poverenje opravda i da časno izvrši zadatke, koji su povereni njemu i rukovodstvu KPJ, od strane Kominterne. U svojoj aktivnosti je ispoljio ogromnu energiju i inicijativu. Ali, Gorkić je pokazao i niz slabosti i nedostataka, koji su smetali boljoj saradnji, izazivali nepoverenje prema njemu kako starijih tako i mlađih saradnika. Brzopletost i nedovoljno poznavanje prilika u zemlji i kadrova u inostranstvu, pravolinijsko sprovođenje kominternovske linije i odluka, u određenim momentima predstavljeni su smetnju za bolje razumevanje postojećih teškoća i savlađivanju slabosti u partijskom radu. I pored toga, neosporno je, da je Milan Gorkić bio potpuno odan stvari revolucionarnog radničkog pokreta i Partije, kojoj je posvetio svoj talenat publiciste i novinara, organizacione sposobnosti i ceo svoj život. Na nama, istoričarima, je da dublje i svestranije proučimo, i da osvetlimo život i aktivnost jednog od najistaknutijih jugoslovenskih komunista i rukovodioca, da ocenimo mesto i ulogu Milana Gorkića u istoriji revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta Jugoslavije.

Надежда Јованович

РЕЗЮМЕ

МИЛАН ГОРКИЧ (очерк биографии)

На основании собранной документации и литературы в статье освещается политическая биография Иосипа Чижинского ((партийный псевдоним, который дольше всего использовал — Милан Горкич), одного из руководителей Коммунистической партии Югославии и видных деятелей международного коммунистического молодежного движения.

С юных лет Горкич активно включился в революционное движение в Босни и Герцеговине, где был одним из основателей Союза коммунистической молодежи, членом Областного комитета КПЮ, заместителем ответственного редактора профсоюзной газеты. В 1923. году вынужден был эмигрировать из Югославии, жил и работал в Москве. Стал функционером КИМ-а, Спортивного интернационала и Коминтерна. В 1928 году был выбран организационным секретарем КИМ-а на его пятом съезде. Живя за границей, Горкич не прерывал связей с революционным движением в Югославии. В 1925 году был выбран в члены ЦК СКМЮ, а на четвертом съезде КПЮ в 1928 году в члены КПЮ. С середины 1932 года член руководства КПЮ, на четвертой общеюгославской партийной Конференции в декабре 1934 года выбран в члены ЦК КПЮ и стал членом Политического бюро ЦК КПЮ. Со второй половины 1936 года стал политическим секретарем КПЮ.

В течение своей активной политической и партийной деятельности Горкич написал большое количество различных работ по многим важным вопросам партийной и молодежной работы. Его тексты публиковались как в югославской партийной печати, так и в органах международного коммунистического движения в 20—30-е годы на разных языках. Горкич принял активное участие в разработке важнейших проблем стратегии и тактики КПЮ.

В июне 1937 года был отозван с работы в КПЮ в Москву, где стал жертвой сталинских чисток.

Milan Ristović

Asistent Instituta za savremenu istoriju
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

POKUŠAJI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE DA USPOSTAVI DIPLOMATSKE ODNOSE S TURSKOM (1941—1943)

Originalni naučni rad

940.53/54

Smeštena kao klin između zaraćenih strana, Turska je nastojala da tokom drugog svetskog rata održi svoju neutralnost; imajući jasnu predstavu o poslalicama nepromišljenih političkih koraka, uspevala je da gotovo sedam ratnih godina igra po tankoj žici razapetoj iznad provalije u kojoj je carevao krvavi ratni metež, dajući prednost čas jednom, čas drugom partneru, izvlačeći pri tom najviše mogućih (materialnih) poena.

Turska vlada je u periodu 1941—1943, strepela od nemačkih pokušaja uvlačenja Turske u kombinacije sa »evropskim novim poretkom« čiji je pravi smisao bilo preuređenje starog kontinenta »shodno prirodnim interesima« zemalja članica Trojnog saveza.¹ Iistica je takođe shvatanje, o provizornosti razgraničenja — odnosno podele plena među Nemačkom i njenim saveznicima. To s druge strane, nije samo po sebi značilo da je takav stav rezultat nekog »principijelnog« otpora, već je pre bio proizvod težnji i želja da se ponovnim uspostavljanjem predratnih odnosa snaga, restauriše stari balkanski zid manjih država, koji je amortizovao prodore sa evropskog jugoistoka usmerene ka Moreuzima.²

Turska diplomatska predstavnštva nastavila su rad na teritoriji Jugoslavije i posle aprilskog sloma, i zahvaljujući njihovim izveštajima vlada u Ankari imala je izvesne osnove za praćenje zbivanja u Jugoslaviji. U temelje ovog interesovanja bila je ugradena prilična doza onoga što bi se moglo nazvati »tradicionalnom zainteresovanosti za ove prostore« — zainteresovanosti nasledene od osmanskog režima.

¹ O »prirodnim interesima« evropskih zemalja i smislu »novog porekta« kao ilustraciju vidi Hitlerovu izjavu Molotovu, novembra 1940. U: Winston Čerčil, Drugi svetski rat II, str. 532.

² Ovaj turski stav istakao je i formulisao turski predsednik republike Ismet Ineni (İsmet İnönü) u jednom svom istupanju pred turskim Parlamentom maja 1941, o čemu govori telegram kraljevskog ambasadora u Ankari dr Ilje Sumenkovića ministru inostranih poslova Momčilu Ninčiću od 21. juna 1941. (Arhiv Jugoslavije, dalje AJ, str. pov. br. 921). Tom prilikom Ineni je jasno istakao želju Turske za restauracijom nezavisnosti balkanskih zemalja, navodeći da je veliki interes Ankare da je od velikih sila štiti jedan niz nezavisnih balkanskih država; O spoljnoj politici Turske u drugom svetskom ratu vidi: Zehra Önder, Die türkische Ausenpolitik in Zwischen Weltkrieg, München 1977.

Na kartu »slavne turske prošlosti«, pokušavali su da igraju i Nemci u svojim nastojanjima da Tursku privuku u svoj tabor, nudeći joj perspektivu restauracije »stare slave« pod tutorstvom Osovine.³

Taj interes nalazimo zabeležen i u brojnim izveštajima koje je ambasador jugoslovenske izbegličke vlade u Ankari slao vlasti i na koji je stalno ukazivao. Tako je jednom prilikom, turski ministar inostranih poslova u vlasti Ređika Sajdama, Šukri Sardžoglu (Sukri Saracioglu), u jednom razgovoru sa jugoslovenskim ambasadorom dr Ilijom Šumenkovićem, 10. novembra 1941. rekao, da je turskoj vlasti poznato da glavnu krivicu za potpirivanje sukoba u Jugoslaviji (srpsko-hrvatskog, kako ga je nazivao), a u koji se uvlače i Muslimani, snosi Nemačka. Ovaj sukob potreban joj je »... da bi plašila Italiju i sprecila je da... novoizabrano kralja Tomislava II pošalje u Zagreb; sve to Nemačka radi u Jugoslaviji da bi osigurala dominaciju puteva na Solun, Trst i Dunavom.«⁴

Pominjanje sudbine bosansko-hercegovačkih Muslimana od strane turskog ministra inostranih poslova nije bilo slučajno, već je trebalo da bude signal jugoslovenskoj izbegličkoj vlasti o postojanju ozbiljnog zanimanja za ovaj problem u Turskoj, koje je bilo podgrevano i brigom brojne emigracije poreklom iz onih pokrajina koje su ušle u sastav NDH.

Korišćenje ovog interesa u svoje svrhe, bilo je osnovica Pavelićevog režima u njegovim nastojanjima da uspostavi veze sa vladom u Ankari. Even-tualnost pozitivnog turskog odgovora na ova nastojanja otvarala je mogućnost postizanja značajnih političko-propagandnih efekata. Pre svega, zvanična veza na relaciji Zagreb—Ankara, omogućila bi (po njihovom proračunu) ustaškom režimu da uknjiži značajne *unutrašnje-političke* poene; zvanično priznanje dobijeno od jedne neutralne zemlje, sa kojom postoje tradicionalne istorijske i konfesionalne veze Bosne i Hercegovine (proglašenih za »hrvatske istorijske pokrajine«), bi stvorila osnovu za proširivanja broja pristalica u redovima muslimanskog stanovništva (van onog kruga političkih prvaka iz redova bivše JMO, pripadnika begovata i građanskih političara — spremnih da u ostvarivanju i očuvanju političko-ekonomskih privilegija paktiraju i uključe se u redove pristalica i saradnika ustaškog režima).⁵

Podjednako vidan rezultat donelo bi priznanje NDH od strane Turske i na *spoljno političkom planu*; njegovo ostvarenje išlo bi u prilog možda više nego NDH, Nemačkoj, čija je podrška ovim nastojanjima bila osigurana. Zbog toga su razumljivi napori koje je ustaška vlast na ovom polju, tokom tri godine činila, ali koji su po organizovanosti i metodama, bili veran odraz stanja i snage ove kvislinskog tvorevine.

I pored glasnog odbacivanja političkih veza sa kvislinskim režimima, koji su nastali pod skutima Trećeg Rajha na ruševinama pregaženih srednjeevropskih i balkanskih zemalja, a na osnovu nekih manje glasnih i teže uočljivih postupaka može se sa sigurnošću zaključiti da je Ankara u pitanjima tzv. praktične politike svoje postupke prema njima merila apoteatarskom vagom. U turskoj spoljnoj politici tokom drugog svetskog rata, teško da ćemo naići na apsolutno negativan, pa čak i jasno određen stav prema postupcima i zahtevima obe zaraćene strane. Slična situacija je prisutna i u truskom gledanju na obrazovanje NDH.

³ Nemački ambasador u Turskoj fon Papen (Von Papen) je u ime svoje vlade, prilikom potpisivanja nemačko-turskog trgovinskog ugovora, 18. juna 1941. ponudio Turskoj da joj uz pomoć »savezničkih sila« osigura mesto i uticaj »koji (Turskom na radu) pripada, kao nasledniku jedne sjajne istorije«, vid. AJ, str. pov. br. 921.

⁴ AJ, 103—64, str. pov. br. 1374, Šumenkovićev telegram Ministarstvu inostranih poslova od 10. novembra 1941.

⁵ Jedan od stožera ustaške politike bilo je dokazivanje hrvatstva Muslimana sa pozivanjem na Starčevića i njegovu tezu, da su Muslimani najčišći deo hrvatskog naroda, u čijem očuvanju »rasne čistote«, je veliku ulogu igralo primanje islama. O ustaškoj politici prema Muslimanima opširnije vidi: Fikreta Butić-Jelić, Ustaše i NDH, Zagreb 1977.

Prvi dodiri predstavnika Pavelićevog kvislinškog režima i turskih vladinih činovnika učinjeni su »poluzvanično« u Sofiji s jeseni 1941. Uloga začetnika prvih pokušaja uspostavljanja dodira sa turskim predstavnicima, kao i zapažanja o mogućim korisnim efektima ovih veza po međunarodni položaj NDH kao i na unutrašnje prilike, pripala je poslanstvu NDH u Sofiji, iz koga još u oktobru 1941. počinju da stižu planovi za pokretanje političko-propagandne akcije u tom smeru. U prvom izveštaju poslanstva, upućenom ministarstvu vanjskih poslova NDH, u kojem nalazimo pomenu o tome, ističe se da je za akciju toga tipa nastupio pogodan međunarodno politički momenat, jer Turska »... definitivnim porazom boljševika sve više obraća oči na Evropu, a nedavno sklopjeni trgovачki ugovori (sa Nemačkom), te naročito značajan govor i manifestacije Von Papenu u Smirni, pokazuju put, koji je Turska počela slijediti. Čim Turska dobije ispravne podatke o Hrvatskoj držimo da neće biti većih zapreka uspostavljanju kulturnih i gospodarskih, a nakon toga i političkih veza«.⁶

U pomenutom izveštaju posebno se ukazuje na činjenicu da bi bilo od velikog značaja za akciju prema Turskoj uspostavljanje veze sa iseljeništvom, i predlaže se da je potrebno »... posjetiti one gradove gdje ima iseljenika Hrvata a koji zauzimaju vidne položaje u Turskoj. Preko njih bismo mogli dobiti veću susretljivost i službene Turske«. Sve to bi bilo potrebno podržavati stalnom propagandnom akcijom, koju su u malom obimu na svoju ruku ustaški predstavnici u Sofiji prema Turskoj već preduzimali. To se pre svega odnosilo na učinjene pokušaje uspostavljanje veza sa turskom proosovinskom štampom.

Ovaj predlog je, kako će se kasnije pokazati, naišao na odobravanje u Zagrebu i poslužio je kao osnova za sve kasnije planove koji su se ticali političko-propagandnih akcija koje su usmeravane prema Carigradu i Ankari.

U jednom izveštaju upućenom 21. novembra iz sofijskog poslanstva NDH, ministar inostranih poslova dr Mladen Lorković opširno je izvešten o okolnostima pod kojima je došlo do kontaktata službenika poslanstva sa turskim ambasadorom i jednim visokim činovnikom turskog ministarstva inostranih poslova koji je u to vreme boravio u Sofiji.⁷

Turski diplomata, Fursan Seldžuk (Fursan Selçuk) načelnik u ministarstvu inostranih poslova, povezao se je sa sofijskim poslanstvom NDH sa očitom namerom da dođe do informacije »iz prve ruke« o novoj »državnoj tvorrevini« koja je od aprila 1941, pod nemačkim tutorstvom počela da egzistira na Balkanu. Namera mu je bila i da lično — uspostavljajući kontakte sa diplomatskim predstavnicima NDH izloži — iako nezvaničan i usmen — stav svoje vlade o novonastaloj situaciji u jugoslovenskim zemljama. Izbor Furšana Seldžuka nije bio slučajan; njemu je jugoslovenska problematika bila dobro poznata, jer je, (kako u pomenutom izveštaju стоји), nekoliko godina boravio u Beogradu, sve do aprilske rata, kao činovnik turskog poslanstva. U razgovoru sa diplomatskim predstavnicima iz NDH napomenuo je da je njegova vlast već preduzela neke korake za upoznavanje sa situacijom u krajevima koji su obuhvaćni granicama NDH, ističući da se »... upravo ovog časa nalaze (...) u Hrvatskoj dvije turske ličnosti, koje će, nastojati ispitati situaciju u pravcu uspostavljanja diplomatskih odnosa između obih država, makar oni imaju prividno samo misiju za voditi trgovачke pregovore«.⁸ Turski predstavnik je drugu stranu pozivao da bude strpljiva, iznoseći mišljenje da će do uspostavljanja zvaničnih odnosa verovatno doći. Poznajući nevolje

⁶ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVID), Arhiva NDH, Izveštaj poslanstva NDH u Sofiji Ministarstvu vanjskih poslova od 10. novembra 1941.

⁷ Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata inostranih poslova, fond Ministarstva vanjskih poslova NDH (dalje: DASSIP, MVP NDH), f I, d 62, Ir. 253/41, »Uredovno izvišeće poslanstva NDH u Sofiji« od 21. novembra 1941.

⁸ Isto.

koje je NDH imala sa svojim drugim velikim saveznikom, nije propustio da dâ opasku o »dvoličnosti« Italije, koja je »... za vrijeme Jugoslavije dala gostoprimstvo Poglavniku... sada isto daje poznatim neprijateljima hrvatskog naroda«. Očigledno je da su turski konzulati, koji su i posle okupacije i podele Jugoslavije nastavili svoju delatnost, pružili dovoljnu količinu pouzdanih podataka o raznim oblicima italijanskog »protektorata« onim političkim snagama koje su se okupljale pod monarchističkim i reakcionarnim nacionalističkim parolama a od kojih se obrazovao četnički pokret — na teritorijama na koje su krugovi u Zagrebu pretendovali a koje su bile u „italijanskoj interesnoj zoni“.

No »specifikum« insistiranja od strane Pavelićevog režima na isposlovanju priznanja od vlade u Ankari bile su, možemo ih uslovno nazvati, »muslimanske misije«. Pokrenute su i vođene pod jednostrano izvedenim premisama o »tradicionalnoj slabosti« Turske prema bosansko-hercegovačkim Muslimanima. Njihova osnovna mana bilo je — bilo svesno bilo nesvesno — previđanje velikih promena koje su se u Turskoj dogodile prvi decenija XX stoljeća — preobražaj od osmanske despotije u Tursku republiku a kroz mlatotursku i ataturkističku revoluciju (čiji je jedan od osnovnih principa bilo odvajanje svetovne vlasti od crkvene, odnosno princip laicizma). Ove pogrešne procene bile su ugrađene u temelj plana o približavanju NDH Turskoj, pri čemu je verska bliskost dela stanovništva, koja je isticana kao osnovni argument, trebala da odigra ulogu političkog magneta.

Pomen prve misije upućene iz Zagreba u Tursku nalazimo u dokumentima ministarstva spoljnih poslova NDH, već krajem oktobra 1941. Naime, u Sofiju je 30. oktobra 1941. godine iz NDH doputovao Munir Šahinović, pripadnik kruga Pavelićevih bosansko-hercegovačkih pristalica i saradnik njegovog potpredsednika vlade Osmana Kulenovića. Njegov zadatak je bio — kako стоји u belešci poslanika NDH u Sofiji dr Vladimira Židoveca — da »... putuje u Tursku i... pokuša da (Turska) prizna ili makar povede trgovачke pregovore.⁹ On putuje neslužbeno, ali ako bude imao uspjeha bit će to službeno«. To je trebalo da znači da je Šahinović dobio široka ovlašćenja i posedovao punomoćje da stupa u eventualne aranžmane sa turskom stranom. »Drugorazredni« zadatak njegove misije bio je propagandni rad sa hrvatskim radnicima, koji su se preko Turske vraćali iz Irana, a koje, kako ističe Židovec »... Englezi žele povući u Palestinu i tamo ih organizirati (u) takozvane »jugoslavenske legije«.¹⁰ Osim toga, Šahinović je trebao da ispita raspoloženje brojnih iseljenika iz Bosne i Hercegovine prema ustaškoj državi, kao i da uspostavi veze sa nekim svojim saradnicima »... pa i sa nekim članovima jugoslavenskog konzulata koji još postoji u Carigradu, odnosno jugoslavenskog poslanstva... u Ankari«.¹¹

Židovec je zbog Šahinovićevog puta posetio Šefki Berkera (Sefki Berker), turskog ambasadora u Sofiji. Turski diplomata je, i pored kurtoazne izjave — da »... Tursku zanimaju Muslimani u Hrvatskoj (kao) i privredne veze« — izbogao da bez odobrenja svoje vlade izda vizu za ustaškog emisara.¹² Berkera je posetio i sam Šahinović, koji pišući o tome Paveliću, navodi da se iz razgovora koji je sa Berklerom vodio, može zaključiti da kod turskih zvaničnih krugova postoji veoma živo zanimanje za zbivanje u NDH, naročito za

⁹ DASSIP, MVP NDH, vrlo tajna arhiva (vt), Izveštaji poslanstva NDH u Sofiji, za novembar 1941.

¹⁰ Isto.

¹¹ Ovo može da bude potvrda sumnje da u Generalnom konzulatu jugoslovenske izbegličke vlade u Carigradu, koju je nešto kasnije (31. avgusta 1942) u telegramu generalnom konzulu Hadžidordeviću izneo tadašnji ministar inostranih poslova Momčilo Ninićić, da u konzulatu deluje jedan ustaški agent; (AJ, 103—85, telefonski telegram Momčila Ninićića generalnom konzulu u Carigradu Hadži-Dordeviću, od 31. avgusta 1942); Takode o delovanju ustaških agenata u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima u Turskoj u: PRO, FO 371/37518 od 4. X., obaveštenje jugoslovenske vlade britanskom ambasadoru u Ankari.

¹² Vid. nap. 9, isto.

»... četničko-komunističku djelatnost u Bosni«.¹³ On je bio čvrsto uveren u pozitivne rezultate svoje misije; smatrao je da će, osim stvaranja preduslova za prijateljske veze dve države, koje se nada da će svojim posetom pripremiti, nastojati da upozna vodeće turske krugove sa »pravim stanjem stvari u NDH«, jer je »... još u Hrvatskoj saznao... da jugoslovensko poslanstvo i konzulati... razvijaju živu djelatnost, koja ide na štetu (naših) državnih probitaka. U prvom redu to je promičba o teškom stanju u Hrvatskoj uopće, a posebno... Muslimanima u Bosni«. Nastojače, obećava Paveliću, te pojave sprečiti, kako god bude mogao i da će, u krajnjem slučaju potražiti pomoć nemačkog ambasadora Fon Papena.¹⁴ Naravno, s njegovim planovima bio je detaljno upoznat i nemački psolanik u Sofiji Bekerle (Beckerle), koji je o Šahinovićevoj misiji obavestio Berlin, sa čijom je dozvolom i uz čiju je pomoć i zaštitu Šahinović stigao, početkom novembra u Carigrad.¹⁵

Ali, u Turskoj nije išlo onako glatko kako su to Šahinović i njegovi nalogodavci očekivali. »Dobra volja« koju su turske diplomate u Sofiji prema njemu pokazivali, bila je na turskom tlu zamenjena prividnom nezainteresovanosti (uz budno praćenje i registrovanje svega što govori i s kim govori), i priličnom dozom prezira. Jugoslovenska kraljevska ambasada na čiju je propagandnu delatnost ukazivao i koju je nameravao da svojom misijom onemogući ili bar umanjiti, umnogome je pripomogla — pozivajući se kod turske vlade na svoje pravo da na turskom tlu zastupa interes Jugoslavije, odnosno izbegličke vlade — da mu posao po kome je došao bude zaludan.

Šahinović je u nekoliko mahova insistirao da bude primljen od strane turskog ministra inostranih poslova, ali je bio energično odbijen. To je, može se reći, pre svega rezultat intervencija kraljevskog ambasadora dr Ilije Sumenkovića, koji je, saznavši za dolazak ustaškog emisara, zatražio od Saradžoglu audienciju. Turski ministar inostranih poslova je Šumenkovića umirivao — obećanjem da ustaškog emisara neće primiti, ali da će ga uputiti na nekog od svojih nižih činovnika ne bi li saznao šta je pravi razlog posete.¹⁶ Delimično time umiren kraljevski ambasador je isticao da postoje veoma ozbiljni razlozi za ovakvu osetljivost prema delovanju ljudi kao što je Šahinović: svaki kontakt sa ma kojim turskim »zvaničnim faktorom«, mogao bi da bude zlonamerno tumačen od strane ustaške i nemačke propagande. Insistirao je da emisar bude za svaki slučaj proteran. Turska policija je bila spremna da mu izade u susret i po kratkom postupku se osloboди Šahinovićevog prisustva, stavljajući mu u greh »da je ranije pisao protiv Kemal-paše i novog turskog režima«. No, Saradžoglu je, bojeći se eventualne nemačke reakcije, bio protiv proterivanja, pravdajući se izbegavanjem stvaranja slike o tome da se »... režim sveti pojedincima«, ali ističući da je svestan da Pavelićev režim iskoristiava Muslimane povlađujući im davanjem određenih »konfesionalnih povlastica«, ali da Turska »... nema nikakvog interesa za njih«.¹⁷

Stampa u NDH je uistinu neke turske propuste (za koje možemo samo da nagadamo u kolikoj meri su bili smišljeni), koristila u svrhu isticanja »bliskosti« i »dobrih odnosa« NDH sa Ankaram. Opreznom jugoslovenskom ambasadoru nisu promicali ni najmanji talkvi turski propusti. Povod za protest kod turskog ministra inostranih poslova bili su dodiri koje je turski ambasador u Berlinu imao sa tamošnjim diplomatskim predstavnicima NDH, o čemu je pi-

¹³ DA SSIP, MVP NDH, vt. f I, d 62, br. 185—41, Šahinovićev specijalni izveštaj Paveliću o boravku u Sofiji, od 3. novembra 1941.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Vid. nap. br. 4.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

sao „Hrvatski narod“.¹⁹ Saradžoglu je morao da prizna, da je njegov ambasador pogrešio, kršeći instrukcije vlade, po kojima su bili dopušteni kontakti sa državljanima i predstavnicima marionetskih država, samo u slučajevima »... kada to potrebe praktičnog života zahtevaju«, drugim rečima, samo onda kada licima koja poslovno putuju u Tursku, treba izdati vizu.

U uputstvima koja je turski ministar pomenuo, posebno je bilo naglašeno da turska zvanična lica obrate posebnu pažnju da ni u kom slučaju ne učine korak koji bi se mogao tumačiti kao bilo kakvo priznanje tih država, jer bi takvi postupci išli na štetu Turske, koja ih nije prihvatala kao ravnopravne partnere u međunarodnim odnosima. Naravno, to nije značilo da zbog potreba praktične prirode u komplikovanim međunarodnim odnosima u kojima se neutralna Turska tokom drugog svetskog rata našla, nije bilo moguće prelaziti preko ovakvih preciznih uputstava. To je opredeljivalo i stav Ankare prema režimu u Zagrebu, ali je doslednost u posmatranju NDH kao države drugog reda, ipak preovladivala i opredeljivala generalne turske stavove. To se od same pojave NDH javlja kao nepremostiva prepreka svim pokušajima za uspostavljanje stalnih političkih veza na relaciji Zagreb—Ankara.

Sam Šahinović je svojim nametljivim i netaktičnim ponašanjem naneo više štete no koristi NDH, izazvavši ne samo reakcije predstavnika jugoslovenske izbegličke vlade već i turskih vlasti, koje su sa velikim podozrenjem gledale na njegove dodire sa turskim građanima, tako da su Turci izgubivši na kraju strpljenje ipak odlučili da ga proglose za nepoželjnog u Turskoj.²⁰

Slanje »islamskih misija« nastavljeno je sa pojačanim intenzitetom tokom cele 1942. godine. To je, u izvesnoj meri, trebalo da bude protiv-potez primetnom rastu razočarenja dela muslimanskih pristalica Pavelićevog režima iz redova begovata i gradanskih pravaka nezadovoljnih podelom vlasti i nestabilnošću režima, a i onespokojenih neizvesnošću koju je poraz sa sobom nosio. Porast interesovanja za Tursku i njen uticaj na međunarodne odnose nije promakao ni nemačkim predstavnicima u Jugoslaviji koji su sa pažnjom pratili razvoj situacije u krajevima u kojima je živelo muslimansko stanovništvo.

Nemački general u Zagrebu, izveštavajući 25. februara 1942. Vrhovnu komandu Vermahta o stanju u Bosni, primećuje porast nezadovoljstva stanovništva, objašnjavajući ga »... čežnjom za poznatim bosanskim autoritetom još iz doba Austrije... mada sa izvesnim panturskim prizvucima...«²¹ Predstavnici nemačkih okupacionih vlasti su, ukazujući na prisutne veze Muslimana sa emigracijom u Turskoj, preporučivali svojim saveznicima Italijanima, oprezniju politiku kada je u pitanju muslimanski život, jer prenagljenim postupcima (u ovom slučaju reč je o planiranom ulasku Italijana u Sarajevo), mogu izazvati štetne posledice »... ne samo za celokupnu nemačku politiku na Balkanu, nego i za nemačku politiku prema Turskoj, pošto između muslimana Bosne, Turske i male Azije postoje snažne veze«.²² Bio je takođe prisutan i strah da bi eventualan otvoren prelazak Turske na stranu antifašističke koalicije izazvao »... dalji porast nemira naročito u predelima nast-

¹⁹ DA SSIP, Ambasada u Turskoj, f. 37, a 2/I, pov. br. 1403, Šumenkovićev telegram Ministarstvu inostranih poslova od 20. novembra 1941.

²⁰ Posle proterivanja iz Turske, bivši ustaški emisar postavljen je za »nadstojniku Sarajevske podružnice Državnog izveštajnog i promičbenog ureda«; Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, NG, Predsjedništvo vlade NDH, k 2, br. 80, od 19. decembra 1941.

²¹ Zbornik dokumenata i podataka o NORJ, tom XII, knjiga 2, dok. br. 33, str. 164, Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 25. februara 1942. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno političkoj situaciji, organizaciji ustaške vlasti i ustaških oružanih jedinica, odnosima ustaško-nemačko-italijanskim u NDH, i borbama protiv partizana u Bosni.

²² Zbornik, NORJ tom XII, knj. 2, dok. br. 60, str. 318, Zabeleške operativnog štaba borbene grupe »Bader«...

njenim Muslimanima«.²³ Naravno, u ovim nemačkim konstatacijama ima preterivanja, ali je element »verske bliskosti« i »tradicionalnih veza« postavljen u centar pažnje.

Prvi početni neuspeh nije obeshrabrio a kamo li prekinuo nastojanja usataškog rukovodstva da isposluje priznanje od Turske. Juna 1942. u Tursku su stigli Hivzija Košarić i Muhamed Mujagić. Košarić se kitio novinarskim zvanjem dok je Mujagić zauzimao visok položaj u hijerarhiji islamske verske zajednice — bio je predsednik Vrhovnog šerijatskog suda. Obaveštavajući o njihovoj delatnosti u Turskoj Vrhovnu komandu jugoslovenskih snaga na srednjem Istoku, obaveštajni oficir u Turskoj major Vladimir Perić, navodi da su ustaški emisari obišli »... sve naše Muslimane, kod kojih su hvalili ustaše i Pavelićevu državu ali bez ikačkog rezultata«, i da su otišli veoma nezadovoljni boravkom kao i da po poslu kojim su zvanično došli (skupljanje priloga za zidanje džamije u Zagrebu), nisu ništa uradili, niti su se pak za to interesovali.²⁴

Nešto kasnije, opet nalazimo Mujagića u Turskoj, ali ovog puta u društvu Ismeta Muftića, zagrebačkog muftije i člana Hrvatskog državnog vijeća, jednog od najistaknutijih muslimanskih verskih i političkih prvaka — prijestolica Pavelićeve politike.²⁵ Odmah po dolasku u Tursku Muftić i Mujagić su razglasili da stižu sa namerom da prikupljaju pomoć za postradale bosanske Muslimane, kao i da će nastojati da isposluju zvanični prijem kod predsednika Ismeta Inenija (Ismet İnöny). Saznavši za njihove namere jugoslovenski ambasador u Turskoj je uložio protest predsedniku turske vlade, koji je obećao da će ustaškim emisarima biti uskraćena mogućnost da dođu u dodir sa turskim zvaničnim predstavnicima, ističući da njegova vlada ne želi da ima bilo kakve veze sa neprijateljima Jugoslavije. Saradžoglu je Mujagića i Muftića uputio na verske vlasti, pošto je njihov zahtev za prijem kod Inenija odbijen formulacijom, da je Turska Republika laička država i da se, prema tome, ne može licima čiji je dolazak „verske prirode“ ukazivati mogućnost zvaničnog prijema — tretiraće se kao svi drugi stranci. Njihov pokušaj da učine nešto po poslu kojim su došli intervencijama preko carigradskog valiye takođe je neslavno propao. On je sve njihove zahteve odbacio i ispratio ih savetom da bi bolje bilo da (Pavelićevi muslimanski sledbenici) sede kod kuće nego što idu da se bore čak na Istočni front!

Obecanje koje je turski predsednik vlade dao Šumenkoviću, bilo je u skladu sa zvanično proglašenim principom laicizma, koji je često istican. Saradžoglu je jugoslovenskom ambasadoru, da bi naglasio ovaj momenat, izneo stav svoje vlade da je odlučno protiv svakog manipulisanja »verskim momentom« u politici, navodeći da je u Turskoj pruženo gostoprimstvo izbeglicama iz Iraka i Irana britanskim neprijateljima ali da je uskraćen azil jerusalimskom muftiji Eminu el Huseinu, koji se u svojoj protivbritanskoj akciji oslanjao i pozivao isključivo na verski momenat.

Prema nekim podacima može se sa većom sigurnošću potvrditi direktna nemačka zahteresovanost za korišćenje muslimanskih građanskih prvaka u posredovanju usmerenom na nemačko-turskom političkom zблиžavanju. No, neki koraci učinjeni su bez saglasnosti državnih vlasti NDH; jedna delegacija uglednih Muslimana posetila je u drugoj polovini oktobra 1942. Rim gde se susrela sa jerusalimskim muftijom Eminom el Huseinom, a bila je primljena

²³ Zbornik NORJ, tom XII, knj. 2, Prilog I, str. 1076.

²⁴ AVII; Vojni izaslanik u Turskoj, k 170, str. pov. br. 38, telegram obaveštajnog oficira u Turskoj, Komandi jugoslovenskih snaga na Srednjem istoku, od 6. avgusta 1942; takođe i DASSIP, MVP NDH, vt 425/42 od 28. maja 1942; obaveštenje Protokola MVP NDH poslanstvu NDH u Sofiji.

²⁵ DA SSIP, AT, f 47, dosije »Pitanja kolaboracionizma«, pov. br. 589, Sumenkovićev telegram Miljanu Grolu od 26. jula 1942.

na svoj zahtev i od strane turskog ambasadora.²⁶ Ova poseta bila je u okviru akcije koja je trebalo da Bosni i Hercegovini obezbedi »autonomiju« u okviru Trećeg Rajha i bila je suprotna akcijama vođenim iz Zagreba koje su trebalo da donesu izvesne pozitivne političke efekte vezama sa neutralnom Turskom.

II

Tokom 1942. godine dolazi do izvesnog proširivanja osnove za »odobrovo-ljenje« Turske. U kalkulacije je ušao i turski strah od nevoljnog uplitanja u ratni sukob; još neizvestan ishod vojnih operacija vođenih na od turskih granica ne tako dalekim prostorima, javlja se kao šansa za izvlačenje političke koristi. Osim toga, i sama NDH nalazila se u sve nezavidnoj situaciji izložena razornim udarcima snaga NOP-a, koje su držale u svojim rukama veliki deo »državne teritorije« NDH.

U ovoj fazi akcija prema Turskoj, podstiče se »promičbena« delatnost, uz nastojanje da se u propagandno pripremanje terena što više uključe i sva sredstva javnog informisanja NDH.

U akciju se uključuje i sofijsko poslanstvo, koje je imalo i ranije velikog udelu u njenom pokretanju. Osim što je bilo glavna postaja za sve emisare — bez čijeg se posredovanja kod turske diplomatske misije u Sofiji putovanje ne bi moglo izvesti — javlja se i kao vredan sakupljač informacija koje su pristizale u Bugarsku. I ne samo to; u letu 1942. poslanstvo je bilo inicijator i organizator možda najuspešnije »političko-promičbene misije«. Put »izaslanika za tisak i kulturne veze« sofijskog poslanstva Stipe Mosnera, koji je u isto vreme bio i poverenik organizacije »ustaške mladeži«, u Carigrad i Ankaru obavljen je sa ličnim blagoslovom ministra Mladena Lorkovića, i osim već »klasičnog« motiva — ispitivanje turskih stavova o NDH i širenja »istinitih vesti« o prilikama u zemlji — imao je specijalan zadatak da pripremi tlo za pojačavanje propagandnog rada kao i da ispita i eventualno omete »... proturanje i plasiranje najnevjerljavnijih laži koje se tamo ... šire o Hrvatskoj«, a koje su proizvod propagandne delatnosti jugoslovenskog diplomatskog predstavništva koje »... još uvjek radi punom parom ... i velikog broja srpskih novina iz Kaira (koje) se prodaju u Turskoj.«²⁷ Mosner je pripremajući se za svoju misiju preuzeo put u Zagreb gde se obilno snabdeo propagandnim materijalom koji je bio namenjen pre svega redakcijama turskih novina.²⁸

Tokom njegovog boravka u Carigradu i Ankari, uspeo je da isposluje, zahvaljujući vezama koje je u Sofiji uspostavio, zvanični prijem i razgovor sa generalnim sekretarom turskog ministarstva inostranih poslova (bivšim turskim ambasadorom u Bugarskoj), Šefki Berkerom.²⁹ U izveštaju upućenom od strane ustaškog poslanika u Sofiji dr Vladimira Židovca o rezultatima puta koji je krajem 1942. njegov saradnik Mosner obavio, ističe da su u turskom ministarstvu inostranih poslova izjavili da turska vlada »... pristaje na kulturnu suradnju dok u današnjim prilikama žali što još ne može uspostaviti konzulat u Zagrebu niti pristati na osnutak hrvatskog u Carigradu«.³⁰ Ovaj problematičan »pristanak na kulturnu suradnju« turske vlade, odnosno njenog ministarstva, o kojem imamo traga samo u pomenutom izveštaju ma-

²⁶ Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske. Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XVI, Sarajevo 1965; str. 208.

²⁷ Isto.

²⁸ AVII, arhiva NDH, k 302, br. 54/3, Prilog posebnom političkom izveštaju poslanstva NDH u Sofiji, br. XVI, decembar 1942., str. 2.

²⁹ AVII, arhiva NDH, k 244, br. 26/7, telegram poslanika NDH u Sofiji dr Vladimira Židovca Ministarstvu vanjskih poslova od 1. decembra 1942.

koliko bio sumnjiv može se prihvati kao moguć, imajući u vidu neposrednu situaciju u kojoj se nalazila Turska spremna na verbalne ustupke, kao i poziciju je ustaški izaslanik dobio od veoma uticajnog nemačkog ambasadora u Ankari Fon Papena. Fon Papen je, izražavajući nemački stav po pitanju uspostavljanja odnosa na relaciji Zagreb — Ankara, smatrao da bi takav potez bio neophodan i poželjan, bez obzira da li je čistog političkog karaktera (razmena diplomatskih misija), bilo da je reč o trgovачkim ili ekonomskim aranžmanima. Naglašavao je, da »... svaki uspjeh Hrvatske na ovom polju značio bi uspjeh i za Njemačku«, ali je preporučivao da u tim nastojanjima treba izbegavati napadno naglašavanje »rodbinskih i istorijskih veza Muslimana iz NDH i dela turske populacije koja vodi poreklo iz Bosne i Hercegovine, a na kojima su i pored jasno ispoljene averzije turskih vlasti svi dotadašnji pokušaji bili zasnovani.³¹ Razlog za izbegavanje ovog prilaza bilo je zaziranje Ankare od pokretanja pitanja sličnog karaktera, jer bi prihvatanje i isticanje »hrvatskog porekla« i posebnosti na kojima je insistirano delu svojih podanika dopuštao mogućnost političkog izdvajanja i grupisanja drugih brojnih manjinskih grupa, što je posebno u ratnim prilikama izbegavano. Nemački ministar u Turskoj je smatrao da bi Ankara de facto mogla priznati Pavelićevu vladu, tim pre »... jer priznaje i okupirane zemlje kao Grčku i Srbiju i sa njima podržava veze«.³²

Nasuprot Fon Papenu, bugarski predstavnici u Carigradu i Ankari, poslanik Sava Kirov i generalni konzul Biserov, otvoreno su sumnjali u mogućnost pozitivnog ishoda, objašnjavajući tursku odbojnost prema ponudama iz Zagreba — izbegavanjem negativne reakcije od strane »Srba«, odnosno jugoslovenske izbegličke vlade, čiji »legitimitet« i »savezničke odnose« (koji su formalno na osnovu Balkanskog pakta postojali), Turska nije želela — pre svega zbog britanskog patronata nad njom — da negira.³³

Ustaški izaslanik je u turskom ministarstvu inostranih poslova — gde je uspeo da prodre — saznao za negativne efekte koje su proizvele posete njegovih prethodnika. Turci su naročito nepovoljno mišljenje imali o Šahinoviću koji je bio proteran iz Turske, Mosner je preporučivao svojoj vlasti da bi zabrana Šahinovićeve knjige o Turskoj (u kojoj je »... želeći biti navodno objektivan prikazao ... mnoge stvari u rđavom svijetu, tako da bi Hrvatska učinila uslugu Turskoj da ovu knjigu zabrani«), u Ankari ostavila dobar utisak.³⁴ Mosner je uspeo da obide i redakcije proosovinski orijentisanih turskih listova („Džumhurijet“, „Bejoglu“, „La Republik“) nudeći im propagandni materijal i informacije o stanju u NDH.

Po povratku iz Carigrada i Ankare podneo je Paveliću i Lorkoviću opširan »strateški plan« borbe protiv propagande usmerene na podrivanje »ugleda NDH« u Turskoj, kao i razraden spisak predloga konkretnih protivmera. Napominjao je, da je isključujući Švajcarsku, Turska jedina prostorno najbliža neutralna zemlja u kojoj se svim sredstvima širi protivustaška propaganda, koja ima odjeka i u delu turske štampe, a za šta su pre svega krivi »... Srbi i njihovi saveznici ... (i da) turske novine donose često nepovoljne vijesti o Hrvatskoj, govore još uvijek o postojanju Jugoslavije, objavljaju slike emigrantske vlade i srbskog kralja Petra, no ovo se može opravdati činjenicom da Turska još uvijek priznaje »Jugoslaviju« ...«. Zbog toga je isticao da je »... pridobiti turske novine da pišu o Hrvatskoj jedan od glavnih zadataka naše promičbe«. Predlagao je da bi bilo neophodno slati nekoliko puta gođišnje posebnog izaslanika »... koji bi obišao sva turska službena mjesta i

³¹ Vid. nap. br. 29.

³² Isto.

³³ A VII, arhiva NDH k 302, br. 4/3; elaborat »Protuhrvatska promičba i prijedlozi za Hrvatsku promičbu u Turskoj«, od 3. decembra 1942.

³⁴ Isto.

inozemna predstavnicičva osvježio zanimanje na Hrvatsku... što je sve preporučeno i od samog njemačkog poklistarstva u Ankari g. Von Papena.³⁵ U sistematski rad na propagandnoj obradi turskog javnog mnjenja u korist ustaške vlasti treba organizovano uključiti sve snage za to sposobne: radio, štampu, (kojoj je potrebno obezbediti razgranatu mrežu za distribuciju u Turskoj kao i dopisnike), sportske susrete, itd. Ukaživao je takođe i na obaveštajnu aktivnost Jugoslovena u Turskoj i njihovu saradnju sa britanskim obaveštajnim servisima.

Njegova iskustva bila su osnova temeljitoj pripremi jedne nove misije koja je ubrzo zatim odasljana u Tursku. Naime, krajem decembra 1942., u Carigrad je stigla »mešovita« misija koju su sačinjavali Hasan Šuljak (bliski rođak Pavelićevog poverenika za područje istočne Hercegovine Alije Šuljka), i Vinko Mandekić, ustaški »stari borac«, nameštenik u direkciji za štampu Ministarstva vanjskih poslova NDH. U izveštaju o njihovom dolasku, koji je iz Carigrada u Kairo uputio obaveštajni oficir major Vladimir Perić, ističe da je promišljeno slanje delegacije ovakvog sastava, naime »... jednog Hrvata koji je proveo više godina u Turskoj i koji govori turski jezik i jednog novinara Muslimana koji bi trebalo da kao predstavnik bosanskih Muslimana bude tumač kod Turaka, — braće po veri — da je sav muslimanski svet Bosne, Hercegovine i drugih pokrajina pod današnjom hrvatskom državom, danas za novu hrvatsku nezavisnu državu i da su oči svih velikohrvata — Muslimana uprte u Zagreb kao i na Tursku!«³⁶ Tokom svog boravka ovi emisari uspeli su da obidu vladinu direkciju za štampu, kao i redakcije nekoliko najuticajnijih turskih listova. Osim toga, agitovali su među muslimanskim emigracijom, nudeći povlastice eventualnim povratnicima. Tražili su u isto vreme i poverenike koji bi se prihvatali osnivanja »hrvatsko-ustaškog kluba« u Turskoj, kao i rasturanje štampe i propagandnog materijala. Njihovu delatnost budno je pratila turska policija; Mandekić je bio njen stari znanac još iz vremena kada je nad njim u Turskoj bila povedena istraga zbog sumnje da je učestvovao u organizovanju ubistva kralja Aleksandra.³⁷ Jugoslovenski obaveštajni oficir iskoristio je ovo »staro poznanstvo«, za eliminisanje ustaške misije — doturio je turskoj policiji jedan Mandekićev članak o turskom kaznenom sistemu, što je bio dovoljan povod da se delatnost i ove misije neslavno okonča proterivanjem.

Izvesni pokušaji da se organizuje snažnije propagandno jezgro koje bi svojim radom pospešilo pokušaje emancipacije ustaškog režima zabeleženi su tokom 1942. i 1943. godine. U tu svrhu radio Zagreb emituje program na turskom jeziku, koji zbog slabog dometa stanice nije mogao da izazove bilo kakav efekat.³⁸ Zbog toga je težište prebačeno na najjači propagandni adut — štampu. U drugoj polovini 1942. nalazimo na pomen lista na turskom jeziku koji je nosio ime »Istok i Zapad« (»Dogu ve Bati«) u koga su polagane velike nade i oko čijeg izlaženja su se angažovali neki bliski Pavelićevi muslimanski sledbenici (krug oko profesora Hakije Hadžića).³⁹ Zvanični pokretač lista bilo je Ministarstvo vanjskih poslova i njegov odsek za Balkan — Istok. Učinjeno je nekoliko pokušaja da se u Turskoj obezbedi pretplatnička i saradnička mreža. Ali efektom koji je list prilozima i konцепцијom ostavljaо, nisu bili zadovoljni ni sami izdavači. Za njega su saznali i Bugari, odnosno bugarska štampa. Poslanik NDH u Sofiji obaveštava aprila 1943. svoje Ministarstvo da

³⁵ Isto.

³⁶ AVII, Vojni izaslanik u Turskoj, k 169, c, br. 3/1, str. 504, 505; takođe i 3/1—549, Izveštaj obaveštajnog oficira u Turskoj o poseti novinara iz NDH, od 30. decembra 1942.

³⁷ Isto.

³⁸ Vld. nap. br. 33, isto.

³⁹ AVII, Vojni izaslanik u Turskoj, k 170, f 4, br. 33, str. pov. br. 359, Pismo profesora Hakije Hadžića Besim-begu Teskeredžiću od septembra 1943.

Bugari »... koji vrlo dobro znaju turski mentalitet, tursku politiku i današnje (njihovo) držanje pokazuje skepsu glede novog hrvatskog pokušaja, te su uvjereni da je ... unaprijed osuđen na neuspjeh, tako da može doneti samo loše a ne dobre posljedice«.⁴⁰

Na predlog Ministarstva vanjskih poslova obrazovana je i »Muslimanska naklada — Zagreb — Sarajevo« koja je ušla u sklop propagandnih nastojanja usmerenih ka Turskoj.⁴¹ U »Planu za poboljšanje propagandnih akcija u Turskoj i Albaniji«, izrađenom juna 1943. za potrebe ministarstva, ističe se dotadašnji slab efekat propagande namenjene zemljama sa muslimanskim stanovništvom, iako ministarstvo i njegov odsek Balkan — Istok imaju dovoljan broj ljudi koji dobro poznaju probleme islama i Istoka. U Zagrebu je posao oko lista preuzela naklada »Europa«, dok je veći deo publikovanja »promičbenog« materijala namenjenog Istoku obavljala redakcija sarajevskog lista »Osvit«, koji je u Turskoj imao dobro razvijenu preplatničku mrežu. Postojala je i ideja da se »Osvit« pripoji »Muslimanskoj nakladi« na koji način bi se stvorio specijalizovani propagandni centar. Ali, srazmera planova i efekata koje su sve te akcije izazivale na terenu u Turskoj, pokazuje u kolikoj meri su ambicije koje su ovi krugovi gajili bile bez ikakve realne podloge, a njihovo razumevanje turskog političkog trenutka ništavno. Ovo ustaško preuzeće nije moglo da ostavi traga ni u iseljeničkim redovima; sastavljači izvestaja o propagandnoj aktivnosti žale se da je interesovanje za njihovu štampu i publikacije nikakvo. Kao »lek« predlagali su da se izbegava što je god više mogućno „politička tematika“ iz NDH (koju očigledno u Turskoj nisu mogli ni uz najbolju volju da prihvate ni proosovinski orientisani krugovi), i da se posveti više mesta »... kulturnim i historijskim a manje političkim stvarima i tzv. pozitivnim propagandnim iznošenjem uspjeha u organizaciji hrvatske države, veličanjem starih veza...«. S druge strane, posebno se podvlači, s obzirom na prethodna iskustva, da se »... u stvaranju veza, odnosa i propagande... ukoliko se radi preko hrvatskih muslimana, da se tom prilikom ne upućuje nikakva izričita pažnja našim iseljenicima Muslimanima... već da se oni u svim našim akcijama smatraju običnim turskim državljanima, bez naglašavanja nacionalne pripadnosti, jer se Turci boje iredente. Oni su svakako naši pa stvarno i ne treba nikakva propaganda među njima« (sic!).⁴² Ovako protivrečni zaključci mnogo govore o karakteru cele akcije.

Nema podataka da je od druge polovine 1943. bilo novih misija iz NDH u Tursku. Veliki porazi Nemačke na Istočnom frontu i pad Italije, dovode do otvorenog skretanja turske politike na kolosek koji je vodio sve tešnjem približavanju antifašističkoj koaliciji, tako da je ustaškim vlastodršcima — čiji je kraj pred sve snažnijim naletima NOP-a bio sasvim izvestan — postalo jasno da je svako dalje insistiranje na nekakvom međunarodnom priznanju njihove „državne“ tvorevine osuđene na brzi brodolom — besmisleno.

III

No, ne može se otkloniti tvrdnja da sva nastojanja činjena od strane NDH, nisu imala barem posrednog uticaja na porast zainteresovanosti turske vlade za sudbinu bosansko-hercegovačkih Muslimana. Udaranje na velika zvona od strane NDH »tradicionalnih istorijskih i konfesionalnih« bliskosti pored postojanja »sentimentalnih« prikrivenih reminescencija s turske strane, (i po-

⁴⁰ AVII, arhiva NDH, k 302. br. 16/44, Nedeljni izveštaj poslanstva NDH u Sofiji br. XVI od 17. IV 1943. godine.

⁴¹ AVII, arhiva NDH, k 310, br. 38/3, »Izviješće o organizaciji promičbe na Istoku«, jul 1943.

⁴² Isto.

red zvaničnog isticanja diskontinuiteta politike Republike Turske i osmanskog režima) podstaklo je neminovno porast »brige« za svoje nekadašnje stare posede. Osim toga, revolucionarni pokret i borba jugoslovenskih naroda zbog svojih jasnih ciljeva i odjeka koji su njima izazvani u balkanskim zemljama i dalje, unosili su neminovno dozu podozrenja prema mogućnostima proširivanja revolucionarnog požara, ka Turskoj.

Nespokojsvo u redove predstavnika jugoslovenske izbegličke vlade unošile su vesti koje su raznim kanalima stizale iz zemlje o četničkim zločinima nad muslimanskim stanovništвом, a koje su bile učestale u drugoj polovini 1942. i prvoj polovini 1943. godine, remeteći izgrađivanje lažne predstave kod javnog mnenja na Zapadu o kraljevskoj vojsci u otadžbini⁴³.

Na adresu turske vlade i predsednika republike, stizali su iz Bosne i Hercegovine, kao i od turskih državlјana, koji su imali rodbinu u tim krajevima, predstavke i molbe za materijalnu i političku pomoć, kao i izveštaji o položaju Muslimana. Ovi dokumenti bili su inspirisani različitim motivima i izvestan broj je izlazio, možemo da pretpostavimo, i iz »promičbene radionice« ustaškog pokreta i imao svrhu da dajući lažnu sliku o zbivanjima u BiH, ističući, po običaju, »verski momenat« izazove reakciju turske vlade. Najčešći odgovor Ankare bio je, kao onaj koji je kraljevski ambasador dr Šumenković saznao od Saradžoglua, krajem aprila 1943. i koji u svom izveštaju Slobodanu Jovanoviću navodi »... da turska vlada ne može ... ništa preuzimati, pošto ona ne održava nikakve odnose sa hrvatskom državom i ne priznaje je, a sem toga, ... ne želi da se upliće u poslove drugih država«.⁴⁴

No i pored toga, ove vesti iz Bosne unosile su nespokojsvo u redove jugoslovenskih zvaničnih predstavnika u Turskoj. Šumenković opominje da u stvaranju takve atmosfere, veoma nepovoljne po politiku izbegličke vlade i »ugled« njenog ministra vojnog, utiče i pisanje listova iz BiH (»Osbit«) koji se u Turskoj među emigracijom rasturaju. »Njegov očevidan cilj, — ističe, pišući o »Osbitu«, — jeste uveriti s jedne strane narod u Bosni, da se Turska naročito interesuje za Muslimane u Bosni (i stoga jednakobojavljuje vesti o turskim pomoćnim akcijama za Bosnu, kojih u stvarnosti nema...) a s druge strane davati Bosancima u Turskoj materijal za propagandu«.⁴⁵ On nije isključivao mogućnost da bi sve to moglo da dobiće po jugoslovensku izbegličku vladu neugodan publicitet naročito u turskoj prosovinskoj štampi.

Ta vrsta publiciteta nije bila ni malo po volji izbegličkim krugovima u Kairu i Londonu. Konačno, pisanje ustaške štampe, žalbe (koje su zvanično odbijane), kao i vesti koje su stizale turskoj vlasti od njenih konzula, ipak su podstakle oprezne ankarske političare da jednom svojom misijm ispitaju detaljnije zbivanja u Bosni. Ali ta akcija, o kojoj imamo vesti u dokumentima nastalim u sofijskom predstavništvu NDH, imala je izgleda i malo šire okvire.

Krajem 1942. u Zagrebu i Sarajevu boravio je turski novinar i poverenik turske obaveštajne službe Čećene (Çeçene). Poslanik Židovec javlja Paveliću 30. novembra 1942., da je preko svojih pouzdanih sofijskih veza — iz redova dobro obaveštenih visokih vladinih činovnika — dobio informaciju o putu ovog turskog poverenika. Čećene je na prvom mestu trebao da za tursku vladu sačini opširan izveštaj o položaju Muslimana. U Zagrebu je došao u vezu i sa Mačekovim saradnikom Košutićem od koga je dobio »izvesna obaveštenja«, dok se u Sarajevu povezao sa onim muslimanskim krugovima koji nisu krili razočaranost u Pavelićev režim a koji su pre rata imali dobre veze sa Tur-

⁴³ AJ, 103—32, pov. br. 270, Sumenkovićev izveštaj predsedniku kraljevske vlade Slobodanu Jovanoviću 26. aprila 1943.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

skom.⁴⁶ Ovo sondiranje od strane Turske, ustaški poslanik dovodi takođe u vezu sa njenim interesom za eventualno otvaranje »balkanskog fronta«, a za slučaj da Ankara bude prinuđena da stupi u rat sa Osovinom. Osim toga, po informacijama koje je Židovec u Sofiji dobio, Čećene je takođe sakupljao podatke o partizanskim akcijama u Hrvatskoj za račun britanske obaveštajne službe, kao i da je ispitivao mogućnosti za poboljšanje odnosa između četnika Draže Mihailovića i nekih građanskih muslimanskih krugova (»srpbomana«, kako ih Židovec naziva). Nemajući mogućnost da u potpunosti proverimo na drugoj strani navode ovog izveštaja, ostaje nam da konstatujemo da je bio još jedan pouzdan znak za postojanje mnogo snažnijeg interesa za ovaj deo Balkana nego što je to »obična diskretna radoznalost« kako se na osnovu postupka turske vlade nekad činilo.

Četničke akcije protiv nevinog muslimanskog življa (povedene pod vidom »osvete« za ustaške pokolje) su u proleće 1943. podstakle Ankaru da na to skrene pažnju Britancima i jugoslovenskoj izbegličkoj vlasti. Ova turska »smelost« može se dovesti i u vezu sa promenjenim odnosom snaga na frontovima, popuštanjem nemackog pritiska i podgrevanjem interesovanjem Ankare za Balkan, koji opet ulazi u njen politički horizont. Britanska vlast je 1. maja 1943. telegramom obavestila svog predstavnika u štabu Draže Mihailovića, Vilijama Bejlja (William Beiley), da je turska vlast uznenirena zbog glasova koji stižu u Carigrad o četničkim postupcima prema Muslimanima.⁴⁷ Britanska vlast, stoji dalje u istoj poruci, smatra da su ti glasovi neistiniti, i proizvod neprijateljske propagande, ali, »... ispravka generala Mihailovića naišla bi na topao prijem u Turskoj«. London je upozoravao jugoslovensku izbegličku vlast na tursko nepovoljno gledanje na Mihailovićev stav prema Muslimanima, podsećajući na već zaboravljeno (formalno) savezništvo iz Balkanskog pakta. Tadašnji predsednik kraljevske vlade, dr Slobodan Jovanović, u odgovoru na jedno Šumenkovićev upozorenje slične sadržine, napominjao je da su »... izdana uputstva generalu Mihailoviću, da se, s pogledom na značaj Turske u predstojećim vojnim dogadjajima, mora izbegavati sve što bi izgledalo kao konfesionalni rat između naših pravoslavaca i muslimana... Svaki pokušaj turske vlade da se umeša u ovo pitanje odbiti najenergičnije«.⁴⁸ Ova osetljivost na tursko mešanje krila je u sebi i strah od izbjivanja i širenja istine o pravom karakteru »politike« Draže Mihailovića prema Muslimanima što bi pogorsalo pozicije jugoslovenske vlade kod vlasti u Ankari, koja je u nekim kombinacijama figurirala kao budući faktor uspostavljanja »predratnog reda« na Balkanu, kao saveznik u planiranoj osveti nad Bugarskom i partner u subzbijanju sovjetskog uticaja.

Naravno, ova uputstva upućena D. Mihailoviću nisu ostavila nikakvog ozbiljnijeg traga u četničkoj »politici« prema Muslimanima, osim što su omogućila da se iz redova muslimanskih građanskih pravaka četnicima priključi neznatan broj onih koji su se nadali da će ovakvim kalkulisanjem obezbediti nekakve pozicije kod vlasti koja se nalazi pod zaštitom tabora koji pobeđuje. Nasuprot njima i Pavelićevim sledbenicima iz BiH (Kulenović, Alajbegović, Hodžić, Šuljak, itd) kao i onima koji su spas za očuvanje pozicija tražili u zahtevima za autonomiju Bosne i Hercegovine pod zaštitom Berlina (U. Hadžihasanović, M. Pandža, M. Softić, O. Džabić i dr.), nalazile su se muslimanske mase koje su za svoju budućnost izabrale revoluciju u zajednici sa drugim narodima Jugoslavije.

⁴⁶ AVII, arhiva NDH, k. 302, br. 39/3, Posebni izveštaj poslanika NDH u Sofiji dr Vladimira Židovca, Paveliću od 30. novembra 1942.

⁴⁷ AVII, četnička arhiva, k. 20, br. reg. 45/4-5; prevod teleograma upućenog Bejlju iz Kaira primljenog 1. maja 1943.

⁴⁸ AJ, 103-32, Telegram predsednika kraljevske vlade dr Slobodana Jovanovića ambasadoru u Ankari dr Iliju Šumenkoviću od 18. maja 1943.

* * *

Tursko izbegavanje ulaska u političke aranžmane koji su se mogli tumačiti kao priznanje stanja nastalog osvajanjima vojne mašinerije Osovine, uz isticanje neutralnosti, određivalo je i stav Ankare prema kvislinškim režimima nastalim u okviru »novog evropskog poretka«.

Odbijanje svih pokušaja koji su činjeni u tom smeru od strane NDH u tesnoj je vezi sa odnosom Turske i Londona, koji se javlja kao zaštitnik interesa i legitimeta izbegličkih vlada. Jugoslovenska izbeglička vlada bila je formalno u savezničkim odnosima sa vladom u Ankari, na osnovu odredaba Balkanskog pakta, tako da je ta činjenica bila jedna od odrednica negativnog stava prema marionetskoj vladi u Zagrebu, koja pokušava da se naturi Ankari slanjem misija, sastavljenih iz redova svojih muslimanskih pristalica, i putem propagandnih akcija usmerenih na privlačenje muslimanskih iseljenika u Turskoj koji su trebali da posluže kao zgodan »medijum« za imputiranje ideje o potrebi političkog, kulturnog i ekonomskog zbližavanja dve zemlje čije je stanovništvo vezano »krvnim«, »istorijskim«, na prvom mestu konfesionalnim vezama. Eventualnost uspeha nastojanja ustaškog režima na ovom poslu, imala bi značajan efekat i uklopila bi se u nemačke pokušaje da Tursku približi Osovini, narušivši na taj način britanske pozicije na Bliskom i Srednjem Istoku i opasno se približi sa leđa Sovjetskom Savezu.

Pokušaji da se putem »muslimanskih misija« i propagandnom akcijom nešto učini za stvar NDH trajali su dokle je trajala i nemačka pomoć na frontovima; svest o uzaludnosti napora nešto je kasnije prodrla u ustaške vladajuće krugove, ali je sredinom 1943. i njima postalo jasno da od »međunarodne emancipacije kod jedne neutralne zemlje — Turske — nema ničega, naročito ne u vreme kada je strah za golo održanje pred revolucionarnim i oslobođilačkim talasom koji je zapljuškivao poslednja ustaška uporišta, postao jedini motiv »politike«.

Milan Ristović

SUMMARY

ATTEMPTS OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA TO ESTABLISH DIPLOMATIC RELATIONS WITH TURKEY (1941—1943)

The ustasha's government made attempts at establishing official diplomatic relations with the neutral government of the Republic of Turkey in the period 1941—1943, while claiming confessional, historical and »blood« relations of a part of the quisling Independent State of Croatia. The aim of these attempts was to gain international verification (outside the »New European Order«) of the »independent state« status. The Germans welcomed and supported these attempts and efforts as their success would provide Germany with another channel by which they could exert pressure on the Turkish government to stoop over to the Axis powers.

In order to establish relations with Turkey the Croatians undertook various actions such as „Moslem missions“ and propaganda for the Croatian cause among the migrant Bosnian and Herzegovinian groups in Turkey. Ankara's attitude toward quisling regimes created within the »New European Order« was guided by the Turkish continual stressing of its neutrality and by its refusal to establish neither diplomatic nor any other official relations which could be interpreted as a recognition of the state the Axis powers reached through conquests. All the ISC attempts came up against this same negative Turkish attitude. The Turks wished to maintain good relations with Great Britain which acted as tutor to the Yugoslav government in exile and with which Ankara still had formal relations as allies.

The efforts of the Independent State of Croatia to win over the Turks through »Moslem missions« and other propaganda, lasted as long as the German domination over the fronts. The awareness that the ustasha's regime was coming to an end made all further attempts useless.

Živko Avramovski

*Naučni savetnik Instituta za savremenu istoriju
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11*

NEMAČKA POLITIKA PREMA ALBANIJI POSLE KAPITULACIJE ITALIJE (1943—1944)

Originalni naučni rad

940.53./54

U godinama posle prvog svetskog rata, kada su pobedničke sile Antante povele borbu za uticaj u Albaniji i dobijanje koncesija za istraživanje naftne, pobedena Nemačka nije vodila aktivnu politiku u Albaniji. Ni posle dolaska Hitlera na vlast Albaniji nije posvećivana naročita pažnja. Oktobarskim protokolom od 1936. godine Nemačka je priznala svom partneru u Osovini Rim—Berlin, Italiji, dominantan interes u Jadranskom moru i na Sredozemlju i vodila je računa da se ne eksponira u Albaniji, koju je Musolini već tretirao kao italijansku provinciju. Do prvih nesporazuma došlo je posle Anšlusa Austrije marta 1938. godine. Tada je počelo jače povezivanje nemačkog poslanika u Tirani Panvica (Eberhard von Panwitz) s albanskim uticajnim ličnostima, koje su za vreme prvog svetskog rata saradivale s austrougarskim vojnim vlastima. U Rimu je ovo ocenjeno kao znak da Nemačka počinje da sledi aktivniju politiku u Albaniji pa je odmah intervenisano preko nemačkog ambasadora u Rimu Makenzena (Hans Georg von Mackensen) i ukazano da de-latnost Panvica predstavlja mešanje u »italijanske poslove«, jer je pitanje Albanije za Italiju »čisto porodično pitanje«, kao što je to bilo pitanje Austrije za Nemačku.¹

Nemačka vlada je umirivala Italiju da se u politici prema Albaniji rukovodi Hitlerovom teorijom o razgraničenju »životnog prostora« i da neće preduzeti ništa što ne bi bilo u skladu sa italijanskim interesima. Međutim Musolini i grof Čano (Galeazzo Ciano) su se ipak plašili da Nemačka teži jačanju ekonomskih i političkih pozicija u Albaniji, što bi moglo da ima šire posledice na celokupne nemačko-italijanske odnose na Balkanu. Zato su odlučili da što pre anektiraju Albaniju Italiji, kako bi bila uspostavljena ravnoteža koja je poremećena na štetu Italije anšlusom Austrije Nemačkoj.²

Kad je posle nemačkog upada u Čehoslovačku 15. marta 1939. godine, a pošto je bilo završeno njeno angažovanje u španskom građanskom ratu, Italija ubrzano pristupila pripremama za napad na Albaniju iz Berlina je u Rim stigla poruka da Nemačka srdačno pozdravlja svako jačanje Italije i njenog

¹ Ž. Avramovski, *Italijanska okupacija Albanije i držanje jugoslovenske vlade, Istorijiski glasnik*, br. 1, Beograd 1963, 7—9.

² Tajni arhivi grofa Ciana, Zagreb 1952, 211—213.

uticaja.³ Na pitanje albanske vlade kakav bi stav zauzela Nemačka u slučaju iskrcavanja italijanskih trupa na albansku obalu otvoreno je izjavljeno da Nemačka nema sopstvenih interesa u Albaniji i da ne dolazi u obzir njena intervencija protiv Italije.⁴ To dokazuje da je okupacija Albanije od strane Italije izvršena uz saglasnost Nemačke.

Okupacija i aneksija Albanije nije bio krajnji cilj italijanske politike na Balkanu. Od nje je Italija nameravala da stvori mostobran za dalje nadiranje u pravcu Vardarske doline i Solunskog zaliva.⁵ Tom cilju služilo je raspaljivanje velikoalbanskog iridentizma u odnosu na jugoslovenske i grčke teritorije na kojima živi albanska narodnost, a njena obaveštajna služba razvijala je široku podrivačku propagandu među albanskim življem na Kosovu.⁶ Svoje ambicije Musolini i Čano su hteli da ostvare posle posla Francuske i u letu 1940. zatražili saglasnost Hitlera za napad na Jugoslaviju i njen razbijanje.⁷ Ali Nemačka u to vreme nije bila zainteresovana za otvaranje fronta na Balkanu, koji je trebalo da joj služi kao snabdevač hranom i industrijskim sirovinama.

Kad je 27. marta 1941. godine oboren Jugoslovenska vlada Cvjetković—Maček koja je dva dana ranije potpisala protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, Hitler je odmah doneo odluku o razbijanju Jugoslavije i zadovoljenju teritorijalnih revandikacija nemačkih saveznika na njen račun, kako bi ih pridobio za aktivno učešće u ratu protiv nje. Ovo tim više što je nameravao da odmah povuče nemačke trupe sa Balkana radi planiranog napada na Sovjetski Savez, a da okupaciju jugoslovenskih i grčkih teritorija prepusti saveznicima, čime bi ih čvršće vezao uz Osovini i ojačao unutrašnjepolički položaj njihovih vlasti.

Do napada na Jugoslaviju Nemačka je stalno uveravala Italiju da poštije prvenstvo njenih interesa na Balkanu i u Mediteranu, ali je prilikom podele jugoslovenskih teritorija nastojala da u svojim rukama zadrži sve važnije rudnike. Zato je u Hitlerovim »privremenim smernicama« za podelu jugoslovenske teritorije od 12. aprila 1941., predviđeno da »Stara Srbija bez Makedonije«, izuzev uskog pojasa na jugoslovensko-albanskoj granici sa gradovima Prizren i Đakovica, ostane pod nemačkom vojnem upravom.⁸ Pregovori za određivanje demarkacione linije između italijanske i nemačke okupacione zone na Kosovu i između bugarske i italijanske zone u Makedoniji održani su 21. i 22. aprila između Ribentropa (Joachim von Ribbentrop) i Čana u Beču. Čano je za »Veliku Albaniju« tražio teritoriju do linije koja je polazila istočno od Prespanskog jezera i išla na sever zahvatajući širok pojas zapadne Makedonije i celo Kosovo sa velikim rudnikom olova i cinka »Trepča« kod Kosovske Mitrovice. Ova linija je osetno odstupala od Hitlerovih »privremenih smernica«. Ribentrop je izneo grofu Čanu da je Hitler obećao bugarskom kralju Borisu pripajanje cele Makedonije do jugoslovensko-albanske granice, pa da zbog toga italijanski predlog mora da pretrpi korekcije. U pogledu granice prema Srbiji on je objasnio da Hitler želi što više da umanji Srbiju, jer smatra da je ona glavni krivac za prevrat od 27. marta, zbog

³ Akten zur deutschen auswärtigen Politik (u daljem tekstu ADAP) Serie D, VI, dok. br. 158.

⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (u daljem tekstu: PA) Staatssekretär (u daljem tekstu: StS) Albanien Ed. I, Voermannova beleška od 5. IV 1939.

⁵ Dnevnik grofa Čiana, Zagreb 1948, 79.

⁶ Ž. Avramovski, Prilog pitanju italijansko-albanske iridentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme minhenske krize i okupacije Albanije, Istoriski glasnik br. 2–3, Beograd 1964, str. 214, 224.

⁷ V. Višaver, Fašizam i jugoslovensko-albanski odnosi na početku drugog svetskog rata, Istoriski zapisi br. 1–2. Titograd 1970, 120–121. i Generaloberst Halder, Kriegstagebuch, II, Stuttgart 1963, 63.

⁸ Kalus Olshausen, Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslavien und Griechenland von März bis Juli 1941, Stuttgart 1973, 64, 154.

čega će veće teritorije dati novoformiranoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i Albaniji, ali da kod konačnog određivanja granice na Kosovu treba voditi računa o istorijskim okolnostima. Narednog dana, posle konsultacija s Hitlerom, Ribentrop je saopštil Čanu otvoreno da Hitler po svaku cenu želi da zadrži u nemačkim rukama rudnik olova i cinka »Trepča« i rudnike hromne rude severno od Skoplja u rejonu Ljubotena. Pregovori su završeni kompromisnim rešenjem prema kome je povučena takozvana »Bečka linija« koja je zapadnu Makedoniju sa gradovima Tetovo, Gostivar, Kičevo, Debar i Struga i celim Ohridskim jezerom, sem Ohrida koji je dat Bugarskoj, ostavljala Italiji. Bugarskoj su predati i rudnici hromne rude na severnoj padini Ljubotena sa Kačanikom, a Kosovska Mitrovica s »Trepčom« ostavljena je u granicama Srbije ali pod direktnom nemačkom kontrolom. Južno od Kosovske Mitrovice demarkaciona linija je skretala na istok i išla do tačke 10 km zapadno od Vranja i odatle povijala na jug i izbijala severno od Kačanika, tu povijala na zapad, ostavljajući Ljuboten i rudnike hroma Bugarskoj, a zatim se spušta na jug do Ohrida.⁹ Pored toga, »Velikoj Albaniji« priključeni su dečki Crne Gore (Plav, Gusinje, Rožaje, Tuzi i Ulcinj sa okolinom).

Ovom kompromisnom linijom nisu bile zadovoljne ni Nemačka ni Italija. Italijanska vlada je u toku čitave 1941. i 1942. godine nastojala da postigne izmenu demarkacione linije tako da Kosovskomitrovačka oblast sa »Trepčom« i rudnicima hroma na Šar-planini pripadnu Italiji (»Velikoj Albaniji«). Ali, Nemačka ne samo što je ove pokušaje energično odbijala, već je i sama nastojala da liniju pomeri južnije od Kosovske Mitrovice, kako bi došla u posed rudnika uglja »Kosovo« u Obiliću. Ona nije napustila ni pretenzije da dobije u posed šire područje Kosova s železničkom prugom Kosovska Mitrovica—Priština—Uroševac—Kačanik—Skoplje, u kom cilju je kao argument isticala i srpske tradicije i istorijska prava. Italija je vodila i aktivnu propagandu među albanskim življem u Kosovskomitrovačkoj oblasti iinicirala podnošenje zahteva za pripajanje »Velikoj Albaniji«. To je dovelo do zaoštrevanja italijansko-nemačkih odnosa na ovom području. Nemačke okupacione vlasti su tada planirale da posle završetka rata onemoguće dalje italijanske pretenzije iseljavanjem albanskog življa iz Kosovskomitrovačke oblasti u »Veliku Albaniju«.¹⁰ Pokušaji Italije da dobije i Kosovsku Mitrovicu sa »Trepčom« prestali su tek početkom 1943. godine, kad je položaj njenih trupa na Kosovu, u Zapadnoj Makedoniji i u Albaniji postao veoma ugrožen zbog stalnog pritiska naraslih snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Narodnooslobodilačke vojske Albanije.

Okupacija »Velike Albanije« posle kapitulacije Italije i »obnavljanje njene nezavisnosti«

Od marta meseca 1943. godine računalo se s mogućnošću iskrcavanja anglo-američkih trupa u severnu Grčku ili južnu Albaniju, koja je najvećim delom bila pod kontrolom albanskih partizana. Italijanska vlada je imala obaveštenja da nemački komandant Srbije računa s tom mogućnošću i da je zbog toga zadržao u Srbiji dve nemačke divizije, koje je inače trebalo da budu prebačene na neki drugi front, kako bi blagovremeno bile upotrebljene za intervenciju u Albaniji.¹¹ Italijanska vlada se plašila ulaska nemačkih trupa na teritoriju »Velike Albanije«, jer je to moglo da ima neželjene posledice

⁹ J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, 21.

¹⁰ Z. Avramovski, Nemačko-italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941—1943, Kosovo br. 1, Priština 1972, 357 i dalje.

¹¹ PA, StS, Albanien Bd. I, telegram ambasadora u Rimu Makenzena Auswärtiges Amtu (u daljem tekstu: AA-u) br. 1184 od 13. III 1943.

po italijanske pozicije na ovom području. Zato je u proleće 1943. preduzeta velika italijanska ofanziva protiv albanskih partizana u južnoj Albaniji radi uspostavljanja pune kontrole nad ovim osetljivim područjem. Međutim, i ova akcija ostala je bez rezultata. Italijanske vojne snage ostale su razbacane u pojedinim garnizonima sa nesigurnim međusobnim vezama. Nasuprot tome narodnooslobodilački pokret je ojačao, dobio novi priliv boraca i njegove oružane snage narasle su na 20 bataljona. Desetog jula formiran je i Glavni štab NOV Albanije.¹²

Pad Musolinija krajem jula 1943. još više je oslabio italijanske pozicije u okupiranim delovima Balkana i uslovio dalje jačanje narodnooslobodilačkog pokreta. Albanska kvislinška vlada u Tirani izgubila je svaki autoritet, a njene oružane snage počele su da se osipaju, odlaze svojim kućama, a delom prilaze partizanima.¹³

Ovakav razvitak situacije pokazivao je da će u slučaju ispadanja Italije iz rata albanska obala ostati nezaštićena, što bi Engleska i Amerika mogle lako iskoristiti za iskrcavanje svojih trupa. To je moglo da ugrozi čitav balkanski front i dovede do gubitka teritorija koje su za Nemačku imale veliki vojno-strateški i vojno-privredni značaj, jer je nemačka ratna industrija dobijala sa Balkanskog poluostrva veoma važne sirovine, pre svega obojene metale: bakar, olovo, cink, hrom, antimon i dr., bez kojih nije mogla da se odvija proizvodnja naoružanja. Da bi se sprečila ovakva opasnost odmah posle pada Musolinija po nalogu Hitlera je izrađen plan »Achse«, koji je predviđao prebacivanje jačih nemačkih snaga u Italiju i na Balkan, koje bi u momentu italijanske kapitulacije preuzele teritoriju koja je dotle bila pod italijanskom okupacijom i razoružale italijanske jedinice.¹⁴ U sklopu ovih mera na Balkanu je izvršena reorganizacija nemačke operativne komande. Početkom avgusta osnovana je Viša komanda Jugoistoka sa dve armijske grupe. Adekvatno organizaciji operativnih vojnih snaga, vojnootorijalne komande i obaveštajne službe i Ministarstvo inostranih poslova imenovalo je svog specijalnog opunomoćenika za jugoistočnu Evropu, sa sedištem u Beogradu.¹⁵ Na ovaj položaj imenovan je Herman Nojbaher (Hermann Neubacher), koji je do rata bio gradonačelnik Beča, od 1940. opunomoćenik za ekonomski pitanja u Bukureštu, a od 1942. angažovan oko sanacije ekonomsko-finansijskog položaja Grčke.¹⁶

Zadatak specijalnog opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova bio je da koordinira spoljnopoličku delatnost na Balkanu. Međutim, njegova kompetencija se nije protezala na Nezavisnu Državu Hrvatsku i samo sporedno na Bugarsku. U Zagrebu i Sofiji su zadržana nemačka poslanstva i Ministarstvo inostranih poslova delovalo je preko njih, a delokrug Nojbahera ograničen je na Srbiju, sa Banatom, Crnu Goru, Grčku i »Veliku Albaniju«. Zato su iz Beograda i Atine povučeni opunomoćenici Ministarstva inostranih poslova, a imenovani generalni konzuli, koji su bili podređeni Nojbaheru. U Tirani je već od italijanske okupacije Albanije 1939. godine postojao Generalni konzulat. Prilikom imenovanja za specijalnog opunomoćenika na Jugoistoku Nojbaher nije dobio nikakve instrukcije za rad u Albaniji i delovima Makedonije i Kosova njoj priključenim, jer je ova teritorija još bila pod okupacijom Italije. Kad je došlo do kapitulacije Italije strateški značaj Albanije

¹² La lutte du peuple albanaise contre les occupants fascist et les alliés, European Resistance Movements 1939—1945, Vol. 2, Oxford, London, New York, Paris 1964. (u dalmjem tekstu: La lutte...)

¹³ PA StS, Albanien, Bd. 1, Telegrami ambasadora u Rimu Makenzena AA-u br. 3736 od 2. VIII 1943. i 3886 od 7. VIII 1943.

¹⁴ V. L. Izraeljan, L. N. Kutakov, Diplomatija agresorov, Germano-italo-japonski fašistički blok. Istorija ego vozniknovenija i kraha, Moskva 1967, 227.

¹⁵ J. Marjanović, The Neubacher Plan and practical Schemes for the establishment of a Great Serbian Federation (1943—1944), The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945, Belgrade 1977, 486—487.

¹⁶ Ibidid, 488.

je naglo povećan, pa je ona postala njegov najvažniji zadatak na Balkanu. U Uputstvu koje je dobio od Ministarstva inostranih poslova 9. septembra 1943. godine naglašeno je da Hitler želi uspostavljanje »na sopstvenu inicijativu nezavisne Albanije«. U to vreme je jedna nemačka divizija već prodrla do Elbasana, jedan padobranski puk prebačen u rejon Drača, da bi obezbedio luku, a oklopne i druge jedinice bile su u pokretu iz Beograda u pravcu Kosova i Albanije.¹⁷

Istovremeno preduzete su mere za organizovanje vlasti na teritoriji koju su držale italijanske trupe. Već avgusta meseca Ministarstvo inostranih poslova instruiralo je generalnog konzula u Tirani Šlipa (Schliep) da pronade ličnosti koje bi uz nemačku pomoć mogle da preuzmu vlast u zemlji i formiraju vladu koja bi bila spremna da saraduje s Nemačkom.¹⁸ Međutim, Šlip je smatrao da u Albaniji nema ličnosti koje užaviju opšti autoritet u narodu a nisu opterećene saradjnjom s Italijom. Sem toga on je podvlačio da Albanci u »sta-roj« Albaniji, iako imaju poštovanje za Nemačku, više ne veruju u pobedu Osovine i neće želeti da idu dalje od jedne platoske saradnje s Nemačkom. Polazeći od toga on je preporučio da se pogodne ličnosti za vladu traže i na Kosovu, gde je nemački uticaj bio jači.¹⁹ Prema preporuci generalnog konzula Šlipa na Kosovo je upućen službenik Ministarstva inostranih poslova Šajger (Franz Carl von Scheiger), koji je do 1942. godine radio u Generalnom konzulatu u Tirani, tečno govorio albanski i poznavao veliki broj albanskih političkih ličnosti naklonjenih Nemačkoj. Radi izvršenja ove misijske Šajger je reaktiviran u čin majora, snabdeven radio stanicom sa dometom do Berlina, radi održavanja direktnе veze s Ministarstvom inostranih poslova i sa šest kilograma zlatnika u cilju »uplivisanja« na ličnosti pogodne za saradnju s Nemačkom.²⁰ Major Šajger je stigao u Beograd pre kapitulacije Italije, a 10. septembra zajedno s Nojbaherom avionom doleto u Tiranu, gde je već pre toga stigloodeljenje od 60 vojnika Abvera.²¹

Nemačka diplomacija je žurila da Albaniji »podari nezavisnost« pre nego što to učine protivničke sile i da se tako prikaže kao oslobodilac od italijanske vlasti i da angažuje što više nacionalističkih i antikomunističkih snaga u Albaniji za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta i za obezbeđenje prilaznih puteva u unutrašnjosti Albanije, zapadne Makedonije i Kosova do granica Nedićeve Srbije. U tom cilju pored obnavljanja »nezavisnosti« albanske države, zauzet je stav da se do završetka rata ne menjaju demarkacione linije koje su određene u ranijim dogovorima s Italijom i Bugarskom, odnosno tolerisano je priključenje Kosova, zapadne Makedonije i delova Crne Gore »Velikoj Albaniji«. U skladu s ovim stavom Nojbaher je od komandanta Jugoistoka feldmaršala fon Vajksa (Maximilian von Weichs) tražio da se u Albaniji ne zavodi normalna šema vojno-administrativnog okupacionog aparata i ne postavlja komandujući general, da se ne bi naškodilo političkoj paroli o »po sopstvenoj inicijativi nezavisnoj Albaniji«. Zato u Albaniji nije postavljen nemački vojni zapovednik (Militärbefehlshaber) kao što je to učinjeno u Crnoj Gori, već nemački opunomoćeni general, (Deutsche bevollmächtigte General in Albanien), kao u drugim nemačkim satelitskim državama.²²

¹⁷ H. Neubacher, Sonderauftrag, Südost 1940–1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten, Göttingen, Berlin, Frankfurt 1956, 105–107. i PA, StS, Albanien, Bd. 1, Nojbaherov telegram AA-u br. 921, Beograd, 9. IX 1943.

¹⁸ PA StS, Albanien, Bd. 1, Ribentropov telegram ambasadi u Rimu br. 3388 od 21. VIII 1943.

¹⁹ PA, StS, Albanien, Bd. 1, telegram ambasade u Rimu AA-u br. 4193, od 23. VIII 1943.

²⁰ PA, Pol. I, Abwehr, Albanien, Bd. 1, Uputstvo ministra inostranih poslova za delatnost majora Šajgera od 1. IX 1943. i PA, StS, Albanien, Bd. 1, beleška poslanika Zonljajtnera (Sonleitner) za državnog sekretara Steengracha i direktora IV Političkog odeljenja Ritera (Ritter), Vučja jama, 1. IX 1943.

²¹ PA, StS, Albanien, Bd. 1, Nojbaherov telegram AA-u br. 921, Beograd, 9. IX 1943.

²² Ibbid.

I posle kapitulacije Italije i ulaska nemačkih trupa u Tirani je nastavila da funkcioniše vlada Ekrema Libohove. Ona je na sednici od 10. septembra odlučila da i dalje ostane na dužnosti i izrazila spremnost da sarađuje s nemačkim vojnim organima. Međutim Nemci nisu hteli da naslede proitalijansku vladu. Oni su hteli nove ljudje koji su osvedočeni antikomunisti, a istovremeno su se istakli kao protivnici italijanske okupacije. Oni su hteli da od nemačkih prijatelja formiraju Nacionalni komitet koji bi proklamovao nezavisnost Albanije, imenovao privremenu vladu i sazvao skupštinu. Međutim, mnoge ličnosti na koje je Nemačka računala držale su se rezervisano, jer u očekivanju pobeđe Antihitlerovske koalicije nisu hteli da se eksponiraju. U pronalaženju pogodnih ličnosti bezrezervno se angažovao nemački saradnik iz Kosovske Mitrovice Džafer Deva, koji je u Tiranu doleteo zajedno sa Nojbaherom. Njemu se pridružio Ibrahim beg Bičaku iz Elbasana. Uz pritisak Nojbahera da će Nemačka, ukoliko Albanci »na svoju inicijativu« ne formiraju Nacionalni komitet, uvesti okupacioni sistem u Albaniji, 14. septembra Komitet je formiran i objavljena proklamacija o nezavisnosti. Istog dana formiran je Izvršni odbor, koji je imao da vrši funkciju privremene vlade, a vlasti Ekrema Libohove podnela je ostavku.²³

Posle formiranja Nacionalnog komiteta i objavljivanja proglaša o »nezavisnosti«, Nojbaher je otišao u nemački Glavni stan i referisao Hitleru o stanju u Albaniji. Hitler je bio zadovoljan postignutim rezultatima, jer se razvitak situacije uklapao u nemačke vojne i političke ciljeve na Balkanu.²⁴ Nakon toga nemačka vlada je 24. septembra uručila Nacionalnom komitetu zvaničnu izjavu o priznavanju albanske »nezavisnosti« i Izvršnog odbora kao privremene vlade.²⁵

U međuvremenu u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova odlučeno je da pri formiranju albanske vlade »posebnu ulogu« odigra Mehdi Frašeri. Ovaj izbor učinjen je zbog toga što M. Frašeri nije bio kompromitovan kao saradnik Italije. Njega su Italijani udaljili iz Albanije i držali u Rimu pod stalnom policijskom prismotrom. Sem toga njegovo iskustvo u državničkim poslovima kao dugogodišnjeg visokog funkcionera Turske imperije (paša od Libanona i dr.) ulivalo je poverenje Nemcima. Oni su ocenili da će on, koristeći svoje bogato državničko iskustvo i stav prema Italiji, moći da stvari autoritet potreban za okupljanje dovoljnog broja saradnika i funkcionisanje državnih organa vlasti. Frašeri je pristao na saradnju s Nemačkom i specijalnim vojnim avionom prebačen je 17. septembra u Tiranu.²⁶

Početkom oktobra 1943. poboljšala se politička klima u korist Nemačke, jer je izostalo više puta očekivano iskrcavanje anglo-američkih trupa. Za to vreme Nemci su se povezali s nacionalističkom organizacijom Balli Kombötare (Nacionalni front) i barjaktarima katoličkih plemena iz severne Albanije. Posebnu ulogu je u tome imao major Šajger, koji je imao zadatku da organizuje sazivanje Narodne skupštine i režira njen rad, tako da se ne dozvoli razvijanje debate, već da se po kratkom postupku izaberu Namesničko veće i vlasta. Skupština je sazvana 16. oktobra 1943. Njena prva odluka je bila ukidanje personalne unije s Italijom i stavljanje van snage svih zakona i uredaba donetih za vreme italijanske okupacije. Ona je na osnovu monarhističkog

²³ H. Neubacher, Op. cit., 108–109, PA StS, Albanien, Bd. 1, telegram generalnog konzula u Tirani Šlipa AA-u br. 33, od 10. IX i br. 34 od 16. IX 1943.

²⁴ PA, StS, Albanien, Bd. 1, telegram, legacijskog savetnika Hilgera ambasadoru pri Reichskanzelariji Havelu (Hewel) od 23. IX 1943.

²⁵ H. Neubacher, Op. cit., 110–111.

²⁶ PA, StS, Albanien, Bd. 1, telegram Auwärtiges Amta generalnom konzulu u Rimu Višteru (Wüster) od 12. IX 1943. i telegrami Wüstera AA-u br. 18, od 15. IX i br. 37 od 18. IX 1943.

Ustava iz 1928. godine donela odluku o uvodenju Visokog namesničkog veća, koje bi predstavljalo državu i zajedno sa Skupštinom imalo zakonodavnu vlast.²⁷ Namesničko veće od 4 člana formirano je 22. oktobra, a za njegovog predsednika izabran je Mehdi Frašeri. Na istoj sednici izabran je Izvršni komitet od 36 članova, koji je nastavio da zaseda sa ovlašćenjem Skupštine i 5. novembra formirao vladu pod predsedništvom Redžepa Mitrovice. Pored njega najznačajnija ličnost u vladi i najpouzdaniji nemački čovek, bio je Džafer Deva, ministar unutrašnjih poslova. Svi ostali ministri bili su stručni ljudi, od kojih se neki dotle nisu bavili politikom, a svi su bili školovani u Austriji, govorili nemački i bili pod uticajem nemačke kulture.²⁸

Da bi bio olakšan položaj pronemačkih organa vlasti i bio dat makar privid samostalnosti u njihovom odlučivanju, postavilo se pitanje regulisanja odnosa ovih organa i nemačkih trupa u Albaniji. Mehdi Frašeri je najpre predložio da obe zaraćene strane priznaju neutralnost Albanije, pri čemu bi njena teritorija bila isključena kao zona za vođenje ratnih operacija. To je Nojbaher odmah odbacio kao »lep albanski san«. Posle toga Frašeri je izneo predlog da se na neki način formulise neutralni karakter Albanije koji prevazilazi pojam nezaraćene države. Ovo je s nemačke strane prihvaćeno polazeći od protivničke propagande koja je sugerisala Albancima da se nalaze u opasnosti da ih Nemačka angažuje u ratu za svoje ciljeve, pa je Nojbaher izjavio da Nemačka nema namenu da vrši regrutovanje vojnika u Albaniji radi borbe protiv svojih spoljnih neprijatelja ili da Albaniju na ma koji način uključi u rat na svojoj strani, ali je istovremeno dodao da Nemačka računa da će vlasta voditi brigu o bezbednosti u zemlji, da će obezbeđivati puteve za snabdevanje nemačkih trupa i da će učestvovati u borbi protiv komunista,²⁹ koju su organizovale i vodile nemačke snage.

U nastavku razmatranja ovog pitanja Frašeri je izneo formulu prema kojoj bi Albaniji bila od strane Nemačke priznata »relativna neutralnost«, tako što bi nemačke trupe na njenoj teritoriji bile smatrane »gostom«, koji se nalazi tu samo zbog vojne neophodnosti, što ne ometa albansku neutralnost u odnosu na zaraćene strane. Pored toga on je izjavio spremnost vlade da se suprotstavi svakoj delatnosti agenata koja bi ugrožavala unutrašnji mir, što se odnosilo na rad savezničkih vojnih misija u Albaniji, ali ako bi nemački neprijatelji nastupili na albanskoj teritoriji u borbenim grupama koje imaju karakter regularnih vojnih jedinica, onda će vlasta zadržati neutralni stav. Ovo se odnosilo na slučaj iskrcavanja saveničkih trupa na albansku teritoriju. Na ovo je Nojbaher odgovorio da bi u slučaju takve »relativne neutralnosti« Albanije i njen suverenitet bio relativan. On je naglasio da nemačka vojska, kao prijatelj Albanije, traži prijateljski tretman od nadležnih organa u zemlji i da će Nemačka istupiti protiv svake albanske vlade koja bi podržavala nemačke ratne protivnike. Ovakvu formulu o »relativnoj neutralnosti« i »relativnom suverenitetu« prihvatio je i Hitler, jer je ona odgovarala nemačkim ciljevima. Time je albanska vlast obavezana da obezbedi prijateljski tretman prema nemačkim trupama kao »gostu«, što znači da se bori protiv onih koji tako ne postupaju, a na drugoj strani zadržano je pravo da Nemačka istupi protiv svake vlade ako oceni da ne radi u njenom interesu.³⁰

²⁷ PA, StS, Albanien, Bd. 1, Nojbaherov telegram AA-u br. 1133, Beograd, 8. X 1943.

²⁸ PA, StS, Albanien, Bd. 1, telegrami majora Sajgera AA-u br. 7 od 23. IX, br. 8 od 27. IX i br. 9 od 9. XI 1943.

²⁹ ADAP, Serie E, VII, dok. br. 28.

³⁰ Ibid, dok. br. 193. i H. Neubacher, Op. cit., 113. Nojbaher je izveštavao da mu je Frašeri u dva navrata izjavio da nema ništa protiv da Nemačka angažuje Kosovare iz »Nove Albanije« za vođenje operacija i protiv spoljnih neprijatelja što znači i protiv angloameričkih trupa ako se iskrcaju na Balkanu. (ADAP, Serie E, VII, dok. br. 193, str. 377–378).

*Povezivanje s nacionalističkim organizacijama i
formiranje kvislinških oružanih formacija*

Za realizovanje namere da se u nedostatku nemačkih vojnih efektiva angažuju albanske nacionalističke snage za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, Nemačka je uspostavila blisku saradnju s reakcionarnim nacionalističkim organizacijama, davala im finansijsku pomoć i naoružavala njihove oružane formacije, a pomagala i formiranje regularnih oružanih snaga tiranske vlade, jedinica žandarmerije i milicije. Nemački vojni i obaveštajni organi ocenili su da najbolje uslove za vrbovanje kvislinških oružanih snaga imaju na Kosovu gde su nacionalističke vođe povezale svoju sudbinu s Nemačkom iz straha da bi njen slom doveo do osvete četnika Draže Mihailovića nad albanskim stanovništvom zbog terora ovih krugova nad srpskim življem i pritiscima za iseljenje srpskog življa s Kosova. Kosovu je od strane Nemačke posvećena posebna pažnja i zbog toga što je snabdevanje stanovništva u Albaniji, pa i nemačkih trupa zavisilo od ove teritorije. Zato je odmah posle kapitulacije Italije na Kosovo upućena specijalna grupa Abvera (Abwehr) i na ključne položaje postavljeni su osvedočeni fašistički kolaboracionisti koji su počev od 1941. godine bili povezani s nemačkim okupatorom u kosovsko-mitrovačkoj oblasti, kao što su bili Džafer Deva, Redžep Mitrovica, Ferat Draga, Ali Draga, Bedri Pejani, Ibrahim Lutfiu, Pajazit Boletini i Shaban Poluža.

Oslanjajući se na nemačku podršku ove snage su odmah posle kapitulacije Italije organizovale formiranje jedne političke organizacije koja je nazvana Druga prizrenska liga. Liga je formirana na skupštini u Prizrenu 16—19. septembra 1943. godine. Glavni cilj ove organizacije bio je formiranje oružanih snaga za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i odbrana »etničkih granica« Veleke Albanije. Odmah je pristupljeno i formiranju milicije na Kosovu. Ova žurba bila je izazvana željom da se na početku nemačke okupacije sve snage upotrebe za obezbeđenje prilaznih puteva za snabdevanje nemačkih trupa u Albaniji i za transport rude iz Albanije, Makedonije i Grčke za Nemačku, koji je mogao da se vrši samo preko Kosova. Sem toga, kalkulisalo se da se ove snage upotrebe kao agens za pokretanje sličnog procesa i u zapadnoj Makedoniji i u Albaniji.³¹

Specijalni opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova za Jugoistok, Herman Nojbaher, polagao je tako veliku nadu u ove milicijske snage, koje je vodio najpouzdaniji nemački plaćenik Džafer Deva, da je izdejstvovao da se na Kosovu ne vrši vrbovanje za SS trupe koje bi bile upotrebljene na širem balkanskom prostoru, jer se plašio da time ne oslabi osolnac antikomunističkih snaga na čitavom području Veleke Albanije, što bi moglo da dovede u pitanje pozicije nove kvislinške vlade u Tirani i uredno snabdevanje i borbenu sposobnost nemačkih trupa. On je htio da na ove snage svali glavni teret borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta i obezbeđenje zaleda nemačkih trupa.³²

Sprovodenje ovog zadatka bilo je povereno specijalnom opunomoćeniku Rajhsfirera SS Himlera, SS brigadefireru Fictumu (Fizthum), bivšem šefu policije u Beču. Preko Džafera Deva, ministra unutrašnjih poslova u vladi Redžepa Mitrovice, obezbeđeno je da vlada »na svoju inicijativu« traži stavljanje na raspolaganje Fictuma kao savetnika za pitanja organizovanja jedinica

³¹ H. Neubacher, op. cit., 115; PA, StS, Albanien, Bd. 1, Nojbaherov telegram AA-u br. 942, Beograd, 12. IX 1943.

³² H. Neubacher, op. cit., 115—116, PA kao gore, Kaltenbrunnerov telegram Nojbacheru, Berlin, 17. IX 1943.

milicije i žandarmerije.³³ Krajem novembra Fictum je bio već na Kosovu. Pošto je u to vreme pojačana aktivnost narodnooslobodilačkih snaga ugrozila saobraćaj na drumovima i uredno snabdevanje nemačkih trupa u Albaniji, početkom septembra Džafer Deva, u pratinji Fictuma, poveo je iz Kosovske Mitrovice 1.200 dobro naoružanih pripadnika dobromoljačkog milicijskog puka u akciju »čišćenja«. Oni su izvršili hapšenja i likvidiranje komunista i simpatizera NOP-a u gradovima na Kosovu, a zatim prešli u Skadar, Tiranu i druge gradove u Albaniji gde je nastavljeno sa terorom.³⁴ Kosovarski milicijski puk Džafera Deva bio je najpouzdaniji nemački oslonac, pogotovu što akcija za formiranje jedinica žandarmerije i milicije nije dala očekivane rezultate. Na čitavoj teritoriji kvislinške Veleke Albanije formirana su dva žandarmerijska bataljona jačine 2.400 ljudi i milicijske jedinice ukupne snage 8.250 ljudi.³⁵ Međutim, ove snage pokazale su se kao nedovoljno pouzdane za Nemce i od male koristi u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Nemački vojni organi preduzeli su mere i za formiranje regularnih vojnih jedinica u Albaniji, koje je takođe trebalo da budu upotrebljene za borbu protiv narodnooslobodilačkih snaga. Krajem oktobra 1943. tiranska vlada je uz nemačku saglasnost za glavnog inspektora vojske u formiranju nimenovana pukovnika Kirchander (Kirchander), oficira bivše austrougarske vojske koji je za vreme Zoguove vlasti bio savetnik u albanskoj vojsci. U to vreme postojala su dva puka na Kosovu i granične trupe jačine oko 1.000 ljudi. Preduzete su mere za formiranje još dva puka na Kosovu i četiri puka u Albaniji (u Tirani, Skadru, Elbasanu i Korči).³⁶

Formiranje regularnih vojnih jedinica izneto je u programskom govoru predsednika vlade Redžepa Mitrovice pred Narodnom skupštinom 8. novembra 1943. godine, kao jedan od osnovnih zadataka i kao »sveta obaveza« nove vlade. Pri tome je on podvukao da vojska mora strogo da se drži »po strani od sporova oko političkih stavova i ideologija«, jer »svaka politička delatnost od strane vojske bila bi izdaja otadžbine«.³⁷ Ova izjava o apolitičnosti vojske bila je veliki cinizam, jer njen zadatak nije bio da brani suverenitet i integritet zemlje protiv spoljnog neprijatelja, već da se angažuje protiv unutrašnjopolitičkih ideoleskih i političkih protivnika tiranske vlade, odnosno protiv Komunističke partije i narodnooslobodilačkog pokreta Albanije, kao i protiv narodnooslobodilačkih snaga Jugoslavije na Kosovu i zapadnoj Makedoniji. Ovakav karakter i zadatak vojske jasno je bio preciziran od strane Mehdi Frašerija, u razgovoru s nemačkim opunomoćenim generalom u Albaniji Gajbom i generalnim konzulom Šlipom 13. decembra 1943. godine. On je tada »stavio do znanja čvrstu odluku vlade da sarađuje sa nadležnim nemačkim organima u iskorenjivanju komunizma«. On je tom prilikom u tom cilju tražio od Nemačke oružje, odeću i municiju za 12.000 ljudi i jednu pokretnu nemačku jedinicu u cilju zajedničke akcije »čišćenja«. On je podvukao da bi albansku »nacionalnu vojsku« trebalo koristiti »naročito u oblasti Kosova radi odbrane od Titovih bandi«.³⁸

Naoružanje i obuku novoformiranih albanskih pukova, kao i akciju za formiranje novih jedinica preuzeo je opunomoćeni nemački general u Albaniji. Do kraja 1943. godine formirana su u »staroj« Albaniji četiri bataljona

³³ PA, kao gore, telegram generalnog konzula Šlipa AA-u br. 187, Tirana, 13. XI 1943.

³⁴ H. Neubacher, Op. cit., 119. i PA, kao gore, telegram generalnog konzula Šlipa Nojbaheru bez broja, Tirana, 14. XII 1943.

³⁵ National Archives, Washington, mikrofilmovana nemačka dokumenta (u daljem tekstu: NAW) T 77, R 883, 5632447.

³⁶ PA StS, Albanien, Bd. 1, telegram generalnog konzula Šlipa AA-u, br. 118, Tirana 29. X 1943.

³⁷ PA, StS, Albanien, Bd. 1, telegram majora Sajgera AA-u br. 10, Tirana, 9. XI 1943.

³⁸ PA, Isto, telegram generalnog konzula Šlipa Nojbaheru, br. 225, Tirana, 14. XII 1943.

vladine vojske. Ovi bataljoni, međutim, nisu ispunili očekivanja Nemaca. U proleće 1944. godine bila je planirana zajednička velika ofanziva protiv snaga Narodnooslobodilačke vojske u južnoj Albaniji, u kojoj je trebalo da učestvuju i ova četiri bataljona. Himlerov opunomoćenik u Albaniji Fictum je prilikom obilaska ovih jedinica konstatovao da one nisu sposobne za uvodenje u borbu. Fictum je obavestio Namesničko veće o stanju u vojnim jedinicama i žalio se da je saradnja sa Komandom narodne odbrane ostala beskorisna. On se ponudio da preuzme obavezu reorganizovanja vojnih jedinica, pod uslovom da oficiri i podoficiri koji su »upotrebljivi« budu upućeni na tromesečnu obuku u Nemačku.³⁹ Međutim, za ovo nije više bilo vremena, jer je uskoro nastupilo povlačenje Nemaca i rasulo u redovima vojnih jedinica koje su bile formirane do proleća 1944. godine.

Glavni zadatak Fictuma bio je da organizuje formiranje SS trupa na Kosovu »za posebne zadatke obezbeđenja«. Da bi se to postiglo Nojbaher i Fictum su tražili da se na Kosovo prebace Albanci koji su se nalazili u 13. SS bosansko-hercegovačkoj diviziji »Handžar« i da se puste iz zarobljeništva Albanci, bivši jugoslovenski državljanji, kao i oni koji su pušteni iz zarobljeništva i zadržani kao slobodni radnici u Nemačkoj, jer se očekivalo da će se oni pridobiti za stupanje u SS jedinice. Nojbaher je formiranju SS jedinica na Kosovu pridavao utoliko veći značaj, jer je bio uveren da bi one ne samo odigrale odlučujuću ulogu u borbi protiv komunista na unutrašnjem frontu, već da će se boriti na nemačkoj strani i protiv spoljnog neprijatelja, odnosno protiv savezničkih snaga u slučaju njihovog iskrcavanja. On je posebno ukazivao da Nemačka ne može da računa s takvom podrškom kad su u pitanju albanske balističke i druge nacionalističke oružane grupacije koje su sаradivale s Nemcima u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, ali su istovremeno održavale veze s Velikom Britanijom i SAD i u slučaju iskrcavanja njihovih trupa sigurno bi im se pridružile.⁴⁰

Tiranska vlada je nemačkim vojnim organima dala odrešene ruke za vrbovanje dobrovoljaca za SS trupe na Kosovu. Ona se čak saglasila da obezbedi zakonske uslove za regrutovanje godišta 1920—1924. i njihovo stavljanje na raspolažanje SS formacijama. Računalo se da bi tako bilo prikupljeno oko 50.000 ljudi od kojih bi bio formiran SS korpus za dve divizije i specijalnim tehničkim trupama.⁴¹

Hitler je 22. marta 1944. odobrio da se puste iz zarobljeništva jugoslovenski zarobljenici albanske narodnosti i stave na raspolažanje Rajhsfireru SS Himleru da ih upotrebi za formiranje SS jedinica na Kosovu, poput Rexista u Belgiji. Početkom maja 1944. izdvojen je iz 13. bosansko-hercegovačke SS divizije »Handžar« albanski bataljon da bi poslužio kao jezgro za formiranje prve SS divizije, koja je nazvana »Skenderbeg«. Istovremeno stigli su i bivši zarobljenici od kojih je veći deo izrazio spremnost da stupi u ovu diviziju. U proleće i leto 1944. godine nastavljeno je vršenje regrutovanja ljudstva i formiranje jedinica SS divizije »Skenderbeg«, ali nikada nisu mogla biti ostvarena predviđanja i želje u pogledu brojnosti zavrbovanog ljudstva. Zato je sasvim otpala mogućnost formiranja i druge divizije, odnosno SS korpusa. Sem toga, novoformirane jedinice su već na početku pretrpele teške gubitke u borbama s Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije, pa je njihova uloga bila daleko manja nego što su Nemci na početku predviđali. Sem toga, pojavile su se teškoće i oko opreme ovih jedinica. Zbog toga njihova borbena

³⁹ PA, Isto, telegram generalnog konzula Slipa AA-u, br. 303, Tirana, 12. V. 1944.

⁴⁰ PA, Isto, Nojbaherov telegram AA-u br. 365, Beograd, 18. II 1944; La lutte..., 135.

⁴¹ PA, Isto, Beleška sačinjena u Auswärtiges Amtu o razgovoru sa državnim sekretarom Vehbi Frašenjem, Inl, II g. br. 187, g, RS, Berlin, 6. IV 1944.

vrednost nije mogla da bude popravljena ni reorganizacijama koje su preduzimane.⁴²

Sedište divizije »Skenderbeg« bilo je u Prizrenu, a njene jedinice bile su raspoređene na teritoriji Kosova, zapadne Makedonije i delova Crne Gore. One su bile upotrebljavane u borbi protiv NOVJ i za obezbeđenje saobraćajnica i važnih privrednih objekata, pre svega hromnih rudnika koje su eksplotisali Nemci.

Kad je došlo do akcije za vrbovanje ljudi za SS diviziju i angažovanje tiranske vlade u njoj, ostvarila su se predviđanja Nojbahera o opasnostima koje su se iza toga krile. Naime, vrhovni komandant savezničkih snaga u Sredozemlju general Wilson (M. Wilson) dao je izjavu Agenciji »Rojter« 2. juna 1944. godine u Glavnom stanu saveznika u Italiji sledeće sadrzine: »Kako sam saznao tiranska vlada pokušava da regrutuje trupe da bi pristupile nemačkoj armiji prilikom njenih operacija na Balkanu. Ovo je akt neprijateljstva prema savezničkim državama i mi bismo želeli da podsetimo odgovorne ličnosti na neizvesne posledice ovakvih akata«. Tiranska vlada je tim povodom objavila zvanično saopštenje u kome je demantovala da je ikada »regrutovala trupe, niti će ih regrutovati, da bi pomagala nemačkim snagama na Balkanu«. Ona je dalje tvrdila da je ostala »verna duhu svoje politike striktnе neutralnosti«, pa da svoje oružane snage nikada nije slala van svoje zemlje, niti ima nameru da ih šalje. Mobilizaciju je objasnila kao odbrambenu meru koju preduzima stanovništvo, »koje se dobrovoljnim snagama suprotstavlja napadima terorista na osnovu prirodnog prava za obezbeđenje svoje egzistencije, koje poseduje svaki narod«. Na kraju je optužila komuniste da su oni krivi za »haotično stanje« u izvesnim oblastima Albanije »koje, na kraju krajeva, savezničkim silama ni na koji način ne šteti, već je istinska katastrofa za ceo albanski narod«.⁴³

Ova izjava tiranske vlade, u kojoj je ona očigledno želela da podvuče svoju »striktnu neutralnost« i neangažovanje u borbi protiv saveznika, izazvala je iznenađenje i nezadovoljstvo u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova. Ono nije moglo da shvati kako je moguće, da se vlada jedne zemlje, »koja za svoju nezavisnost može da zahvali isključivo jednom aktu velikodusne politike Nemačkog Rajha«, upušta u razgovor sa nemačkim neprijateljima, »o nama, odnosno protivu nas«. Ribentrop je tražio hitno obaveštenje od Nojbahera kako je došlo do takve izjave tiranske vlade i kako on tu izjavu ocenjuje sa političke tačke gledišta.⁴⁴

Nemački generalni konzul u Tirani, Šlip, i specijalni opunomoćenik za Jugoistok, Nojbaher, uveravali su Ministarstvo inostranih poslova da je tiranska vlada lojalna prema Nemačkoj, ali da pridaje veliki značaj tome da se saradnja s Nemačkom »ne pokazuje isuvise prema inostranstvu«, pa da zato vladinu izjavu ne treba tumačiti kao neprijateljski akt prema Nemačkoj i kao pristupanje suprotnoj strani. Oni su izveštavali da, iako se regrutacija za SS diviziju formalno sprovodi od strane nemačkih SS predstavnika, albanska vlasta preko svojih zvaničnih organa pomaže vrbovanje ljudstva za SS diviziju »Skenderbeg«, a sem toga sve ekonomski snage zemlje stavila na puno raspolaganje nemačkim oružanim snagama, što dovodi do najvećeg opterećenja zemlje, naročito na monetarnom području. Zato su oni uveravali Ministarstvo inostranih poslova da je za Nemačku korisno propagandističko naglašavanje albanske »neutralnosti«, koju su oni označili kao krajnje relativnu. U tom duhu oni su naglašavali da u propagandi treba isticati da se od albanske vlaste ne očekuje saradnja u borbi protiv saveznika, već da se od nje, kao »ne-

⁴² H. Neubacher, Op. cit., 116.

⁴³ PA, Handakten Ritter, Albanien, Ägypten, Afganistan, Alexandrien, Ribentropov telegram Nojbaheru br. 299 Berlin, 25. IV. 1944.

⁴⁴ Isto.

utralne«, traži »samo« ponovno uspostavljanje i održavanje unutrašnje bezbednosti i reda, kao i obezbeđenje puteva za snabdevanje nemačke oružane sile.⁴⁵

Posebnu pažnju Nemačka je posvećivala nacionalističkim političkim organizacijama koje je nastojala da poveže na antikomunističkoj osnovi i da ih upotrebi za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Za saradnju s nacionalističkim organizacijama formirana je u Tirani specijalna komanda Abvera II pod komandom kapetana Langea, koji je imao funkciju adutanta Nojbahera u Albaniji. Najznačajniju snagu predstavlao je Balli Kombötar (Nacionalni front), prema kome su uoči italijanske kapitulacije postojale rezerve zbog sporazuma koji je ova organizacija potpisala s NO frontom u selu Mukji početkom avgusta 1943, iako je ovaj sporazum Druga konferencija NO fronta 1. septembra odbacila kao neprihvatljiv.⁴⁶ Uskoro se nemačka služba uverila da je Balli Kombötar nepomirljivi neprijatelj komunizma i narodnooslobodilačkog pokreta, pa je na toj osnovi uspostavljena uska kolaboracija. Prema nemačkim ocenama početkom novembra 1943. godine oružane snage Balli Kombötara brojale su između 10.000 i 11.000 ljudi. Pored toga postojale su balističke oružane grupe u zapadnoj Makedoniji i na Kosovu.⁴⁷ Nemci su ove snage naoružavali zaplenjenim italijanskim oružjem, stavljali im na raspolažanje kamione za prevoz i finansirali ih. Već krajem novembra i početkom decembra 1943. one su zajedno s nemačkim jedinicama učestvovali u ofanzivi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u južnoj Albaniji, ali se u tim borbama pokazalo da njihova organizacija i borbena sposobnost zaostaje za snagama NOP-a.⁴⁸

Drugi faktor snage, mada brojno daleko slabiji od Balli Kombötara bili su zogisti na čelu sa Abasom Kupijem, koji je 1943. godine imao oko 1.500 naoružanih ljudi u oblasti Mati. On se suprotstavljaо italijanskoj okupaciji, a od septembra 1942. pristupio NO frontu Albanije. Prilikom proglašenja »nezavisnosti« septembra 1943. Abas Kupi je ostao u šumi i zadržao vezu s Velikom Britanijom preko vojne misije koja je bila u njegovom štabu.⁴⁹

Abas Kupi nije prihvatio nemačke ponude da stupi u borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske, ali se nije angažovao ni protiv Nemaca. To je poslednjima odgovaralo, pa su ga i oni ostavili na miru.

U novembru 1943. došlo je do distanciranja Abasa Kupija od Narodnooslobodilačkog fronta. On je, pod uticajem Engleza, 21. novembra 1943. godine osnovao organizaciju »Legalitet«, koja je kao svoj program predvidela obranu prava bivšeg kralja Ahmeda Zogua, koja je on dobio ustavom od 1928. godine. To je bilo nespojivo s programom Narodnooslobodilačkog fronta Albanije, pa je Abas Kupi 7. decembra 1943. godine isključen iz NOF-a.⁵⁰

Zogistima je pripadao i Fikri Dino u oblasti Dibra. On je raspolažao sa oko 600 ljudi i, za razliku od Abasa Kupije, od sredine novembra 1943. stupio u otvorenu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta kao saradnik nemačkih trupa.⁵¹

Postojala je i grupa Muharema Bajraktarija u oblasti Ljuma, jačine oko 700 ljudi, ali njoj od strane Nemaca nije pridavan značaj zbog slabe organizacije i nejasnog držanja njenog vode.⁵²

⁴⁵ PA, StS, Albanien, Bd. 1, Nojbaherov telegram AA-u br. 1452, Beograd, 30. IV 1944.

⁴⁶ N. D. Smirnova, Obrazovanje Narodnoj Respublike Albanii, Moskva, ... 104, 107.

⁴⁷ PA, StS, Albanien, Bd. 1, telegram kapetana Langea AA-u br. 1299, Beograd, 4. XI 1943.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ La Lutte..., 135, N. D. Smirnova, Op. cit. 87.

⁵⁰ N. D. Smirnova, Op. cit., 115.

⁵¹ PA, StS, Albanien, Bd. 1, telegram generalnog konzula Šlipa AA-u br. 166, Tirana, 13. XI 1943.

⁵² PA, Isto telegram generalnog konzula Šlipa AA-u br. 148, Tirana 9. XI 1943.

S Nemcima je saradivala i oružana grupa dobrovoljaca bivšeg predsednika Izvršnog komiteta Ibrahima Bičakua. Ova grupa, jačine oko 200 ljudi, pod rukovodstvom komandanta Baloa i kapetana Langea, opkolila je jednu partizansku jedinicu uz koju je bio engleski Vojni štab, na čelu sa generalom Dejvisom (Davies) oko 50 km. istočno od Tirane. Ova jedinica se povukla dalje na istok, ali su je Bičakuovi ljudi otkrili u severnim predelima planine Čemernika kod sela Kostenja i u napadu na nju 8. januara 1944. godine bio je ranjen i zarobljen general Dejvis zajedno sa još jednim majorom, jednim podoficijrom i jednim agentom engleske obaveštajne službe.⁵³

Trinaestog januara 1944. godine Nojbaher je već izveštavao da je antikomunistička akcija znatno uznapredovala i da je — uporedo sa maršom »antiterora« i »bezobzirnim protivudarima« Džafera Deve sa svojom milicijom na Kosovu i severnoj Albaniji — rat bandi Balli Kombötara protiv jedinica NOVA u južnoj Albaniji u punom jeku, uz nemačku pomoć u oružju i municiji, i da su isto tako i druge akcije nacionalističkih snaga severne i istočne Albanije u toku. On konstatiše da je ta aktivnost nacionalističkih grupa pojačala pozicije tiranske vlade. Međutim, on je mobilisanje ovih snaga protiv Narodnooslobodilačke vojske i dalje video kao »zadatak od presudne važnosti«, pošto nemačke snage, osim zadataka odbrane obale, »ne mogu u većoj meri da preuzmu na sebe i zadatak očuvanja unutrašnje sigurnosti pozadinskih teritorija«.⁵⁴

Početkom februara 1944. balističke nacionalističke oružane formacije brojale su oko 10.000 ljudi organizovanih u 15 grupa. Najjača je bila grupa balista od 5.000 ljudi, pod komandom Kadri Zagranija,⁵⁵ koja je operisala zajedno s nemačkim snagama u južnoj Albaniji u okviru operacija tamošnje nemačke divizije od koje je dobijala i naoružanje. Ostalih 14 grupa bile su organizovane od strane specijalne komande kapetana Langea, od koga su i dobijale zadatke za akciju.⁵⁶

Nemačka nastojanja za angažovanje nacionalističkih snaga za borbu protiv partizana nisu dala željene rezultate. U proleće 1944. narodnooslobodilačke snage u južnoj Albaniji ojačale su svoju aktivnost i počele da prodiru u srednju Albaniju severno od linije Elbasan-Struga a intenzivirale i pritisak u oblasti Valone, Berata i Korče.⁵⁷ Isto tako na području zapadne Makedonije između Kičeva i Struge prodrele su jake snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koje su prekinule saobraćajne veze, zbog čega je protiv njih već bila u toku operacija pod nazivom »Freier Weg« (Slobodan put), ali bez mnogo rezultata.⁵⁸

Da bi popravila svoj položaj tiranska vlada je od nemačkih vojnih i civilnih organa tražila pomoć za izgradnju albanske egzekutive, saniranje finansijskog položaja (štampanje novčanica), regulisanje dugova, sređivanje pošte i telegrafa, isporuku kamiona za prevoz namirnica sredovanje međudržavnih odnosa s Nemačkom i s njenim satelitskim državama. Ovom prilikom je javno rečeno, da vlada ne može da snosi odgovornost za stanje u zemlji ako se ne udovolji njenim zahtevima i da će podneti ostavku.

Nemački organi su obećali tiranskoj vladi aktivnije angažovanje za organizovanje naoružavanja i uvođenje u borbu jačih odreda albanske žandarmerije, ubrzavanje lifieracija žita, izvođenje operacije »Frülingsbewachen«

⁵³ PA, Isto, telegram majora Sajgera AA-u br. 32, Tirana, 21. I 1944, i NAW, T 77, R 883, 5632468-69.

⁵⁴ PA, kao gore, Nojbaherov telegram AA-u br. 210, Beograd, 13. I 1944.

⁵⁵ Sredinom februara 1944. Nojbaher pominje da je pod komandom Kadri Zagranija u južnoj Albaniji bilo 8.000 balista. (PA, StS, Albanien, Bd. 1, Nojbaherov telegram AA-u br. 316, Beograd, 13. II 1944).

⁵⁶ PA, StS, Albanien, Bd. 1, Nojbaherov telegram AA-u br. 227, Beograd, 1. II 1944.

⁵⁷ PA, Isto, Slipov telegram AA-u br. 161, Tirana, 16. III 1944.

⁵⁸ NAW, T 77, R 883, 5632445-46.

(Buđenje proleća) protiv Narodnooslobodilačke vojske u južnoj Albaniji i drugo, što je u izvesnoj mjeri smirilo situaciju.⁵⁹

Nemačke vojne snage su zaista preduzele prolećnu ofanzivu protiv Narodnooslobodilačke vojske Albanije. Međutim, ni ova ofanziva nije doprinela poboljšanju položaja okupatora i kvislinške vlade. Narodnooslobodilačka vojska je izdržala pritisak i uskoro prešla u protivofanzivu. Priliv novih boraca u njene redove se povećao.⁶⁰

Kao reakciju na ovakve uspehe narodnooslobodilačkog pokreta tiranska vlada je pokušala da poveže sve antikomunističke, reakcionarne i nacionalističke snage u severnoj Albaniji i da ih pridobiće za zajedničku borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske. U tom cilju namesničko veće je održalo jedan sastanak s nacionalističkim vođama iz severne Albanije. Međutim, balističke snage su se i dalje osipale. Zbog toga je najjači faktor snage postala zogistička organizacija Abasa Kupija, »Legalitet«. Abas Kupi je bio u vrlo uskom odnosima sa Mehdi Frašerijem i zato zinteresovan da za predsednika vlade dode njegov poverljiv čovek. Ovakav ishod nije bio poželjan za Nemačku, s obzirom da je Abas Kupi i dalje pojačavao svoje veze sa engleskim i američkim predstavnicima. S druge strane generalni konzul Šlip je uviđao da je pozicija vlade, koja je bila kompromitovana u narodu zbog svoje saradnje s Nemačkom, postojala sve neodrživija i smatrao da bi učešće zogista moglo da utiče na njenu učvršćenje.

Kriza je pokazivala da dobija nepovoljan obrt za Nemačku i zbog toga što je pripreman teren za isključenje iz vlade ministra unutrašnjih poslova Džafera Deve i ministra privrede Ago Agajia.⁶¹ Takođe je povедena akcija i protiv komandanta žandarmerije Hisni Doma. Sem kontaktata sa Abasom Kupijem Mehdi Frašeri je stupio u vezu i sa miriditskim pravakom Don Mark Đonijem i zogističkim vodom Dibrana Fikri Dinom. S njima je on sklopio antikomunistički pakt. Sve više se pokazivalo da predsednik vlade Redžep Mitrovica, koji se pokazao kao slaba ličnost, pored toga i bolestan, nije mogao da se održi na svom položaju.⁶²

Juna 1944. Redžep Mitrovica je podneo ostavku i time je kriza vlade i formalno otvorena. Nastala su politička pogadanja između pojedinih grupa i ličnosti i došlo je do zaoštrenih odnosa između Džafera Deve i Mehdi Frašerija, koji se sve više povezivao sa Abasom Kupijem, Fikri Dinom i Don Mark Đonijem. To je imalo za cilj suzbijanje komunista, kako bi se očuvala vlast u zemlji do dolaska savezničkih snaga i povratka Zogua.

Distanciranje od Džafera Deve značilo je da Frašeri želi da preko Abasa Kupija, kao engleskog agenta, obezbedi sebi odstupnicu. Zato se on u saradnji s nemačkom oružanom snagom ograničavao na borbu protiv komunista unutar zemlje, a izbegavao da se to pokaže prema spoljnim silama. Koncesiju je pravio samo u pogledu Kosova. On nije imao ništa protiv da se Kosovari i Albanci sa ostalih anektiranih jugoslovenskih teritorija angažuju i protiv spoljnog nemačkog neprijatelja, odnosno protiv zapadnih saveznika, zato što je Anti-hitlerovska koalicija priznавала Jugoslaviju u njenim bivšim granicama. Tako je borba Kosovara protiv saveznika trebalo da se prikaže kao borba protiv takvih planova, odnosno kao opredeljenje za odbranu granica »Velike Albanije«. Zbog toga je Frašeri Nemačkoj ostavio slobodne ruke na Kosovu i pomagao vrbovanje za SS diviziju »Skenderbeg« na Kosovu, u Sandžaku i zapadnoj Makedoniji.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ La Lutte..., N. D. Smirnova, Op. cit., 123—126.

⁶¹ PA, StS, Albanien, Bd. 1, Šlipov telegram AA-u br. 321, Tirana, 20. V 1944.

⁶² PA, Isto, Nojbaherov telegram AA-u br. 1067, Atina, 27. V 1944.

Ove intencije Mehdi Frašerija dobro su uviđali nemački predstavnici u Albaniji, zato su hteli da eliminišu uticaj Abasa Kupija na poslove vlade,⁶³ i da odluče o ličnostima koje će ući u novu vladu. Međutim, 18. jula 1944. objavljeno je saopštenje za formiranje vlade pod predsedništvom Fikri Dina bez učešća Džafera Deve. Ovo je izazvalo iznenadenje i nezadovoljstvo nemačkih predstavnika koji su ocenili da u najvažnijim resorima nedostaju »bezuslovno pouzdane ličnosti«. Zato je izvršen grubi pritisak na Frašerija za obavezno uključenje Džafera Deve u vladu kao ministra unutrašnjih poslova. Računalo se i sa smenjivanjem Mehdi Frašerija s položaja predsednika Namesničkog veća ukoliko mora da se bira između njega i Džafera Deve.⁶⁴ Frašeri je morao da popusti i primi Džafera Devu za ministra unutrašnjih poslova. Tako je očuvao svoj položaj do povlačenja Nemaca iz Albanije.

Ulazak sovjetskih trupa u Rumuniju i narodni ustanački u Bukureštu, koji je doveo na vlast vladu Narodnog fronta, imali su osetan uticaj na situaciju u Albaniji. U albanskim vladajućim krugovima ocenjeno je da će ovi događaji imati za posledicu napuštanje južnog dela Balkanskog poluostrva od strane Nemaca, pa prema tome i njihovo evakuuisanje iz Albanije. Članovi vlade i druge ličnosti koje su saradivale s Nemcima, ili su uopšte bili protiv komunista, plašili su se da će Nemci napustiti Albaniju pre dolaska anglo-američkih trupa, što bi značilo potpuni trijumf Narodnooslobodilačke borbe i preuzimanje vlasti od strane Komunističke partije Albanije. Zato je vlasta tražila od nemačke vojne komande u Albaniji oružje i municiju da bi u slučaju povlačenja nemačkih trupa mogla da brani od Narodnooslobodilačke vojske Albanije bar Tirana. Sada je i Abas Kupi otvoreno tražio municiju od Nemaca i za uzvrat im nudio garantije za održavanje neometanog saobraćaja na drumu Tirana — Skadar, kojim su se povlačile nemačke trupe.⁶⁵

U kritičnim momentima krajem avgusta 1944. godine nemački organi u Albaniji i dalje su imali interesa za saradnju sa nacionalističkim oružanim grupama, kako bi ih angažovali za zaštitu svojih odstupnih puteva, a i za vršenje diverzija u pozadini neprijatelja, posle povlačenja sa ove teritorije. Zbog toga nemački organi nastoje da pokažu kako u svim okolnostima stope uz svoje saradnike i vode računa o njihovom položaju i bezbednosti. Krajem avgusta Nojbaher je obavestio Nemačko poslanstvo u Tirani da je spremjan, da svakom od »direktnih nacionalnih borbenih vođa«, odnosno vođa nacionalističkih oružanih grupa, odmah uruči po sto zlatnih napoleona »radi učvršćenja njihovog rukovodećeg položaja«. Zadatak da se ovo zlato stavi na raspolažanje SS brigadnom vođi Fictumu dobio je dr Gštetenbauer, Nojbaherov poverenik za ekonomski pitanja u Albaniji. On je takođe dobio zadatku da nacionalističke borbene grupe snabde šećerom i brašnom.⁶⁶

Početkom septembra 1944. godine počelo je sa poslednjim pripremama za napuštanje »Velike Albanije« od strane nemačkih trupa i drugih civilnih organa. Planirano je bilo da najpre budu napuštene oblasti u zapadnoj Makedoniji između Tetova i Kičeva i rejon zapadno od Ohridskog jezera. Celokupnu komandu u Albaniju preuzeo je tada Himlerov specijalni opunomoćenik Fictum. Šef štaba nemačkog opunomoćenog generala u Albaniji i aparat teritorijalnog zapovednika uključeni su u Fictumov štab.⁶⁷

Ove nemačke mere uslovile su povećanje priliva boraca u redove Narodnooslobodilačke vojske Albanije, koja je svakog dana proširivala područje pod svojom kontrolom. To je izazvalo paniku u krugovima albanskih kolabo-

⁶³ PA, Isto, Nojbaherov telegram Slipu, br. 195, Beograd, 5. VII 1944.

⁶⁴ PA, Isto, Nojbaherov telegram Slipu, bez broja, od 25. VII 1944.

⁶⁵ PA, Isto, telegram Glavne uprave službe bezbednosti AA-u, Berlin, 26. VII 1944.

⁶⁶ PA, Handakten Ritter, Albanien, StS, Slapov telegram AA-u br. 147, Tirana, 7. IX 1944.

⁶⁷ PA StS, Albanien, Bd. 1, Nojbaherov telegram Slipu, br. 243, Beograd, 5. IX 1944.

racionista i feudalnih porodica, pa čak i onih koje su bile prozapadno nastrojene. Oni su tražili od nemačkih organa da im omoguće bekstvo iz Albanije i prebacivanje u Nemačku, što im je uglavnom i omogućeno.

Glavna uprava državne bezbednosti Nemačke smatrala je da su mere preduzete za napuštanje Albanije preuranjene i da postoji nada da se u saradnji sa zogistima (Abasom Kupijem) formira jedna nova vlada, na čelu sa Džaferom Devom ili Ibrahimom Bičakuom koji su bili potpuno vezani za Nemce i obećavali da će do kraja energično istupati protiv Narodnooslobodilačke vojske i Komunističke partije Albanije. Nojbaher je, međutim, bio mišljenja da ne treba zadržavati albanske kolaboracioniste i dalje u Albaniji i da je neophodno izaći u susret njihovim željama za prebacivanje u Nemačku.⁶⁷ Tako ideja za formiranje nove vlade nije bila prihvaćena, niti je pak imala ikakve uslove da se zaista realizuje.

Svim istaknutijim kolaboracionistima date su propusnice i oni su zajedno s nemačkim trupama napustili Albaniju. Poslednji je u Albaniji ostao Džafer Deva. Na njegovu inicijativu pokušano je da se on ostavi u brdima severne Albanije i vodi gerilski rat posle povlačenja nemačkih trupa. Međutim, Nemci nisu uspeli da mu obezbede potrebnu tehničku opremu, pa je i on među poslednjim kolaboracionistima napustio zemlju i preko Bosne i Hercegovine i Hrvatske probio se do Austrije. Svi albanski emigranti, kolaboracionisti nemačkih okupatora, bili su najpre okupljeni u Beču, a odatle prebačeni u Kic bihel u Tirolu. Za njih se i ovde starao Herman Nojbaher, koji je takođe morao da beži sa Balkana. Pre dolaska anglo-američkih trupa u Tirol, albanski naciistički kolaboracionisti prebačeni su u Švajcarsku i tamo formirali političku emigraciju.⁶⁸

⁶⁷ H. Neubacher, Op. cit., 119—120.

Живко Аврамовски

РЕЗЮМЕ

НЕМЕЦКАЯ ПОЛИТИКА ПО ОТНОШЕНИЮ К АЛБАНИИ ПОСЛЕ КАПИТУЛЯЦИИ ИТАЛИИ

На основании соответствующей литературы, а прежде всего использования неопубликованной немецкой дипломатической и военной документации, автор освещает один специфический элемент немецкой политики в юго-восточной Европе перед окончанием Второй мировой войны, рассматривая его в связи в общей политикой Германии на этой территории после капитуляции Италии.

После свержения Муссолини Германия предвидела, что Италия вскоре будет выброшена из войны как партнер Оси и поэтому приняла необходимые меры для оккупации тех территорий на Балканах, которые ранее находились под контролем итальянских войск. При этом, албанская часть адриатического побережья получила особенно важное стратегическое значение, так как предполагалась реальная возможность высадки англо-американских войск на этой территории.

Чтобы облегчила положение своих войск, перед которыми была поставлена задача защиты албанского побережья и обеспечения содействия националистических великоалбанских сил в борьбе против народноосвободительного движения, Германия решила выступить в качестве „освободителя“ Албании от итальянской власти, обновляя ее „независимость“. Было решено так же не менять границ, установленных в 1941 году, т. е. признать существование „Великой Албании“. Поэтому после вхождения немецких войск на территорию „Великой Албании“, вместо установления оккупационной системы, был назначен немецкий уполномоченный генерал в Албании. Было сформировано Намесничество из трех членов под председательством Мехди Фрайшерия и правительство во главе с Реджепом Митровисем. Немецкие разведывательные органы выбирали, пользуясь при этом и коррупцией, известных антикоммунистов, не скомпромитировавшихся сотрудничеством с Италией. Большая часть членов правительства ранее училась в Германии или в Австрии и готова была беспрекословно служить интересам Третьего Рейха. Самой верной опорой немецких оккупационных войск был Джадфер Дева, получивший рессор министра внутренних дел, еще с 1941 года верный сотрудник немецких оккупантов в Митровицкой области. „Великой Албании“ немцы признали „относительную нейтральность“, согласившись не включать ее силы в борьбу против регулярных военных формаций противников Германии, но этот „сверенитет“ был так же относительным. При этом Sonderbevollmächtigter des Auswärtigen Amtes на Юго-востоке дал на знание, что Германия не потерпит ни одного правительства, которое бы проводило политику, противречающую немецким интересам.

Особое внимание автор уделяет связям немецких военных и разведывательных органов с реакционными великоалбанскими силами, из которых формировались квислингские полицейские и военные формации, а между ними силы Балли Комбетара в Албании, СС дивизия „Скандербег“ и два полицейских полка под командованием Джадфера Девы на Косове. Кроме того, были организованы и вооружены единицы армии и жандармерии тиранского квислингского правительства. Все эти силы под командованием немецких офицеров использовались в борьбе против народно-освободительного движения.

Когда немецкие войска осенью 1944 года начали одступать из Албании, потерпел крах весь квислингский политический и военный аппарат. Тогда с помощью немецких военных и разведывательных органов больше число видных немецких коллаборационистов побежло из Албании. В начале они находились в Вене, а затем были переброшены в Коцбихел, откуда накануне вхождения союзных армий в Австрию перешли в Швейцарию.

*Vojislav Koštunica
Kosta Čavoški*

*Naučni saradnik Instituta društvenih nauka
Beograd, Narodnog fronta 45
Viši naučni saradnik Instituta za uporedno pravo
Beograd, Terazije 41*

OPOZICIONE POLITIČKE STRANKE U NARODNOM FRONTU JUGOSLAVIJE (1944—1949)*

Originalni naučni rad

323(497 1) »1944—1949«

Uvodne napomene

Narodni front u Jugoslaviji u posleratnom periodu predstavlja temu koja još uvek zaokuplja pažnju istraživača i pored toga što danas raspolažemo sa nekoliko produbljenih studija o ovoj problematici. U ovom pogledu vredi pre svega izdvojiti studije Dušana Živkovića i Branka Petranovića. U studiji *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*,¹ Živković prati razvoj ideje o narodnom frontu počev od prvih nastojanja KP Jugoslavije da se stvori narodni front u Jugoslaviji uoči Sedmog kongresa Kominterne, preko stvaranja osobene frontovske organizacije u ratu i revoluciji (Jedinstveni narodnooslobodilački front), sve do Osnivačkog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije u Beogradu avgusta 1945. godine. Živkovićeva studija je zanimljiva ne samo zato što se u njoj razvoj narodnog fronta prati u tri različita perioda (do rata, u ratu i posle rata), već i zato što autor daje podroban uporedni pregled razvoja narodnog fronta u pojedinim istorijskim pokrajinama, odnosno federalnim jedinicama Jugoslavije. Mada se problematikom Narodnog fronta u Jugoslaviji posle rata bavio i u svojim ranijim studijama i člancima, u radu *Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)*² Petranović je dao najširu analizu razvoja između Prvog i Trećeg kongresa Narodnog fronta Jugoslavije. Pored Petranovića i Živkovića o međuratnim pokušajima stvaranja narodnog fronta pisao je Ivan Jelić,³ dok su se neki autori iscrpnije bavili nastojanjima oko stvaranja narodnog fronta u pojedinim istorijskim pokrajinama Jug-

* Ovaj rad je deo široke studije pod naslovom »Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944—1949.«

¹ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1978.

² Branko Petranović, »Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)«, *Istraživanja 8*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1979.

³ Ivan Jelić, »Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine«, *Putovi revolucije 7—8/1986*.

slavije.⁴ U ratu i revoluciji najviše je pisano o delovanju Osvobodilne fronte u Sloveniji.⁵ Studija Vojislava Ćirkovića o Narodnom frontu Srbije⁶ upućuje na potrebu proučavanja Narodnog fronta u posleratnom periodu ne samo u jugoslovenskim razmerama, već i u pojedinim federalnim jedinicama.

U svim ovde nabrojanim radovima težište je na onoj fazi u razvoju ideje i prakse Narodnog fronta u kojoj su u ovoj organizaciji bili ispoljeni neki elementi stranačkog pluralizma, makar i prividnog, sve do nestajanja ovih elemenata u periodu održavanja Petog kongresa KP Jugoslavije i Trećeg kongresa Narodnog fronta Jugoslavije. Istovremeno, u ovim radovima Narodni front je posmatran u sklopu šireg revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva, sa stanovišta političke partije koja je u ovim preobražajima imala rukovodeću i presudnu ulogu. Za razliku od radova koji su na ovaj način prilazili problematici Narodnog fronta, posmatrajući Narodni front u posleratnoj Jugoslaviji pretežno kao deo šireg *revolucionarnog procesa*, nastojali smo da Narodni front ispitamo iz jednog drugog ugla, polazeći od međustranačkih odnosa u njemu. Drugim rečima, namera nam je bila da prikažemo poglede i stremljenja ne samo vladajuće stranke, kako se to poglavito čini, već smo se držali poznatog dijaloskog načela da treba čuti i onu drugu stranu, pa zato znatan deo izlaganja u ovom radu ima antitetičan karakter. Prevenstvena je svrha ovoga rada da što verni rekonstruiše *dijalog* između liberalnog shvatanja i jedne u osnovi boljevičke varijante komunističkog shvatanja demokratije u poslerevolucionarnoj Jugoslaviji. Zbog toga su kao glavni izvor u našem radu korišćene skupštinske stenografske beleške i napisi u opozicionoj štampi. Verujemo da ovakvo prilaženje može da baci dodatno svetlo na problematiku Narodnog fronta u posleratnom političkom sistemu Jugoslavije. Baveći se više međustranačkim odnosima u Narodnom frontu, a posebno stavovima opozicionih stranaka, nismo ulazili u širi društveno-istorijski kontekst političkih odnosa koji čine pre svega građanski rat i revolucija kao nerazdvojivi pratičac oslobođilačke borbe protiv странog zavojevača, kao i uticaj međunarodne konstelacije na međustranačke odnose u Narodnom frontu. Ovo utoliko pre što su pitanja revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva i međunarodnih odnosa u našoj nauci znatno više istraženi.

U osnovi su u Narodnom frontu u dijalušu između nekih opozicionih stranaka i KP Jugoslavije na delu dva različita shvatanja demokratije. Prvo shvatanje demokratije, koje su uglavnom zastupale opozicione stranke, jeste *liberalno shvatanje demokratije* prema kojem, kao što je poznato, demokratije nema bez političkog takmičenja u kojem se ustanovljava razlika između većine i manjine. U demokratskom poretku važe takva pravila političke igre koja manjini omogućavaju da slobodno zastupa i širi svoje poglede, da se zašlaže za njih, nastojeći da utiče na politiku vladajuće stranke i pokušavajući da i sama mirnim putem, preko parlamentarnih izbora dode na vlast. Da bi mogla uspešno da svoje razloge suprotstavi razlozima većine, manjina mora raspolagati onim sredstvima ubedivanja javnosti, onim političkim oružjima kojima raspolaže i većina: organizacijom stranke i mogućnošću udruživanja, slobodom javnog okupljanja i istupanja, i slobodom štampe. Ovo liberalno stanovište da političke demokratije nema bez stranačkog pluralizma, podrazumeva i da nema demokratije tamo gde postoji stranački monizam.

⁴ Radeo Pajović, »Aktivnost NF u Crnoj Gori 1935—1936«, *Istorijski zapisi* 5—4/1959; Đorđe Milanović, »Počeci i prvi uspesi u razvoju Narodnog fronta u Vojvodini tokom 1935. i 1936. godine«, *Istraživanja* 1, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1971; Alenka Nedog, »Nekatera vprašanja iz ljudsko frontnega gibanja na Slovenskem v letih 1935—1937«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1—2/1966.

⁵ France Skerl, »Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941—1943)«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1—2/1966; Metod Mikuž, »Donesek k zgodovini razvoja Osvobodilne fronte ob njeni tridesetletnici«, *Jugoslovenski istorijski časopis* 3—4/1971.

⁶ Vojislav Ćirković, *Narodni front Srbije 1944—1953. Doktorska disertacija u ručkopisu*.

Nasuprot ovakovom shvatanju, Komunistička partija Jugoslavije je u posleratnom periodu zastupala jedno drugogačije, *boljševičko shvatanje* u čijoj je osnovi učenje o diktaturi proletarijata, koja se svodi na vladavinu jedne, komunističke partije kao osnovne rukovodeće snage proletarijata, pri čemu se podrazumeva da partija ne deli niti može da deli rukovodstvo sa drugim partijama. Prema ovom shvatanju, da bi se revolucionarni radnički pokret odvojio od tla kapitalizma, on mora da se odvoji i od stranačkog života i njemu svojstvenog duha. Ako je, dakle, prema liberalnom shvatanju, stranački pluralizam neophodan uslov demokratije, onda je, prema boljševičkom shvatanju, odsustvo stranačkog pluralizma neophodan uslov socijalističkog preobražaja društva i njemu svojstvene demokratije.

Ovde se, međutim, ne smeju prenebregnuti dve stvari. Prvo, ovakav odnos komunističkih partija prema stranačkom pluralizmu karakteriše komunističke partije na vlasti. U periodu dok su se borile za vlast, ove partije su često isticale prednosti stranačkog pluralizma. Ne radi se ovde, naravno, o odustajanju komunističkih partija (pa i KP Jugoslavije) od vlastite politike i programa, o kršenju zadatih obećanja, kao što su to u Jugoslaviji posle rata tvrdili pojedini pravci opozicionih stranaka, već su javne izjave KP Jugoslavije u prilog stranačkom pluralizmu posle oslobođenja zemlje bile samo deo *trenutne političke taktike koja je prikrivala dugoročnu strategiju* i krajnje ciljeve političke borbe u pravcu uspostavljanja diktature proletarijata, koju je Lenjin u *Državi i revoluciji* određivao kao »organizovanje avangarde ugnjetanih u vladajuću klasu radi ugnjetavanja ugnjetaća«.⁷ Ovakva zamisao o diktaturi proletarijata podrazumeva i hegemonu ulogu komunističke partije u političkom sistemu i odsustvo svakog stvarnijeg stranačkog pluralizma. Zahteve za održavanjem stranačkog pluralizma i očuvanjem identiteta opozicionih stranaka Komunistička partija Jugoslavije je zato tumačila kao zahteve »poraženih snaga« za obnavljanjem kapitalizma i buržoaske demokratije.

Druga stvar, koju ovde treba imati na umu, jeste da su liberalno i boljševičko shvatanje demokratije i političkih stranaka u obliku u kome su ta shvatanja ovde iznetra tipična pre svega za vreme kojim se bavimo, dok će u kasnijem razvoju doći do znatnijih promena, pa čak i do pojave u komunističkom pokretu stranaka i struja (evrokommunizam), koje ne smatraju više da je stranački pluralizam nespojiv sa demokratskim uređenjem i socijalističkim preobražajem društva. U okvirima koji su postavljeni našim radom mora se međutim, imati u vidu ideoološko i doktrinirno stanje kakvo je bilo u Jugoslaviji neposredno posle rata.

1. Društveni pokreti i narodni front

Posleratne opozicione stranke u Jugoslaviji ne mogu se proučavati ako se, pored stranaka kao organizovanih društvenih formacija, ne uzmu u obzir društveni pokreti kao šira kolektivna nastojanja da se izazovu znatnije promene u društvenim ustanovama ili stvari jedan potpuno nov poredak. U ovom smislu, uz svu tesnu isprepletanost i međuuticaje društvenih pokreta i političkih stranaka, razlike između stranaka i pokreta ostaju bitne. Mada društveni pokreti u svojim redovima mogu imati i izvesne grupe koje su formalno organizovane (uključujući i stranke), pokreti ne predstavljaju organizovane grupe. U društvenim pokretima dolazi do izražaja jedan stepen organizacije, ali pokreti nikada nemaju sasvim karakter formalno-organizovanih grupa. Društveni pokreti koji postaju sve više birokratizovani

⁷ V. I. Lenjin, »Država i revolucija«, Izabrana dela, Beograd, »Kultura«, 1960, tom. 11, str. 248.

i institucionalizovani, u jednom trenutku gube svoj prvobitni, izvorni karakter; oni prestaju biti društveni pokreti.⁸

Posleratne nekomunističke političke stranke u Jugoslaviji, naročito pet velikih stranaka (Demokratska stranka, Radikalna stranka, Savez zemljoradnika, Hrvatska republikanska seljačka stranka, Samostalna demokratska stranka) u međuratnom periodu predstavljale su debove širih društvenih pokreta koji su se borili za promenu postojećeg političkog uređenja. Međusobno su protstavljeni, ovi pokreti pod režimom šestojanuarske diktature počeli su sve više i više da saraduju u borbi protiv jednog autoritarnog režima. Najbolji izraz približavanja ovih pokreta bilo je formiranje Udružene opozicije pred izbore 1935. godine, kao i formiranje Bloka narodnog sporazuma 1937. godine. Jedan drugi sporazum, sporazum Cvetković — Maček 1939. godine dovodi do raspada Bloka narodnog sporazuma, da bi ponovo jedan širok društveni pokret izazvan varnicom 27. marta 1941. doveo do povezivanja stranaka ranije suprostavljenih režimu šestojanuarske diktature.

Na činjenicu da su u Jugoslaviji od 1919. godine postojali pokreti koji su smerali promeni institucionalnog uređenja zemlje podsetio je posle rata Dragoljub Jovanović. On je pri tome istakao da je u osnovi »narodnog opozicionog pokreta« bilo jedno drugojačje shvatanje ustrojstva i jedinstva Jugoslavije od vladajućeg, režimskog i dinastičkog shvatanja; »svi oni koji su se borili protiv stare aleksandrovskе države i Vidovdanskog ustava bili su složni u tome da hoće Jugoslaviju kao državnu celinu, ali drukčije vođenu«.⁹ Odnos između tog društvenog pokreta i stranaka u okviru njega daleko od toga da je bio jednostavan. Razmirice, sukobi, pa i razdori između samih političkih stranaka, često su bili ozbiljni. Političke stranke, s druge strane, zaostajale su za talasanjem i trenutnim raspoloženjem u pokretima. Ipak, postojali su periodi u kojima su se opozicione političke stranke i ovi pokreti i znatnije približavali.

Od 1935. godine, kada pred skupštinske izbore dolazi do formiranja Udružene opozicije, jedna politička stranka istupa sa novom koncepcijom društvenog pokreta.¹⁰ Reč je naravno o ilegalnoj Komunističkoj partiji Jugoslavije koja posle odluka Sedmog kongresa Kominterne u Moskvi od 25. jula do 20. avgusta 1935. godine, kao i ostale sekcije Komunističke internacionale, počinje da zagovara shvatanje o širokom društvenom pokretu svih antifašističkih i demokratskih društvenih snaga, odnosno shvatanje o *narodnom frontu*. Tako je u proglašu Komunističke partije Jugoslavije od 9. avgusta 1935. godine data pozitivna ocena o strankama okupljenim u Udruženoj opoziciji, ali je istaknuto i to da ove stranke ne okupljaju sve napredne snage. Zato se u ovom proglašu zalaže da i radnička klasa u organizovanom obliku bude predstavljena u okviru jedne »šire udružene opozicije«, kao i da organizacija, odnosno stranka radničke klase ima rukovodeću ulogu u okupljanju svih naprednih demokratskih društvenih snaga. U nastojanju da radnička klasa učeštuje u pokretu Udružene opozicije kao »ravnopravna i organizovana jedinica«, Komunistička partija je činila određene korake u pravcu stvaranja jedinstvene radničke partije (pod nazivom Jedinstvena radnička stranka 1935. godine, odnosno Stranka radnog naroda 1937. godine), pregovarajući o ovome

⁸ Sire o društvenim pokretima videti Rudolf Heberle, *Social Movements*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1951. i Paul Wilkinson, *Social Movements*, London, Macmillan, 1972. Od naših pisaca o društvenim pokretima piše Vladimir Goati, *Politička sociologija*, Beograd, Mladost, 1979, str. 158—186.

⁹ *Ustavotvorni odbori Savezne Skupštine i Skupštine naroda*, 10. decembar — 4. januar 1946, Narodna skupština FNRJ, s. a., str. 23—24.

¹⁰ Videti podrobnije o ovome u: Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1979, str. 71—107; Ivan Jelić, »Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine«, *Putovi revolucije 7—8/1966*, str. 71—100; *Narodni front i komunisti 1938—1945*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1968.

sa socijalistima. Do sporazuma između komunista i socijalista, međutim, nije došlo, a i režim je u pokušajima oko stvaranja jedinstvene radničke partije naslutio težnju komunista da steknu svojstvo legalne stranačke organizacije.

Sporazum Ribentrop-Molotov 1939. godine prekinuo je akcije u vezi sa stvaranjem Narodnog fronta. U Rezoluciji Pete zemaljske konferencije KPJ 1940. daje se ovakva ocena aktivnosti u vezi sa stvaranjem narodnog fronta: »U vreme stvaranja Narodnog fronta 1935—1939. našoj Partiji nije uspelo postignuti sporazum sa vrhovima nijedne političke partije ni grupe, osim u Sloveniji sa nekim sitnoburžoaskim političkim grupama, isto tako i jedinstvenog fronta radničke klase sa socijaldemokratskim vodstvom koje je sabotiralo jedinstvo. No, konferencija konstatuje da je taktika stvaranja jedinstvenog i narodnog fronta donela vidne rezultate... u zajedničkim masovnim manifestacijama i demonstracijama pod vodstvom komunista... u vreme Minhena, Anšlusa, okupacije Čehoslovačke... u vreme borbe protiv zloglasnog Stojaćinevićevog režima i za sporazum i rešenje nacionalnog pitanja Hrvata... u mnogobrojnim krupnim i masovnim štrajkovima radnika u toku zadnjih godina... u masovnim demonstracijama protiv imperialističkog rata u jesen 1939., u masovnim manifestacijama za saradnju sa SSSR-om«.¹¹

Na osnovu ove vlastite procene Komunističke partie može se prihvati da je ova partija delovala u okviru opozicionih pokreta mada do stvaranja narodnog fronta u neposrednim pregovorima komunista sa vodama ostalih političkih stranaka nije došlo. Učešće komunista u okviru opozicionih pokreta i stranaka, kao što je danas već poznato, sastojalo se naročito u istupanju na zborovima i u štampi legalnih stranaka, u raznim drugim manifestacijama opozicionih stranaka, kao i u podršci i pomoći koju su neki pravci opozicionih stranaka ukazivali pojedinim od režima progonjenim članovima rukovodstva Komunističke partie. Ipak, glavne političke stranke bile su protiv ideje komunista o narodnom frontu, a podršku ovoj ideji davale su samo frakcije ovih stranaka odnosno male političke stranke (levi zemljoradnici, levi demokrati, socijalisti i republikanci). Razlozi protiv stvaranja narodnog fronta koje su imale tri stranke Udružene opozicije (demokrati, zemljoradnici i HSS) bili su isti i mogli su se svesti na sledeći stav: Narodni front za koji su se zalagali komunisti ostvaren je samim postojanjem Udružene opozicije u kojoj je već sadržan jedan antifašistički front i front protiv diktature, odnosno front slobode. Ovaj otpor ili nezainteresovanost Udružene opozicije za saradnju sa komunistima može se objasniti činjenicom da su ove stranke već imale široku masovnu podršku i da zato nisu morale da se zainteresuju za saradnju sa jednom u vreme pregovora malom, kadrovskom, ilegalnom strankom, a povrh svega strankom koja je predstavljala sekцију Kominterne. Isto tako, shvatanje o tome da u narodnom frontu vodeću ulogu treba da ima radnička klasa bilo je prihvatljivo pripadnicima određenih idejnih orientacija koji su polazili od Marksovog shvatanja o istorijskoj misiji proletarijata, ali ova ideja nije bila bliska pripadnicima drugih stranaka, pogotovo u industrijski nerazvijenoj zemlji u kojoj je brojčano preovladivalo seljaštvo.

Političke stranke koje su podržavale ideju o narodnom frontu na različit način su gledale na karakter međustranačkih odnosa u ovoj političkoj formaciji. Većina ovih stranaka pri tome je smatrala da postojanje jednog širokog narodnog pokreta znači stavljanje u prvi plan zajedničkih ciljeva, ali ne i to da se postojeće stranke odriču svoga individualiteta. Za razliku od ovakvog shvatanja o koalicionom karakteru narodnog fronta, demokratska levica (frakcija Demokratske stranke) zalagala se za narodni pokret Udružene opozicije kao za jedinstvenu organizaciju. Demokratska levica, na čijem čelu su stajali

¹¹ D. Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, str. 103—104.

Ivan Ribar, Života Milojković, Dragoslav Smiljanić i Čedomir Plečević, tako je praktično zastupala ono shvatanje o narodnom frontu koje će Komunistička partija tek obelodaniti po potpunom osvajaju i učvršćivanju političke vlasti. U memorandumu koji je u vezi sa ovim vođstvo demokratske levice uputilo vođstvu Udružene opozicije marta 1938. godine stajalo je da je »Udružena opozicija jedna jedinstvena politička grupacija, sastavljena od partija, grupe i pojedinaca, koji se saglašavaju u tome da se udruženim snagama, složno i rame uz rame bore protiv diktature od 6. januara 1929. u svim njenim oblicima i fazama kao i da rade na tome da se u našoj zemlji mesto ove diktature uspostavi vlada demokratije, tj. vlada većine naroda u korist većine naroda... Kao takav opšti narodni pokret, Udružena opozicija mora, pored jedinstvenog vođstva, imati jedinstven program, jedinstvenu taktiku i jedinstvenu organizaciju.«¹²

U odgovoru na memorandum demokratske levice Ljubomir Davidović je, međutim, skrenuo pažnju da predlozi demokratske levice vode ukidanju stranačkog pluralizma i time otvaraju vrata jednostranačkoj diktaturi. Polemika između demokratske levice i vođstva Demokratske stranke zanimljiva je utoliko što podseća na polemiku između vođstva Komunističke partije i pojedinih prvaka opozicionih stranaka posle oslobođenja. U oba slučaja, naime, jedna stranka se zalaže za narodni front u kojem će biti očuvan stranački pluralizam (Davidović pre rata i opozicione stranke posle rata), a druga strana (demokratska levica pre rata i Komunistička partija posle 1947) brani shvatanje o narodnom frontu kao homogenoj formaciji, koji od jedinstvene organizacije postaje organizacija jedne avangardne političke stranke. U pomenu tom dopisu, koji je uputio u ime Glavnog odbora Demokratske stranke, Davidović skreće pažnju da se demokratska levica pod firmom organizovanja jedinstvene akcije Udružene opozicije zalaže za stav da »partijā više nema i da postoji samo narod isto kao što su vlastodršci govorili od 6. januara navorno... Svako uman shvatiće bez daljeg dokazivanja da bi razbijanje naroda u prašinu pomoglo reakciji. Partije postoje, Demokratska, Radikalna i Zemljoradnička i one su garantija za disciplinovan rad određenim odgovornostima svakog pojedinca iz svake grupe. One danas nastupaju u tesnoj zajednici kao Udružena opozicija i imaju određen program u aktu Narodnog sporazuma koji partie bloka Narodnog sporazuma razrađuju i dalje u istom duhu i sa težnjom da taj program odgovori situaciji... I maloj deci mora biti jasno da sad uoči velike bitke koja demokratiji predstoji, put za udruživanje ne može voditi kroz rušenje političkih partija koje su za sve ovo vreme borbu vodile, nego kroz disciplinu sa određenim vođstvom partija i partijskog bloka.«¹³

Sporovi vođeni oko stvaranja narodnog fronta posle 1935. godine, kao i posleratni politički razvoj, upućuju tako na postojanje dva različita shvatanja društvenih pokreta. Opozicione političke stranke u međuratnoj Jugoslaviji manje ili više izričito su prihvatale društvene pokrete kao više neformalne i samo delimično organizovane kolektivitete, pri čemu su neki od ovih pokreta bili više organizovani od drugih. Narodni front, u čijem je stvaranju pred kraj rata i posle oslobođenja rukovodeći ulogu imala Komunistička partija, sve više se od 1947. godine izričito udaljavao od ovog shvatanja pokreta i sve više se saobražavao *boljševičkom shvatanju* pokreta, prema kojem je organizacija (komunistička stranka) nešto sasvim različito od masovnog pokreta i iznad njega. Ovakvo shvatanje odnosa između organizacije i pokreta verovatno je najbolje izložio Lenjin u spisu *Šta da se radi?* Pod uticajem ovakvog

¹² »Memorandum vođstvu udružene opozicije — Beograd« objavljen u: Dragoslav Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, Beograd, »Rad«, 1960, str. 156.

¹³ »VIII. Demokratsko saopštenje prijateljima« objavljeno u: Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, str. 154—155.

shvatanja društvenog pokreta Narodni front se krajem pedesetih godina, kako piše Branko Petranović, pretvarao u »organizaciju za pozivanje na rad i izvođenje radnih akcija«, odnosno u »organizaciju za mobilizaciju radne snage.«¹⁴

2. Političke stranke u Narodnom frontu i „frontovska“ opozicija

Pokušaji povezivanja komunista sa drugim demokratskim strankama u međuratnoj Jugoslaviji, kao i obrazovanje ovakvih savezništava u toku rata (Osvobodilna fronta) i pred kraj rata (Jedinstveni narodno-oslobodilački front), posle oslobođenja zemlje najzad su ostvareni u obliku organizacije Narodnog fronta. I upravo će kroz ovu organizaciju, kroz odnose stranaka koje su je sačinjavale, postepeno sve više doći do izražaja suprotnost između dva različita shvatanja društvenih pokreta (Narodnog fronta) od strane Komunističke partije i pojedinih opozicionih partija, odnosno vodećih ličnosti iz njihovih redova. Uslovno se ta dva shvatanja društvenih pokreta mogu nazvati *boljševičkim* i *liberalnim* shvatanjem, pokreta. U skladu sa prvim shvatanjem, društveni pokret tipa Narodnog fronta predstavlja samo transmisiju i oružje jedne avangardne političke organizacije, Komunističke partije; on je hijerarhijski podređen hegemonoj partiji; njegova struktura je monistička, a ne pluralistička. Nasuprot ovome stoji liberalno shvatanje Narodnog fronta: struktura narodnog fronta je pluralistička a ne monistička, reč je o koalicijom a ne jedinstvenoj organizaciji. U Narodnom frontu različite političke stranke obuhvataljaju delove svojih programa zarad nekih viših zajedničkih ciljeva. Ali podređivanje svih nekim zajedničkim ciljevima podrazumeva da ti ciljevi budu zajednički a ne ciljevi jednog od saveznika, da ti ciljevi budu od svih dobrovoljno prihvaćeni a ne nametnuti od strane jednog saveznika.

Razlika između ova dva shvatanja društvenog pokreta na samom početku nije javno izražena. Pre bi se moglo reći da i jedna i druga strana zastupaju jedno isto shvatanje o pluralističkom, odnosno koalicionom karakteru Narodnog fronta. Pri tome je, naravno, prihvatanje koalicionog karaktera Narodnog fronta od strane Komunističke partije proizvod trenutne političke *taktike*, koja je, kao privremeno lukavstvo, prikrivala dugoročnu *strategiju* i krajnje ciljeve političke borbe, usmerene na pretvaranje Narodnog fronta od kompozitne u monolitnu organizaciju.

Narodni front je, rečju, započeo kao *stranačka koalicija*, čija je unutrašnja struktura bar delimično odgovarala njegovim spoljašnjim koalicionim obeležjima. Ovaj koalicioni karakter Narodnog fronta, koji je naročito bio svojstven Osvobodilnoj fronti, dalje je potvrđen i proširen ulaskom u ovaj front nekolicine drugih stranaka i političkih grupa. Tako su posle oslobođenja Beograda Narodno-oslobodilačkom frontu prišle: Republikanska stranka, Samostalna demokratska stranka, Savez zemljoradnika, Socijalistička stranka, Socijaldemokratska stranka, grupa »Napred«, a februara 1945. godine i Narodna seljačka stranka. Uz to je, i sa stanovišta formalne strukture, Narodni front predstavlja osobenu koaliciju, jer je sam Statut dopuštao postojanje stranaka koje su zadržale svoju političku individualnost.

Od predratnih političkih stranaka koje su obnovile svoj rad posle rata sve su pristupile Narodnom frontu, izuzev Demokratske i Radikalne stranke, dve najveće srpske stranke, mada su pojedinci iz redova ovih stranaka bili u Narodnom frontu. Jedna stranka (Savez zemljoradnika) je uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu istupila iz Narodnog fronta dok je jedan deo stranke

¹⁴ Branko Petranović, »Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)«, *Istraživanja 8*, Novi Sad, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1979, str. 386.

ostao u ovoj organizaciji.¹⁵ Prisustvo svih onih političkih stranaka pored Komunističke partije u Narodnom frontu ispoljavalo se na više načina. U vrhovnim organima Narodnog fronta i njegovim telima bili su delegati stranaka. Neke političke stranke (Republikanska stranka i Hrvatska republikanska seljačka stranka) imale su svoje listove. Pojedinim strankama bilo je omogućeno da razviju svoju organizacionu mrežu, mrežu lokalnih stranačkih odbora (ovo je bio slučaj sa Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom — HRSS). Stranke u okviru Narodnog fronta učestvovale su u predizbornoj borbi i objavljivale svoje izborne proglašene, ističući i svoje kandidate u okviru liste Narodnog fronta. Vode ovih stranaka davale su izjave predstavnicima strane štampe pred izbore (D. Jovanović) i posle izbora (J. Prodanović), koje su trebale da potvrde demokratičnost izborne procedure i same izborne stvarnosti.¹⁶ U sastavljanju predizbornog proglašenja Narodnog fronta učestvovali su pripadnici različitih političkih stranaka (M. Pijade i D. Jovanović). Najzad, prilikom sastavljanja prve Vlade FNRJ u ovoj su od 21 člana, 11 ministara bili nekomunisti.

Pored izjava lojalnosti novom režimu koje su stare političke stranke izricale dajući izjave o pristupanju Narodnom frontu i na druge načine, one su svoju spremnost na saradnju u novom poretku i u izgradnji novog društva iznosile i ograjući se manje ili više izričito od onih delova stranačkog rukovodstva koje je ostalo van zemlje i nastavilo da radi protiv novog poretku i vlasti. Tako je aprila 1946. godine Socijalistička partija Jugoslavije uputila pismo Socijalističkoj partiji Italije zamerajući joj što na kongresu italijanske partije u Firenci, na kojoj je učestvovao i Živko Topalović, nije pozvana Socijalistička partija Jugoslavije. Italijanska partija je tom prilikom upozorenja da je prilikom pristupanja Socijalističke partije Jugoslavije Narodnom frontu objavljena izjava o isključenju Živka Topalovića iz Socijalističke partije Jugoslavije.¹⁷

Zadržaćemo se sada više na poimanju koalicionog karaktera Narodnog fronta kako u shvatanjima i očekivanjima nekomunističkih stranačkih prvaka, tako i u politici i pogledima rukovodilaca KPJ.

Praktično, jedina dozvoljena nekomunistička stranka u Hrvatskoj bila je Hrvatska republikanska seljačka stranka, koju su počev od skupa pristalica ove stranke u selu Taborištu na Kordunu, 29. aprila 1944. godine, predvodile ličnosti koje su između dva rata imale u ovoj stranci manje-više drugorazrednu ulogu. Sa stanovišta interesa KPJ, osnovni zadatci ove obnovljene stranke bio je suzbijanje Mačekovog uticaja u Hrvatskoj, pa je otuda podsticanje vraćanje na izvornu nauku braće Radić, koju je Maček, prema tadašnjem kazivanju, izneverio i napustio. Naročito je isticana neprotivurečnost, a kasnije i velika bliskost između nauke braće Radić i komunizma. »Mi staro Radićevci i republikanci, iskreni sledbenici nauke neumrle braće Radić znamo dobro što je komunizam, a znamo i to da nismo komunisti, ali da se ne bojimo s komunistima boriti za pravdu i poštenje. O tome je naš blagopokojni Stjepan Radić tako lijepo govorio: 'Mi nismo komunisti, ali se ne bojimo suradivati s komunistima.'¹⁸ Mi smo danas u iskrenom savezu s braćom komunistima«.¹⁹

No kako Stjepan Radić ipak nije stupio sa komunistima u jedinstveni front niti je sa njima pravio saveze i zajedničke liste na izborima, postavilo

¹⁵ »Izjava Mite Stanislavijevića«, Novosti od 9. novembra 1945.

¹⁶ »Izjava dr Dragoljuba Jovanovića predstavnicima strane štampe«, Politika, od 29. septembra 1945. i »Izjava Jaše Prodanovića — za inostranu štampu«, Republika od 27. novembra 1945.

¹⁷ Politika od 24. aprila 1946.

¹⁸ Treba samo podsetiti da je za života Stjepana Radića KPJ, sledeći direktive iz Moskve, propovedala razbijanje Jugoslavije kao veštacke versajskе tvorevine na nezavisne nacionalne države, uključujući pre svega nezavisnu Hrvatsku.

¹⁹ Lovro Kranjec, »Naš najvažniji zadatci« Slobodni dom od 7. novembra 1945.

se pitanje zbog čega sad to čine stari radićevci?« Imade kod nas neupućenih ili čak poštenih ljudi, kojima nikako ne ide u glavu naš Narodni front. Zašto — kažu ti ljudi — ne ide za vreme izbora svaka stranka za sebe u izbornu borbu? Nakon izbora vidjelo bi se, tko je na izborima pobjedio. Ako slučajno ne pobijedi jedna stranka, nego izade nekoliko stranaka približno jakih, znalo bi se koliko je za svaku tačno palo glasova i koliko je u narodu jaka, pa bi joj prema tome imalo pripasti vlasti. To bi kažu bilo demokratski i to bi omogućilo da se opet oživi stari stranački sistem, dakle, značilo bi povratak na staro.»²⁰ Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, navođene su pojedine narodne poslovice o slozi i neslozi : »Složna braća i u petak meso jedu«; »Nesložna braća — propala kuća«; »Kad se bratska srca slože i olov plivat može, a nesloga kad zavlada samo perje na dno pada«. A time se, zapravo, htelo da kaže da stranke uzete same za sebe samo u neslogu vode, dok zdržene u Narodnom frontu obezbeduju slogu i blagostanje naroda. Stoga je i državi potrebna ona ista sloga koja treba da postoji u kući ili zadruzi. Ukoliko je, pak, nema zbog stranaka i strančarenja, onda narod strada i gladuje. »Uzmimo život u zapadnim evropskim državama, pa i onim najvećim koje nisu pošle našim primerom slike i jedinstva. Sirotinju izrabljuju veliki bogataši, a narod upravo gladuje... Tako svaka stranka i svaka grupa vuče narod na svoju stranu, jer je onima velikima, onima koji narod izrabljuju i tlače u interesu da se narod međusobno nateže i razdire.»²¹ Kako se, dakle, blagostanje naroda jedino može postići u Narodnom frontu, u punoj slozi, izvan Narodnog fronta ostaju samo neprijatelji. »Tko je protiv Narodnog fronta naš je neprijatelj, što znači neprijatelj je vlastitog naroda.»²²

Uz to se postavilo i pitanje kakva je uloga pojedinih stranaka u okviru jedinstvenog Narodnog fronta. U odgovoru na ovo pitanje propagandisti HRSS takođe su se poslužili sledećim slikovitim poređenjem: »Narodni front je kao jedan skup kopača, koji hoće da okopaju jednu veliku njivu. Svaki kopač uzima sebi po jedan ili dva reda i tako svi idu ka istom cilju. Kad svaki kopač izvrši svoj zadatak, odnosno istera svoje redove do kraja, time je i njiva obrađena. Jedan od tih kopača je i naša stranka a oni redovi su naš narod.»²³ Od ovakve idilične slike Narodnog fronta, koji umnogome podseća na porodičnu zadrugu, nije bilo daleko od uverenja da je potreban predvodnik (da ne upotrebito tuđicu »avangarda«) koji će, poput starešine u porodičnoj zadruzi, sve kopače odnosno stranke držati u redu i poretku. Ili kako je to *Slobodni dom* preneo zaključak drugog kongresa Narodnog fronta Hrvatske, koji je održan 23. i 24. januara 1949. godine, narodnim masama treba objašnjavati »Narodni front kao glavnu snagu koja pod rukovodstvom KP izgrađuje socijalizam u našoj zemlji«.²⁴

Unekoliko različito poimanje prirode Narodnog fronta kao stranačke koalicije nalazimo u napisima prvaka Republikanske stranke. To je zapravo bio stav lojalne saradnje u okviru Narodnog fronta, ali sa pokušajem da se koliko toliko očuva stranačka individualnost i samostalnost kritičkog suda i mišljenja. Prema zaključku ove stranke uoči izbora: »Narodni front nije slučajna tvorevina, ni partijska ni vladavinska kombinacija jednog trenutka ili jednog istorijskog razdoblja. On je jedna istorijska nužnost, na koju je narod Jugoslavije upućivala reakcija mnogo pre nego neprijateljske najeze... Ali ovo zalaganje za održavanje Narodnog fronta ne pomućuje naše poglедe i ne isključuje razumnu kritiku koja se podiže i čuje sa mnogo strana, protiv pogrešaka neuputnog rada, čak i samovolje — kako je to u skupštini pomenuo i

²⁰ Filip Lakuš, »Zašto Narodni front?«, *Slobodni dom* od 20. februara 1946.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ Mile Glavaš, »Najvažniji zadaci mjesnih i kotarskih organizacija«, *Hrvatski glas* od 8. maja 1946.

²⁴ *Slobodni dom* od 28. januara 1949.

ministar Kardelj — izvesnih organa narodne vlasti.²⁵ Posle izbora, Jaša Prodanović je uveravao strane čitaoce da Narodni front »nije monolitna institucija već sporazum grupa i stranaka«.²⁶ Ali se istovremeno požalio da je Republikanskoj stranci ograničena mogućnost delovanja izvan Srbije. »Ipak je za žaljenje što Republikanskoj stranci koja je Narodnom frontu pristupila iskreno i lojalno, nije pružena mogućnost da proširi bazu svoje akcije. Iako postala u Srbiji, ona nije isključivo srpska stranka i njene političke ambicije idu daleko preko uskih okvira iz kojih se začela.«²⁷ Time je nagovestio da Narodni front *nije koalicija ravnopravnih*, pošto jedna stranka ima mogućnost da deluje na teritoriji cele Jugoslavije, dok sve ostale mogu da deluju samo u okviru ograničenja koja im prva, vodeća stranka određuje i nameće.

U stvari, Jaša Prodanović je, po svoj prilici, od samog početka uviđeo da u okviru Narodnog fronta neće biti ravnopravne saradnje i jednakog udela svih stranaka učesnica ne samo u odgovornosti već i u vršenju vlasti. Ali je, za razliku od Dragoljuba Jovanovića, više bio sklon da ističe načelna upozorenja nego da vladajućoj stranci upućuje otvorene izazove. Ukoliko je to, pak, i činio, u pitanju su bili samo konkretniji povodi i pojedini niži rukovodioци. Tako je, recimo, navodio da u okviru Narodnog fronta republikanci sarađuju lojalno, te da stoga nije umesno kad pojedini pripadnici (pre svega komunisti) Narodnog fronta po selima i gradovima, srezovima i okruzima kažu republikancima: »Vi vučete našu saku uz brdo. A kada je izvučete, nećete dobiti ni kapi vode!« i upućuju još teže pretnje.²⁸ No izgleda da su se njegovi najbliži saradnici mirili sa takvom drugorazrednom ulogom. Tako se, prema svedočenju Dragoljuba Jovanovića, Vladimir Simić, osvrnuo na Jovanovićeve reči da su frontovci-nekomunisti samo sakadžije, pa je izjavio: »I mi smo sakadžije, ali ćemo gurati saku, maškar se kapi vode na napili.«²⁹

Ostaje, međutim, kao nepobitna činjenica da su se za života Jaše Prodanovića republikanci trudili ne samo da očuvaju svoju stranačku individualnost već i stranački pluralizam kao takav, bar u onom krnjem obliku u kojem je on izvorno otelovljen u okviru Narodnog fronta. O tome svedoče pojedini napisi u listu *Republika* i istupanja republikanaca u Ustavotvornoj skupštini. U stvari, republikanci su se odlučno zalagali ne samo za stranački pluralizam nego i za slobodu delovanja političke opozicije. Uz to, oni su javno istakli razloge koji dovode u pitanje valjanost ovekovećenja vlasti jedne stranke. Reč je o dobro poznatoj i vekovima proveravanoj ideji da vlast kvari ljude koji je vrše, pogotovo ako ta vlast nije ničim ograničena. U tom pogledu, tvrdili su republikanci, ni nova, narodna vlast ne predstavlja izuzetak.

Do ovakvog zaključka došao je Jaša Prodanović u raspravi sa Radovanom Zogovićem povodom predloga ustavne odredbe o vršenju pretresa stana. Tom prilikom Jaša Prodanović je upozorio da se i narodna vlast kvari, jer vreme kvari ljudi, što je za Radovana Zogovića bilo povod da izloži načelan stav svoje stranke prema mogućnosti smene na vlasti. »Gospodin Prodanović — rekao je tada Zogović — pretpostavlja mogućnost smjene vlasti. Ja vjerujem da se ova vlast nikada neće smijeniti, nego će se samo razvijati. Ja imam i moralno i političko pravo da u to vjerujem i mislim da bi diskusija o Ustavu, diskusija sa stanovišta nevjerojanja u trajnost ove vlasti, u njenu postojanost, u njen razvoj, u njeno usavršavanje, bila nepravilna.«³⁰ Iako Zogović ničim nije potkreplio ovu svoju veru da se vlast njegove stranke nikada neće

²⁵ »Našim prijateljima«, *Republika* od 6. novembra 1945.

²⁶ »Izjava Jaše Prodanovića — za inostranu štampu«, *Republika* od 27. novembra 1945.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Jaša Prodanović, »Između čekića i makovnja«, *Republika* od 18. decembra 1945.

²⁹ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, Beograd, 1975, piščevi izdanje, str. 240.

³⁰ *Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda*, str. 632.

drobno obrazložio suprotno stanovište koje opravdava neophodnost povremensniti, niti je objasnio na koji će način ona obnavljati svoj mandat ako pri tom ne bude izložena konkurenciji drugih stranaka, Jaša Prodanović je po-ne smene na vlasti. »Ja stojim na onštem gledištu, a g. Zogović na užem, partijskom. On veli da ovaj režim mora da se brani i da se taj režim ne sme da sruši... Ja stojim na principijelnom gledištu da jedan režim treba da ima takve principe da je njemu svejedno bio na vlasti ili van vlasti... Može jedna stranka da počne sa idealizmom, ali da to izmeni kad ostane duže na vlasti... Ne može se garantovati ni za jednu generaciju da će ostati u duhu ideja sa kojima je počela a još manje za druge generacije. Teško je ostati na vlasti dosle-dan onome što se u opoziciji radilo.«³¹

U vreme kada je Jaša Prodanović na ovakav način opravdavao stranački pluralizam i neophodnost povremene smene na vlasti, politički život u okviru Narodnog fronta još je uvek bio daleko od potpune homogenosti i monolitnosti. Čak su i vodeći ljudi u KPJ javno priznавали da su u Narodnom frontu okupljene različite političke stranke. Tako je Edvard Kardelj avgusta 1945. (nekoliko meseci pre Prodanovićevog istupanja) na osnivačkom kongresu Narodnog fronta odbacio shvatanje da je političko jedinstvo u Narodnom frontu nespojivo sa postojanjem različitih stranaka i političkih grupa u okviru ove organizacije. Pritom je naročito podsticao učešće seljačkih stranaka, u kojima je video branu uticaju konzervativnih snaga i važnu transmisiju između avangardnih demokratskih snaga i seljačkih masa.³² A, J. B. Tito je ovu činjenicu javno priznao uoči izbora. »Na izbore izlaze ljudi iz Narodnog fronta, na jedinstvenoj listi, iako u Narodnom frontu ima raznih partija«.³³ U osnovi isto poimanje višestračke koalicione strukture Narodnog fronta imao je na umu i 6. januara 1946. kada je u Narodnoj skupštini, prilikom obrazlaganja sastava nove vlade, napomenuo da je pri tom uzimao u obzir: 1) nacionalne momente; 2) političko-stranačke i 3) kvalitet ljudi u vlasti. Uz to je rekao da se konsultovao i sporazumeo s predstvincima svih stranaka, koje se nalaze u Narodnom frontu.³⁴ Najvažnije je ipak javno priznanje da se računa sa opozicijom u okviru Narodnog fronta. „U Frontu, kao što je poznato, ima više partija, pa će se u parlamentu, unutar Fronta, vjerovatno iskristalisati jedna opozicija. Ja sam uvjeren da će biti opozicije i to dosta jake opozicije, ali ne ovakve kao što je bila“³⁵.

Nije trebalo dugo čekati pa da se ovakvo predviđanje o pojavi opozicije unutar Narodnog fronta i obistini. Već posle mesec dana Dragoljub Jovanović se kao „opozicionar“ oglasio u Ustavotvornoj skupštini, a ubrzo je njega i nekolicinu drugih poslanika pratio zao glas »reakcionara« i »neprijatelja«. To su, recimo, bili Miloš Popović, Radomir Todorović, Imro Filaković i Ante Salacan, svi poslanici zemljoradničkih stranaka. Kada je Ante Salacan pokušao da odbrani slobodu govora u Skupštini i pravo poslanika da govori ono što misli, dočekan je iz poslačkih klupa sa užvicima da su to »fašizam« i »reakcija«. Posle ponovljenih dobacivanja iz poslačkih klupa upitao je: »Drugovi poslanici, je li slobodno govoriti?« Odgovoren mu je: »Nije«. Na to je Ante Salacan uzvratio: »Kad nije, onda hvala lijepo, ja neću više da govorim.«³⁶

³¹ Ibidem, str. 632–633.

³² Edvard Kardelj, »Karakter, politika i zadaci Narodnog fronta Jugoslavije«, Put nove Jugoslavije, Beograd, »Kultura«, 1946, str. 79–112.

³³ »Makedonija i Jugoslavija i uslov i perspektive njenog razvoja«, Izgradnja nove Jugoslavije, Beograd, »Kultura«, 1948, knj. I, tom 2, str. 152.

³⁴ Slobodni dom od 6. januara 1946.

³⁵ »Razgovor J. B. Tita s članovima Britanskog parlamenta i engleskim novinama 12. novembra 1945., Izgradnja nove Jugoslavije, knj. I, tom 2, str. 214.

³⁶ Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, 15. maj — 20. juli 1946, Beograd, Narodna skupština FNRJ, s. a., str. 552.

Ova istupanja Popovića i Salacana bila su za Matu Petrovića povod da kaže »ko su im i gde gospodari u zemlji i van zemlje. Konkretno za gospodina Salacana — Stepinac u zemlji i Papa, upravo crna internacionala, a ovo me drugome svi oni koji su podržavali Dražu Mihailovića i čitavu njegovu bandu. (Miloš Popović: Nisam imao nikakve veze sa Dražom Mihailovićem). Ako niste imali stvarne veze, imali ste duhovne veze. I baš zbog toga mi moramo da udarimo čvršće po saboterima ovog visokog doma, po saboterima njegove homogenosti kod donošenja zakona.«³⁷ Pre samo osam meseci Milan Grol je upozoravao da »razumnog čoveka obuzima jeza od skupština u kojima svi predlozi prolaze jednoglasno i sa aklamacijom.«³⁸ Sada je jednoglasnost odnosno »homogenost kod donošenja zakona« postala prvorazredna vrlina koju odbacuju samo neprijatelji.

Korak dalje u kritici ovakve homogenosti učinio je Imro Filaković. On je zamerio što sve važnije položaje u upravi drže članovi Komunističke partije, dok se politički individualitet nekomunističkih stranaka u Narodnom frontu ne oseća. »Ne mislim time reći da Komunistička partija ne bi trebalo da ima u tim odjelima svoje činovništvo. Ne!... Ona ima pravo na to, ali mi je čudno da su svi tu službenici regrutovani samo iz jedne partije, iako mi u Narodnom frontu imamo više partija.«³⁹ Postoji, doduše, jedan način da neko iz nekomunističkih stranaka dobije položaj u upravi. »Na sjednici Izvršnog odbora naše HRSS — obavestio je poslanike Imro Filaković — naš predsjednik, potpredsjednik i drugi tajnik rekli su da član Izvršnog odbora može biti i član Komunističke stranke i tako bi se moglo dogoditi da budu namješteni ljudi koji će biti i jedno i drugo i opet da budu sve. Ali drugovi, vidite to je ono što sam kazao da mi se ne dopada.«⁴⁰ Time je Filaković otkrio skriveni način »pridobijanja« voda nekomunističkih stranaka za stvar vladajuće stranke. Neki od njih su u potaji, bez znanja javnosti, primani u članstvo Komunističke partije, a potom su u vlastitoj nekomunističkoj stranci »izvršavali« komunističke partijske zadatke. Za uzvrat su obično dobijali ministarske i druge visoke položaje.

Po Filakovićevom sudu, ovakve položaje trebalo bi podeliti i drugima, što se praktično svodi na zahtev da svaka stranka koja ulazi u Narodni front treba da zadrži svoj individualitet. No kako ovaj zahtev nije bio liшен rizika i velikih neugodnosti, Filaković se spremno izložio mogućnoj opasnosti. »Drugovi i drugarice, govorili su mi neki od mojih prijatelja: 'Nemoj govoriti, zato što bi ludo mogao izgubiti glavu, a ništa se neće promijeniti.' A ja vam kažem ovo. Ja sam jedanput žrtvovao svoj život u narodno-oslobodilačkom pokretu i ako je potrebno žrtvovati ga još jedanput za istinu.«⁴¹ Uz to je u jednoj potonjoj raspravi Imro Filaković zatražio da se govori poslanika koji se ne slažu sa stavom i odlukom većine štampaju. »Pošto mi nemamo opozicione štampe, tražim da se naši govori štampaju kako bi narod o njima mogao izreći svoj sud.«⁴²

Ovakvi zahtevi nisu mogli proći bez osude i izopštenja. I u tim osudama najžešći su bili upravo oni koji su Filakoviću bili najbliži — njegovi stranački prijatelji iz Izvršnog odbora Hrvatske republikanske seljačke stranke. 30. jula 1946. godine oni su Filakovića jednoglasno isključili iz stranke zbog unošenja razdora u stranku, razbijanja Narodnog fronta i rasprišivanja mržnje između Hrvata i Srba.⁴³

³⁷ Ibidem, str. 552—553.

³⁸ »Rdavi metodit«, Demokratija od 8. novembra 1945.

³⁹ Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, str. 577.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem, str. 578.

⁴² Treće redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26. mart — 24. april 1947. godine, Beograd, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, s. a., str. 145.

⁴³ Slobodni dom od 7. avgusta 1946.

Najodlučniji pobornik koalicione strukture Narodnog fronta bio je Dragoljub Jovanović. On se zapravo od samog početka zalagao za stranački pluralizam, ali je proglašen neprijateljem tek posle suzbijanja opozicije izvan Narodnog fronta. Tako je, 25. avgusta 1945. godine, neposredno posle Grologovog istupanja iz vlade i prelaska u opoziciju, odlučno isticao velike prednosti višestranačkog sistema. »Stranke znače kritiku, kritika znači diskusiju i kontrolu. Nova narodna vlast može i dopustiti da bude diskusije i može dopustiti da bude kritike. I pristaje na kontrolu javnosti.«⁴⁴ Štaviše, u tom trenutku Dragoljub Jovanović je iznosio ovakvo uverenje u ime celog Fronta. »U tome pravcu, ja hoću da podvučem pred javnošću, i to želim da se čuje i u plenumu, da mi u Narodnom frontu ne stojimo na gledištu jednopartijskog sistema i da oni koji se boje diktature ili nekakvog 'levičarskog fašizma', svi oni koji sumnjiče maršala Tita ili ma koga od nas da želimo da stvaramo jednopartijski sistem, mogu da budu uvereni da do toga neće doći, ne zato što mi nemamo dovoljno snage da to sprovedemo ili zato što postoji pritisak, koji kaže da to nije pametno tako činiti i da tako ne treba činiti, nego samo zato što poznajemo naš narod. Naš narod nije za jednopartijski sistem. Pre svega, zato što postoji jedna jaka, dugogodišnja tradicija u Srbiji, manje u Hrvatskoj, a još manje u drugim krajevima. Ta jaka tradicija znači tradiciju diskusije, savetovanja, a ne zapovedanja.«⁴⁵

U tom trenutku niko nije javno osporio ovu Jovanovićevu odbranu stranačkog pluralizma i izričitu tvrdnju da našem narodu ne odgovara jednostranački sistem. Avgusta 1945. vladajuća stranka je započela borbu protiv vanfrontovske opozicije Milana Grola. Stoga u tom trenutku nije bilo razborito da se stvara sukob sa novim protivnikom unutar Narodnog fronta, dok postojeći suparnik izvan ovog fronta nije suzbijen i uništen. Izbori su bili na pragu, a u takvoj prilici Dragoljub Jovanović bio je bolji kao nepouzdani saveznik nego kao odlučni protivnik.

Stoga je ova Jovanovićeva pohvala stranačkom pluralizmu na našem tlu ostala bez pravog odgovora. Jedino je Dušan Kveder, poslanik iz Slovenije, stavio jednu ogragu u pogledu teritorijalnog važenja Jovanovićevih zaključaka. »Po našem mišljenju — rekao je tada Kveder — Dragoljub Jovanović je dobro primenio princip istorijskog materijalizma u pogledu objašnjavanja izvora političkih partija u društvenom životu, ali istovremeno smatram da je on na nekim mestima naopako primenjivao princip istorijskog materijalizma, i to onda kada je govorio o Sloveniji.«⁴⁶ A ova naopaka primena ogledala se, po Kvederovom sudu, u zaključku da, u sferi stranačkog političkog života za Sloveniju ne važi ono što važi za celu Jugoslaviju. Jer, izuzetnost Slovenije je u tome što u njoj više nije potreban stranački pluralizam. »Mi Slovenci u Narodnoj skupštini, stojeći na stanovištu da svi, počev od komunista pa do najdesničarskih elemenata, smatramo da u Sloveniji nema drugih političkih partija osim Fronta i da ih nije potrebno ni stvarati.«⁴⁷ Pošto je tako prešao preko činjenice da u Sloveniji i dalje postoji Komunistička partija Slovenije kao posebna stranka, koja se, za razliku od ostalih stranaka, nije rastvorila u Narodnom frontu, Kveder je dopustio mogućnost da izvan Slovenije postoji stranački pluralizam. »Mi dopuštamo da se političke prilike u drugim delovima države razvijaju drukčije i da postoje organizovane partije ili ustanove.«⁴⁸

Samo objašnjenje ove Kvederove ograde, kojom se zadržava stranački monizam u Sloveniji a dopušta pluralizam u ostalim delovima Jugoslavije,

⁴⁴ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ, 3. aprila — 25. oktobra 1945, Beograd, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1952, str. 496.

⁴⁵ Ibidem, str. 498.

⁴⁶ Ibidem, str. 502.

⁴⁷ Ibidem, str. 503.

⁴⁸ Ibidem.

nalazi se u činjenici da je Komunističkoj partiji Slovenije pošlo za rukom da još tokom rata postigne ono što će se u ostalim federalnim jedinicama postići tek 1947. godine. Kako je, dakle, Dolomitskom izjavom od 1. marta 1943. svim slovenačkim strankama, izuzev Komunističke partije, osporeno pravo na *samostalno* postojanje i organizovanje, Komunistička partija, preko svog govornika Dušana Kvedera, nije htela da u Sloveniji ponovo uspostavi ovo pravo nekomunističkih stranaka samo zbog toga što ono, iz razloga trenutne celi-shodnosti, još uvek postoji u Srbiji i Hrvatskoj.

Posle izbora za Ustavotvornu skupštinu i učvršćenja nove vlasti nastupio je najpovoljniji trenutak za napuštanje dotadašnje trpeljivosti prema nepokornim saputnicima u Narodnom frontu i neprikriveno sprovođenje dugoročne strategije u duhu preuzete boljševičke tradicije. Naime, uoči oktobarske revolucije boljševici su svečano obećali da će u okviru sovjeta poštovati slobodu *svih* stranaka i da neće gušiti prava manjine. Tako je Trocki, u svojstvu novoizabranog predsednika Petrogradskog sovjeta, 23. septembra 1917. položio svečanu i patetičnu zakletvu, na koju će kasniji događaji baciti turobnu senu: »Svi smo mi partijski ljudi i više nego jednom doći ćemo u medusobni sukob. Ali rukovodit ćemo radom Petrogradskog sovjeta u duhu zakonitosti i pune slobode za sve partije. Ruka prezidija nikad neće poslužiti za potiskivanje manjine.«⁴⁹ To načelo slobode i trpeljivosti je skrupuljno poštovano, pa su sve stranke u prezidiju Sovjeta bile zastupljene srazmerno svojoj snazi. »Suhanov priopovjeda kako je tri godine kasnije, pošto su boljševici zabranili sve opozicione partije, podsjetio Trockog na njegovo obećanje da se nikad neće zalagati za potiskivanje neke manjine. Trocki je ušutio, razmišljao neko vrijeme, a onda sjetno rekao: 'To su bila dobra vremena.' I zaista su bila dobra vremena. Revolucija je još uvijek ozbiljno shvaćala svoje uvjerenje da će proširiti i ostvariti slobode, koje je buržoaska demokracija samo obećavala ili je dijelila škrtom rukom.«⁵⁰

Izgleda da su sve one komunističke stranke, koje su između dva rata izvršile tzv. boljševizaciju, bile sklone da posle osvajanja vlasti krenu putem ruskih boljševika. To je ubrzo iskusio i Dragoljub Jovanović, koji je svoju posleratnu političku karijeru započeo kao saveznik komunista u Narodnom frontu, nastavio je kao njihov »saputnik«, a završio je kao »narodni neprijatelj«. Do izbora za Ustavotvornu skupštinu Dragoljub Jovanović je bio lojalni saveznik. Posle izbora nastupio je trenutak da, poput brojnih političara nekomunističkih stranaka, bude sveden na pukog »saputnika«, a kada se tome odlučno usprotivio, i na »narodnog neprijatelja«.

Taj čas odluke nastupio je 11. decembra 1945. u raspravi o nacrtu Ustava nove Jugoslavije. Dragoljub Jovanović je tada započeo svoju čuvenu besedu osporavanja posebnog, i u izvesnom smislu, nadustavnog statusa koji je sve više imala KPJ. Posle mnogih godina on je ovaj svoj govor sažeо u sledeće upozorenje: »Prva Jugoslavija je propala zato što je u njoj bilo više nacija, a vladala je jedna; druga će propasti ako bude vladala samo jedna partija.«⁵¹ Decembra 1945. ovo upozorenje je ipak bilo mnogo blaže i uglavnom se svodilo na sledeći prikaz nerešenog društveno-političkog pitanja: »Ako se ne prizna pravo egzistencije svim društvenim snagama, svim političkim snagama koje žele da postoje, ako se te snage veštački gušte, cepaju, ako se ruše njihovi vrhovi, ili onemogućava njihova organizacija — može se dogoditi da zbog te političke opresije nova Jugoslavija strada, kao što je stara Jugoslavija stradala zbog nacionalne opresije.«⁵² Jovanović je, međutim, ovo predviđanje iskazao pogodbenim načinom, jer je istovremeno izložio »jednu zdra-

⁴⁹ Isaac Deutscher, *Naoružani prorok*, Zagreb, »Liber«, 1975, knj. 1, str. 171.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ljudi, ljudi, knj. II, str. 241.

⁵² Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, str. 28—29.

vu... jedino spasavajuću formulu«: »Mi smo našli način da rešimo i tu teškoću, i da izbegnemo i tu bolest, i to na taj način, što smo stvorili političko-partijsku federaciju, paralelno sa nacionalno-kulturnom federacijom na drugom planu. To je Narodni front. On treba da bude izmirenje jedinstva i slobode, slobode i jedinstva naših naroda, kao što je federacija izmirenje ravноправnosti i jedinstva države.«⁵³ Umesto jednostranačkog sistema, spasonosno rešenje predstavlja »narodni front, shvaćen kao kolaboracija stranaka, ne kao mehanička koalicija, nego kao organska kolaboracija.«⁵⁴

Jovanović je, dakle, bio za stranački pluralizam u okviru Narodnog fronta, koji počiva na *stvarnoj* i *trajnoj* saradnji između stranaka — saradnji zasnovanoj na načelu *ravnopravnosti*. Njega je, međutim, uzneniravalo pitanje da li će ovaj savez odista biti ravnopravan i trajan, što je poglavito zavisilo od stava Komunističke partije kao najuticajnije stranke. To je zapravo bilo pitanje da li Komunistička partija smatra ostale stranke u Narodnom frontu svojim saveznicima ili samo privremenim »saputnicima«. Jovanovićevu bojanu posebno je izazvala sledeća Staljinova misao preštampana u *Borbi*: »Naša partija nema i ne može imati saveznika. Ona može imati samo povremenih saputnika.«⁵⁵ Stoga je Jovanović postavio pitanje da li će možda i KPJ poći ovim putem, koji je doveo do »konstitucionalizacije« Svesavezne komunističke partije (boljševika) u »avanguardu radnog naroda... i ... rukovodeće jezgro svih organizacija trudbenika kako društvenih, tako i državnih« (čl. 126. čuvenog Staljinskog ustava od 1936. godine). A u takvoj zamisli rukovodeće državne stranke, sve ostale organizacije postaju »poluge« i »transmisioni kaiševi«, kojima rukovodi Komunistička partija.

Jovanović, doduše, nije tvrdio da je krajem 1945. KPJ već postala zvanična, državna stranka, već je samo želeo da takvu mogućnost predupredi. »Poželjno bi bilo — veli Jovanović — da odvojimo i partie od države, da ukinemo državnu stranku, odnosno da je ne uvodimo.⁵⁶ Pri tom je Jovanović pre svega imao na umu potrebu da, pored KPJ, kao *radničke* stranke, i seljaci »sačuvaju i razviju svoj samostalni pokret, ne samo ekonomski, nego i politički i kulturno.«⁵⁷ Seljaci će naravno želeti bratski savez sa radnicima u političkom, ekonomskom i kulturnom pogledu. »Ali, savez ne znači podložništvo nego znači, ako ne punu jednakost, ono ravnopravnost.«⁵⁸ Drugim rečima, savez radnika i seljaka odnosno radničkih i seljačkih stranaka mora odista biti ravnopravan. A da bi se to postiglo, treba očuvati višestranački sistem koji obezbeđuje kritiku, raspravu i kontrolu nad svim vlastima od onih dole pa do vrha. »Iskren moram biti i ja — zaključio je Jovanović. Jednopartijski sistem u našoj zemlji ne može biti, ili ne bar sa našim pristankom. Mislim da jednopartijski sistem neće moći da bude ni sa pristankom seljaštva, pre svega seljaštva Srbije.«⁵⁹ Ovde je Jovanović navodio ranije privatne razgovore sa pojedinim rukovodicima. »Ja sam kazao maršalu Titu: 'Naša zemlja ne može da se svrsta pod jednu kapu i u jednu partiju.' Slučaj je hteo da ja to kažem na Dedinju baš pre godinu dana 12. decembra prošle godine. Kazao sam: 'Ne može naša zemlja da podnese jednopartijski sistem. Dajte mogućnost razvoja i drugim strankama, a naročito seljačkim strankama. One, osobito na srpskoj strani, nisu pokazale da su protiv radničkog pokreta, nego su uvek želele da sarađuju s tim pokretom kao sa bratskim pokretom.'«⁶⁰

Kasnije, Dragoljub Jovanović je dalje razvio ovu kritiku smera u kojem se, po njegovom mišljenju, tadašnji stranački sistem nezadrživo razvijao. To

⁵³ Ibidem, str. 29.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem, str.30.

⁵⁷ Ibidem, str. 33.

⁵⁸ Ibidem, str. 34.

⁵⁹ Ibidem, str. 35.

⁶⁰ Ibidem, str. 68.

je naročito učinio 17. jula 1946. u raspravi o predlogu Zakona o javnom tužilaštvu. »Najzad ima jedna osobina — rekao je tada Jovanović — koja nije javna ali koja je stvarna: javni tužilac, to je partija, državna partija, jedina, Partija pisana velikim slovom. Ne može se imati ništa protiv partije, ali pod uslovom da ne bude jedina. Kada se kaže partija, to znači deo nečega; stranka, to znači strana, jasno je da ne može biti samo jedna, jer to je i fizička i psihička nemogućnost. Kod nas je javni tužilac bez izuzetka član Komunističke partije. To ne piše u zakonu, ali tako je u praksi. A u zakonu je legalizovana svemoć koju tužilac ima u praksi. Ovakav javni tužilac inkarnira diktaturu jedne partije, obezbeđuje jednopartijski sistem.«⁶¹

Ovo Jovanovićevo zalaganje za očuvanje stranačkog pluralizma i individualiteta pojedinih stranaka u okviru Narodnog fronta naišlo je na žestok otpor vodećih ljudi u KPJ. Otežani uslovi za delovanje opozicionih stranaka u Narodnom frontu posle izbora za Ustavotvornu skupštinu mogu se pratiti na daljoj sudbini Dragoljuba Jovanovića, koji je 1946. i 1947. godine bio središnja figura oko koje se okupilo nekoliko poslanika seljačkih stranaka (Narodne seljačke stranke, Saveza zemljoradnika i HRSS). Dragoljubu Jovanoviću, koji je bio generalni sekretar Narodne seljačke stranke, prvo je oduzet mandat poslanika Narodne skupštine Srbije (jula 1946), već avgusta 1946. doneta je na Pravnom fakultetu u Beogradu odluka da se Jovanović kao honorarni profesor ukloni sa Univerziteta u Beogradu »zbog nenaučnog i protivnarodnog istupanja u svojim predavanjima«, zatim je Jovanović isključen iz svoje stranke (oktobra 1946), oduzet mu je mandat poslanika savezne skupštine (aprila 1947), a optužnica protiv njega je podignuta pred Vrhovnim sudom Srbije oktobra 1947. Mere preduzimane protiv Dragoljuba Jovanovića predstavljale su uglavnom reakciju na njegova istupanja u skupštini i različite druge oblike javnog delovanja uobičajene u sistemima stranačkog pluralizma.

Prilikom oduzimanja mandata poslanika Narodne skupštine Srbije Jovanoviću je (prema obrazloženju Mandatnog odbora) na teret stavljano više stvari.⁶² Prvo, da je klevetao Sovjetski Savez da se meša u unutrašnje stvari naše zemlje i da pomaže jednu partiju. S druge strane, izjavom da je u Jugoslaviji na vlasti jedna partija negirao je da narod vrši vlast i želeo je da unese sumnje u karakter naše vlasti pred ostalim svetom. Obe ove ocene Jovanovićevih stavova odnosile su se na njegova izlaganja u Ustavotvornom odboru. Najzad, u izveštaju Mandatnog odbora povodom oduzimanja poslaničkog mandata Dragoljubu Jovanoviću istaknuto je da je Jovanović u svojem govoru u Narodnoj skupštini FNRJ povodom predloga Zakona o zadružama (jula 1946) napao najviše državne organe, tačnije Skupštinu, svojom tvrdnjom da je ovakvim zakonskim predlogom »Skupština udarila seljacima nož u leđa«. Povodom oduzimanja mandata Dragoljubu Jovanoviću, Jaša Prodanović, koji je kao i Jovanović bio poslanik i republičke i savezne skupštine, rekao je »da se ne slaže sa načinom na koji je podnesen predlog i izjavio da će glasati sa svojim prijateljima protiv«. Svoje neslaganje sa ovim oduzimanjem mandata Prodanović je podrobnije obrazložio u jednom napisu u *Republiči*, ukazujući ne samo na neustavnost odluke o oduzimanju mandata, već i na nesaglasnost ove odluke sa važećim Poslovnikom Skupštine Srbije.⁶³

Avgusta 1946. godine Glavni odbor i Prvi vanredni kongres Narodne seljačke stranke isključili su Dragoljuba Jovanovića, generalnog sekretara i Radomira Todorovića, predsednika stranke iz svojih redova.⁶⁴ Na ovom kongresu je istaknuto da je Dragoljub Jovanović za vreme rata sabotirao borbu

⁶¹ *Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda*, str. 502.

⁶² *Politika* od 27. jula 1946.

⁶³ Jaša Prodanović, »Jedno rešenje Narodne skupštine Srbije«, *Republika* od 30. jula 1946.

⁶⁴ *Politika* od 13. avgusta 1946.

protiv okupatora i stajao u dosluku sa narodnim neprijateljem, da bi Jovanović sa svojim istomišljenicima nastavio ovakav rad i posle rata, prvo podmuklo i prikriveno, a od decembra 1945. godine u diskusiji o Načrtu Ustava i otvoreno. Tadašnji sekretar Izvršnog odbora Narodne seljačke stranke Ninko Petrović, posebno je zamerio Jovanoviću na kritici politike Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji, podvlačeći da je Jovanovićevo »bestidno napadanje Sovjetskog Saveza — majke Rusije, onog što je najsvetije i najmilije svakom našem čoveku i svakom rodoljubu izazvalo prezir i gnušanje«.

Dajući ovaku ocenu delatnosti Dragoljuba Jovanovića za vreme rata delegati na kongresu Narodne seljačke stranke praktično su obesnažili ranije izjave rukovodećih ljudi u KP Jugoslavije, koji su sa simpatijama govorili o učeštu Jovanovića i njegove stranke u političkom životu nove Jugoslavije. Tako je Milentije Popović jednim većim uvodnikom u *Borbi* krajem februara 1945. pozdravio odluku Glavnog odbora Narodne seljačke stranke o pristupanju Jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu Srbije,⁶⁵ a na Prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije Edvard Kardelj je ističući da Narodni front nije homogena organizacija posebno podvlači ulogu seljačkih stranaka, »koje su izbacile iz svoje sredine reakcionarna rukovodstva i postavile se uz bok radničkoj klasi i svim naprednim snagama u borbi za demokratiju i nacionalnu slobodu.«⁶⁶ Na ovom kongresu Jovanović je kao i Kardelj bio podnositelj referata, pa je i on predstavljao progresivne i prihvocene elemente u seljačkim strankama. Ukratko, ponašanje Dragoljuba Jovanovića pre rata, u ratu i posle njega prihvatanje je bez zamerki sve do tada dok se Jovanović udržavao od kritike Komunističke partije, odnosno dok je njenu politiku podržavao. Onoga časa kada je Jovanović istupio sa stavom da je nov društveno-politički poredak učvršćen i da on može imati koristi od konstruktivne kritike, a štete od nekritičkog povlađivanja, Jovanović je od nepouzdanog saveznika postao provereni neprijatelj. Ovu svoju promenu stava Dragoljub Jovanović je obrazložio u završnoj reči na svome sudenju: »Kad sam video da smo dobili republiku, da smo stavili na čvrste noge ovu zajednicu, a sad možemo malo da kritikujemo, a sad možemo malo da zameramo i da popravljamo, jer je dete dosta veliko da dobija male udarce.«⁶⁷

Dragoljubu Jovanoviću je posebno stavljen na teret to što je pokušao da okupi jednu grupu nezadovoljnih poslanika iz seljačkih stranaka i pristupi ostvarivanju Seljačkog bloka. Tokom napada na Dragoljuba Jovanovića ostalo je nedorečeno zašto bi okupljanje disidenata iz više inače dopuštenih stranaka i pokušaji stvaranja nekakve nove parlamentarne koalicije bilo nedopušteno. Na samom sudenju Jovanoviću ova stvar je dobila drugu dimenziju, jer je drugooptuženi Franjo Gaži, koji je uz Jovanovića trebal da bude u rukovodstvu Seljačkog bloka, tvrdio da je ideja o Seljačkom bloku poticala od dvojice »stranih agenata« sa kojima je bio u dosluku — inače engleskih istoričara i istraživača prilika u Istočnoj Evropi — Stivena Klisolda (Stephen Clissold) i Hju Siton Votsona (Hugh Seton Watson).⁶⁸

Naravno, svi formalni razlozi koji se mogu naći protiv opravdanosti postupaka i mera preduzimanih protiv Dragoljuba Jovanovića gube u značaju pred osnovnom činjenicom koja je opredelila Jovanovićevu dalju sudbinu. Za razliku od drugih prvaka opozicionih stranaka Jovanović je posle izbora za Ustavotvornu skupštinu nastavio javno da se zalaže za shvatanje demokra-

⁶⁵ Milentije Popović, »Povodom Izjave Glavnog odbora Narodne seljačke stranke o pristupanju Jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu Srbije«, *Borba* od 26. februara 1945.

⁶⁶ Kardelj, *Put nove Jugoslavije*, str. 96.

⁶⁷ D. L., »Povodom presude špijunu i izdajniku Dragoljubu Jovanoviću«, *Borba* od 11. oktobra 1947.

⁶⁸ Videti izveštaje sa suđenja Dragoljubu Jovanoviću u *Borbi* od 2, 4, 5, 8. i 9. oktobra 1947.

tije koje je bilo nespojivo sa strateškim ciljevima KPJ odnosno boljševičkim shvatanjem demokratije prema kojem jedna komunistička stranka na vlasti ne može da deli rukovdstvo sa drugim partijama.

Iz onoga što je ovde izneto može se videti kakva je — u procesu likvidacije stranačkog pluralizma u Narodnom frontu — bila sudbina političkih stranaka i ličnosti koje su se suprotstavljale hegemonoj ulozi Komunističke partije ukoliko su nastojale da očuvaju vlastiti stranački identitet. Zanimljivo je ovde osvrnuti se i na sudbinu onih političkih stranaka koje su pristajale na hegemonu ulogu Komunističke partije i u znatnoj meri se odrekle sopstvenog stranačkog identiteta.

Glavni način na koji su ove stranke (pre svega HRSS, Samostalna demokratska stranka i Republikanska stranka) stavljale do znanja da ne dovode u pitanje rukovodeću ulogu Komunističke partije bilo je ukazivanje na podudarnost u programima ovih stranaka i Narodnog fronta. Republikanska stranka je tako isticala da nema šta da prima od programske načela Narodnog fronta, niti da odbaci od svojih, jer su osnovna načela Narodnog fronta bila njena načela od 1919. godine: federacija, republika, demokratija, odvajanje crkve od države i laička nastava; ograničenje privatne svojine, nacionalizacija i racionalno korišćenje prirodnih bogatstava; preduzeća i proizvodnja javnog karaktera.⁶⁹ Posle rata je ostvareno tri četvrtine programa Republikanske stranke, pisao je Vladimir Simić, podvlačeći i to da je ovaj program sinteza progresivnog političkog razvoja Srbije, koji je trajao više od jednog stoljeća i našao »sadejstvo u programskim načelima Narodnog fronta.⁷⁰

Republikanci su posebno podvlačili da su jedino oni i komunisti ostali nepomirljivi protivnici monarhije i odani branioci republikanskog uređenja. Pored ovoga, republikanci su podsećali da su oni stranka koja je po proglašenju Obznane osudila ovaj čin demokratsko-radikalne vlade i stala na stranu Komunističke partije. U izjavi koju su ovim povodom u ime stranke potpisali Ljubomir Stojanović, predsednik i Mihailo Ilić, glavni sekretar stranke između ostalog je stajalo: »Republikanska stranka, u ime slobode i prava naroda, protestuje najodlučnije protiv ovog poslednjeg nasilja. Ona se ne slaže sa ideologijom komunističke stranke i protivna je svakoj diktaturi bilo pojedinačno bilo klase. I baš zato ona smatra za svoju dužnost da ovako javno pred narodom ustane protiv diktature koju ne uvodi komunistička stranka nego baš vlada.⁷¹

Iz programske izjava Republikanske stranke objavljenih u prvim posleratnim brojevima *Republike* može se jasno videti lojalan odnos i pristajanje na rukovodeću ulogu Komunističke partije. Samu nedoumicu jedne u osnovi radikalne građanske stranke suočene sa situacijom u kojoj jedna revolucionarna stranka radi ostvarenja nekih ciljeva kojima su i republikanci privrženi, ali to čini drugim sredstvima, na revolucionaran način, postavio je jasno u prvom posleratnom broju *Republike* Branislav Miljković: »Republikanska stranka, socijalistička po svom programu, proizašla je iz čestitog građanskog liberalizma zabrinutog za prava čoveka, iz demokratskih stremljenja i potreba za moralnom čistotom u vreme političkih korupcija, a iz uverenja da se požrtvovanom i upornom legalnom borboru mogu spasavati ugrožene ili čak i sličene slobode, i postizavati ekonomska pravda. Međutim, došao je i ovaj rat koji je ubrzao tok rešavanja svih političkih i ekonomskih problema i nametnuo nove metode i novu taktiku. I, istorijski gledano, postavilo se za nas

⁶⁹ Vladimir Simić, »Istina o 'republikanicima'«, *Republika* od 25. juna 1946.

⁷⁰ Staša Milijanović, »Godinu dana 'Republike' u Republici«, *Republika* od 5. novembra 1946.

⁷¹ »Kako je proglašena 'Obznana'. Izjava Republikanske stranke objavljena u 'Republići' 2. januara 1921«, *Republika*, od 13. novembra 1945.

pitanje: ili će naša stranka pristati da učestvuje i pomaže u uređenju⁷² novih uslova i odnosa, ili će se povući da posmatra i kritikuje.« Suočena sa ovom nedoumicom Republikanska stranka se odlučila za saradnju u okviru Narodnog fronta, ne odričući u ovakvoj revolucionarnoj situaciji rukovodeću ulogu Komunističkoj partiji. Ovu saradnju je Jaša Prodanović na jednom mestu na pravi način odredio kao »lojalnu, iskrenu, prijateljsku, prisnu, nepretencioznu, obazrivu, punu takta.«⁷³

Najzad, kada govorimo o iščezavanju stranačkog pluralizma u Narodnom frontu, sudsina opozicionih stranaka u Jugoslaviji zanimljiva je ne samo zbog toga što su se neke od ovih u znatnoj meri ili čak i potpuno odrekle vlastitog identiteta i samostalnosti, već i zato što je većina opozicionih stranaka u svoje programe unosila izvesne elemente socijalističkih shvatanja o preobrazaju društva. Drugim rečima, stranke o kojima je ovde reč nisu bile stranke desnice, već stranke čiji je socijalno-ekonomski program trebalo da ima i nečeg zajedničkog sa programom Komunističke partije. Od stranaka u Narodnom frontu dve stranke su bile radničke (Socijalistička partija i Socijaldemokratska stranka), a tri stranke su bile seljačke (Savez zemljoradnika, Narodna seljačka stranka i Hrvatska republikanska seljačka stranka). Od seljačkih stranaka, pri tome, Narodna seljačka stranka je u najrazvijenijem i najdoslednjem obliku zastupala shvatanje o *seljačkom socijalizmu*. Republikanska stranka, koja je u svom delovanju težište stavljala na pitanje oblika vladavine (republika umesto monarhije), od svog nastanka posle prvog svetskog rata unosila je u svoj program i elemente socijalističkih konцепцијa, pa je zato jedan od stranačkih pravaca sa dosta osnova ovu stranku ocenio kao »socijalističku po svom programu i proizašlu iz čestitog građanskog liberalizma.«⁷⁴ Slično Republikanskoj stranci i u programu grupe „Napred“ bilo je elemenata socijalizma. U programu ove grupe tako čitamo: »Ne može se primiti sistem po kome bi narod vladao na političkom polju, a robovao na ekonomskom. Ali isto tako ne mogu se primiti ni sistemi i pokušaji koji pružaju narodu tobožnja rešenja ekonomskih i socijalnih nevolja oduzimajući mu slobodu. Ne odvajajući socijalnu pravdu od političke slobode i ne misleći da se one imaju ostvariti jedna na račun druge, demokratija ne može ostati samo politička; ona mora u isti mah biti i ekonomska i socijalna ili je uopšte neće biti.«⁷⁵

Držanje političkih stranaka koje su lojalno priznavale Komunističkoj partiji hegemonu ulogu u Narodnom frontu ili ukazivale na potrebu socijalističkog preuređenja društva nije bilo dovoljno da Narodni front očuva svoja početna koaliciona obeležja. Naprotiv, u toku 1947. godine različiti oblici prividnog stranačkog pluralizma se gase i kao jedini relikti bivših političkih stranaka u Narodnom frontu ostaju dva stranačka lista bez stranaka: *Republika* (list Republikanske stranke koji je izlazio do 1956) i *Slobodni dom* (list HRSS koji je izlazio do 1963).

3. Narodni front i nestajanje tragova stranačkog pluralizma

Od sredstava kojima se u borbi protiv opozicionih stranaka služila Komunistička partija posle oslobođenja dva su osnovna i po svom karakteru na prvi pogled različita, mada u osnovi međusobno dopunjavajuća. Reč je,

⁷² Branislav Miljković, »Narodni front i republikanci«, *Republika* od 6. novembra 1945.

⁷³ Jaša Prodanović, »Između čekića i nakovnja«, *Republika* od 18. decembra 1945.

⁷⁴ Branislav Miljković, »Narodni front i republikanci«, *Republika* od 6. novembra 1945.

⁷⁵ »Naš načelan stav o političkim, socijalnim i ekonomskim pitanjima«, *Napred* od 3. januara 1940.

s jedne strane, o stvaranju širokih savezništava, koja okupljaju različite političke grupe, uključujući i neistomišljenike Komunističke partije. Ovakav oblik okupljanja je i Narodni front kao opšta politička organizacija. Nasuprot ovome obliku delovanja Komunističke partije stoje drugi metodi neposrednog zastrašivanja i napada na političke protivnike u opozicionim građanskim strankama. Svrha je i jednog i drugog oblika delovanja neutralizacija i likvidacija opozicionih stranaka i stranačkog pluralizma.

Pokušaji povezivanja komunista sa drugim demokratskim strankama u međuratnoj Jugoslaviji uslovljeni su pre svega promjenom strategijom i taktikom Kominterne od njenog Sedmog kongresa 1935. godine, a posle rata diktirani su jedno vreme i aktuelnim međunarodnim sporazumima i obavezama. Međutim, pored svih promena u odnosu na druge političke stranke, osnovni stav komunističkog pokreta prema saveznicima u političkoj borbi ostao je nepromjenjen. Taj odnos prema političkim saveznicima posebno dobro se može pratiti u Lenjinovom životnom putu i borbi. Veliki deo Lenjinovog političkog delovanja posvećen je saradnji sa grupama drugojačijih tendencija, kao što je veliki deo onoga što je Lenin izrekao i napisao usmereno na utvrđivanje granica između organizacije kojoj je pripadao i drugih organizacija. Lenin se stalno suočavao sa nedoumicom: preterano zalaganje za samosvojnost boljševičke stranke umanjice masovnost podrške sa kojom svaka stranka mora na duži rok da računa, dok je ulazeњe u saveze sa drugim političkim strankama nespojivo sa revolucionarnom strategijom. Zato je problem odnosa između komunista i drugih, reformističkih radničkih stranaka posle 1919. godine jedno od najsloženijih pitanja strategije i taktike komunističkih partija. Kako piše Filip Selznick (Philip Selznick), Lenjinov stav prema saveznicima iz drugih stranaka mogao bi se svesti na to da ove saveznike treba iskorisćavati, a ne podržavati.⁷⁶

Zato je Moris Diverže (Maurice Duverger) istakao da je priroda ortodoksnih, boljševiziranih komunističkih stranaka protivna kompromisima, sporazumima i savezima, ali da različiti oblici koalicija predstavljaju efikasan način delovanja ovih stranaka — utoliko pre što ih njihova složena i čvrsta organizacija štiti od kontaminacije i dezintegracije kojima su u ovakvim koalicijama izloženi njihovi saveznici. Ovakvim savezima, kakva je i organizacija narodnog fronta, komunističke stranke se služe između ostalog i da prikriju prirodu i ciljeve svojih stranaka i da postepeno neutralizuju i likvidiraju savezničke stranke.⁷⁷

Kada je reč o prikrivanju stvarnih ciljeva i karaktera organizacije, komunističke stranke u periodu borbe za vlast i konsolidaciju vlasti koriste svoje koalicione partnere, odnosno pojedine ličnosti iz njihovih redova da — u jednom društvu u kome preovlađuju ili su još uvek uticajne drugojačije idejne orientacije i vrednosti, dakle u jednom društvu u kome ove stranke donekle predstavljaju stranca — pokaže da razlike između njenog i drugih sistema vrednosti nisu tako radikalne. Okružujući se ovim »fasadnim« grupama i pojedincima komunistička partija nastoji, kako to piše Hana Arent (Hannah Arendt), da zadobije privid »normalnosti« i »respektabilnosti«. Ono što komunističke partije hoće da pokažu na ovaj način jeste da su one partie kao sve druge, ništa rušilačkije od drugih, odnosno da ni one ne odbacuju sve tradicionalne demokratske ustanove i vrednosti.⁷⁸

Da bi se postiglo ovo prikrivanje ciljeva i karaktera komunističkog pokreta u organizacijama tipa narodnog fronta potrebno je postići još dve stvari.

⁷⁶ Philip Selznick, *The Organizational Weapon. A Study of Bolshevik Strategy and Tactics*, Illinois, The Free Press, 1960, str. 126—128.

⁷⁷ Maurice Duverger, *Les Partis politiques*, Paris, Armand Colin, 1951, str. 383—386.

⁷⁸ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, Meridian Books, 1958, str. 366—367.

Narodni front se mora predstaviti kao tvorevina svih stranaka, grupa i pojedinaca u njemu a ne kao tvorevina jedne, komunističke stranke. Prilikom stvaranja Narodnog fronta njegov nadstranački i opšti karakter mora biti istaknut. S druge strane, mora se istaći ravnopravnost svih stranaka u Narodnom frontu.

Tako je i na Prvom i na Drugom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije podvlačeno da Komunistička partija ne nameće svoj program Narodnom frontu, već da ona ostvaruje program Narodnog fronta, odnosno da je ovaj program i njen program. Zbog ovoga je prikrivena čak i »personalna unija« između rukovodstva Komunističke partije i Narodnog fronta.⁷⁹ Od 1948. godine ova taktika prikrivanja uloge Komunističke partije u Narodnom frontu je napuštena, pa je o ovoj ulozi prvi put progovoren na otvoren način u nameri da se pobiju tvrdnje i stavovi Rezolucije Informbiroa da se KP Jugoslavije »rasplinula« u Narodnom frontu. U izjavi Centralnog komiteta KP Jugoslavije dатој овим поводом tako između ostalog стоји: »A činjenice, kao i mnogobrojne izjave kroz čitav rat i posle rata — ne samo komunista u Frontu — govore: prvo, da je u Frontu vodeća snaga Kompartija; drugo, da se Kompartija ne rasplinjava u Frontu, nego da, naprotiv, Partija idejno i politički podiže osnovne mase frontovaca odgajajući ih u duhu svoje politike i markizma-lenjinizma; treće, da se Narodni front Jugoslavije u praksi bori za socijalizam, što svakako ne bi moglo biti ako bi u njemu igrale ikakvu ozbiljniju ulogu šarolike političke grupe — buržoaske partije, kulaci, trgovci, mali tvorničari i sl. kao što se kaže u rezoluciji, ili ako bi on bio koalicija između Kompartije i drugih partija ili forma sporazumevanja proletarijata s buržoazijom; četvrto, da ne preuzima Partija program od Fronta, nego naprotiv Front dobiva osnovni pravac i program od Kompartije što je i prirodno s obzirom na njenu vodeću ulogu u njemu«.⁸⁰

Drugu stranu ovog prikrivanja uloge Komunističke partije u Narodnom frontu predstavlja naglašavanje činjenice da je Narodni front koalicionog karaktera, odnosno da su sve stranke u njemu ravnopravne. Ali način na koji se na samom početku govorilo o koalicionom karakteru Narodnog fronta ukazuje već na dugoročnu strategiju partije usmerenu na ukidanje koalicionih obeležja Fronta. Ovo se već vidi u referatu Edvarda Kardelja na Prvom kongresu Narodnog fronta, na kome je Kardelj branio stav da je pogrešno mišljenje da je jedinstvo Narodnog fronta nespojivo sa postojanjem stranaka u njemu, pod uslovom da se radi o naprednim strankama koje rade na sprovođenju zajedničke politike Narodnog fronta. S druge strane, pogrešno je i mišljenje da je dovoljno da se vrhovi stranaka ujedine, pa da svaki član tih stranaka postane i član Narodnog fronta. »Privatna je stvar svakog pojedinca — govorio je Kardelj — njegovo političko uverenje, njegova partijska pripadnost, njegov pogled na svet, njegova verska i konfesionalna pripadnost. Zato Front ne sprečava normalan organizacioni život partija u njegovom sastavu. Ali ono što Front traži od sviju, to je jedinstvena volja da se ti zadaci reše. Evo zbog čega mi otklanjamо običnu partijsku koaliciju koja ne daje garancije, da će se ti zadaci zaista ostvariti. Obična partijska koalicija ne može da mobiliše mase, jer živi od kompromisa u vrhovima«.⁸¹

Iz Kardeljeve tvrdnje da Narodni front nije obična koalicija može se izvesti zaključak da je on poseban tip koalicije. Postoje različiti tipovi koali-

⁷⁹ Na pitanje jednog američkog novinara postavljeno oktobra 1946. godine J. B. Titu, koji je tada bio i predsednik Narodnog fronta Jugoslavije, da li je on i generalni sekretar KPJ Tito je odgovorio: »Ja sam predsednik vlade i komunist. Ja radim u vlasti ono što rade svi komunisti, to jest — težim da naši narodi izgrade svoju zemlju i bolji socijalni poredak. Nije ovde bitno da li imam ovu ili onu funkciju u Komunističkoj partiji, jer moja je glavna funkcija — predsednik vlade i vrhovni komandant Jugoslovenske armije...« Izgradnja nove Jugoslavije, tom II, knj. 2, str. 197.

⁸⁰ Borba od 30. juna 1948.

⁸¹ Kardelj, Put nove Jugoslavije, str. 111.

cija, odnosno različiti tipovi saveznštva. Polazeći od toga da je u koalicijama loše to što stranke koje u njih ulaze svoje interesne pretpostavljaju interesima saveza, umesto da bude obratno, Kardelj se govoreći o Narodnom frontu kao koaliciji posebne vrste zalaže za to da program saveza bude iznad programa stranaka koje u njega ulaze, da neke stvari u programima stranaka budu obustavljenе zarad onoga čemu stremi savez. Tu su ideju, međutim, podržavali i drugi partneri Komunističke partije u Narodnom frontu. Tako u »Izbornom proglašenju Narodne seljačke stranke« stoji: »Narodni front je siguran u svoju snagu. Narodna seljačka stranka ima poverenja u svoje saveznike i saradnike u Frontu. Naš uspeh je i njihov uspeh; njihova победа je i naša победа. Neka Narodni front svima bude važniji od vlastite stranke ili ličnosti!«⁸²

Dalji razvoj odnosa u Narodnom frontu pokazaće da premda je sadržina Kardeljevog objašnjenja i izbornog proglašenja Narodne seljačke stranke ista, njihova svrha nije ista. Zato kada govori o tome da Front nije obična partijska koalicija Kardelj ima na umu nešto sasvim drugo. U skladu sa dugo-ročnjim strateškim ciljevima Komunističke partije Narodni front je sredstvo za mobilisanje masa u ostvarivanju programa Komunističke partije i tip saveznštva koje treba da prikrije stvarne ciljeve Komunističke partije i da dovede do postepene neutralizacije i likvidacije suparničkih stranaka u Narodnom frontu. Otuda i tvrdnja da je Narodni front koalicija (mada ne obična) i jedinstvena organizacija. Ova dvosmislenost u objašnjenju prirode Narodnog fronta od početka je istaknuta u organizacionim načelima Fronta, prema kojima svaki član političke stranke koja je u Narodnom frontu mora kao pojedinac istovremeno i biti član odbora Fronta.⁸³

Tako se osnovni ciljevi organizacije Narodnog fronta u odnosu na nekomunističke stranke u Frontu međusobno dopunjaju i podržavaju. Prikrivanje stvarnih planova hegemonije stranke u Narodnom frontu omogućava postepenu likvidaciju i isčeščavanje iz političkog života drugih političkih stranaka. Sudbina Republikanske stranke, Hrvatske republikanske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke, o kojoj je već bilo reči, to najbolje pokazuje. Sve ove stranke su se postepeno »rasplinule« u Narodnom frontu, same prihvatajući svoju podređenu ulogu, a zatim i svoj kraj kao nešto neminovno. Šta je bilo sa političkim strankama koje nisu pristajale na ovakvu ulogu? U ovakvim strankama je Komunistička partija manje ili više neposredno izazivala rascep koji je tretalo da u opozicionim strankama postoje frakcije koje prihvataju dodeljenu im ulogu u Narodnom frontu (tzv. »progresivna jezgra«), a da nasuprot njima stoje neprijateljski nastrojeni delovi stranačkih formacija van Narodnog fronta. Pošto su neprijateljski delovi stranaka, odnosno stranke van Narodnog fronta postepeno likvidirane, delovi stranaka u Narodnom frontu su zatim brže ili sporije takođe prestajali da postoje.

Brzo kretanje od stranačkog pluralizma ka stranačkom monizmu u Narodnom frontu u posleratnoj Jugoslaviji može se najbolje uočiti na različitom odnosu Komunističke partije prema stranačkom pluralizmu na Prvom i Drugom kongresu Narodnog fronta. Na Prvom kongresu 1945. godine Edvard Kardelj je pobijao mišljenje da je Narodni front homogena, monolitna politička organizacija u kojoj nema mesta za postojanje i delovanje više političkih stranaka: »Neki misle, da je jedinstvo Narodno-oslobodilačkog fronta nespojivo sa postojanjem čitavih partija u Narodno-oslobodilačkom frontu. Takvo je mišljenje pogrešno. Narodno-oslobodilački front nije po svom klasnom socijalnom sastavu homogena organizacija. On u tom pogledu predstavlja blok, i to blok radnika, seljaka i srednjih slojeva, pri čemu taj blok ne isključuje i učešće

⁸² Politika od 3. oktobra 1945.

⁸³ »Osnovna organizaciona načela Narodnog fronta Jugoslavije«, Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije, Split, Slobodna Dalmacija, 1945.

drugih slobodoljubivih elemenata. Sasvim je moguće prema tome, da u takvom bloku postoje i partije pod uslovom, da su to stvarne partije, koje odražavaju težnju i interesu toga bloka, odnosno njegovih sastavnih delova, a ne reakcionarnih snaga naše zemlje.⁸⁴ Samo dve godine kasnije (1947) ova ideja o heterogenom karakteru organizacije Narodnog fronta, o stranačkom pluralizmu kao bitnom obeležju frontovske organizacije odbačena je kao štetna u izlaganju J. B. Tita na Drugom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije: »*Novo društveno uređenje u našoj zemlji zahtijeva i novi oblik političkog života.* Mnogobrojne i heterogene po svojim shvatanjima političke partie predstavljale bi u našoj zemlji najveću smetnju za brzi i trajni razvitak naše zemlje.⁸⁵

Ovaj razvoj Narodnog fronta u Jugoslaviji od koalicione tvorevine ka monolitnoj formaciji svoj logični kraj doživeo je na Petom kongresu KPJ 1948. godine na kojem je napušten do tada važeći stav o Narodnom frontu kao najširoj političkoj organizaciji u ostvarenju čijeg programa učestvuje i Komunistička partija i utvrđeno je upravo suprotno — da Narodni front ostvaruje program Komunističke partije. Time su i tadašnji dugoročni strateški ciljevi Komunističke partije potpuno obelodanjeni.

⁸⁴ Kardelj, *Put nove Jugoslavije*, str. 95.

⁸⁵ Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije*, tom II, knj. 2, str. 386.

*Vojislav Koštunica
Kosta Čavoški*

RÉSUMÉ

LES PARTIS D'OPPOSITION AU SEIN DU FRONT POPULAIRE EN 1944—1949

Le présent travail, qui est extrait d'une étude plus ample, retrace l'histoire du Front populaire à l'époque où dans cet organisme se manifestèrent certains indices du pluripartisme. A la différence des recherches antérieures où le Front populaire fut abordé dans le cadre de la transformation révolutionnaire de la société Yougoslave ou du point de vue du Parti communiste qui dans ces événements joua le rôle dirigeant et décisif, les auteurs de cet article mettent en lumière les rapports entre divers partis, se penchant sur les vues et l'activité des partis d'opposition.

Le premier chapitre passe en revue les opinions divergentes sur les mouvements soiaux et les partis qui avaient cours durant l'entre-deux-guerre en Yougoslavie.

Les vues sur la nature du Front populaire qui soutenaient le Parti communiste (bolchevik) et les partis d'opposition (libérale) font l'objet du second chapitre. Les recherches font ressortir que les déclarations du Parti communiste en faveur d'un pluralisme des partis, faites généralement jusqu'aux élections à la Constituante, relevaient de la tactique passagère de ce dernier qui dissimulait une stratégie à long terme visant à l'établissement du régime de parti unique. Les partis d'opposition ayant été plus ou moins ouvriers ou paysans, leurs conceptions du socialisme naturellement étaient divergentes.

Le troisième chapitre décrit les moyens utilisé par le Parti communiste de Yougoslavie pour faire face aux partis d'opposition. Il préconisait d'une part la création de larges alliances politiques à l'instar du front populaire et de l'autre il usa de l'intimidation et des attaques contre ses adversaires politiques. Pour neutraliser et liquider les partis d'opposition le Parti communiste eut recours à tous ces moyens.

PRILOZI

Ubavka Ostojić-Fejić

Asistent Instituta za savremenu istoriju
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

BRITANSKI ISTORIČARI I MAKEDONSKO PITANJE (1914—1915)

Originalni naučni rad

323 1(497 17) „1914—1915“

Na početku prvog svetskog rata, načelo narodnosti i prava na samopredjeljenje prihvaćeno je od strane Antante kao jedno od načela njene politike. Stupanjem u rat, zvanično ga je prihvatile i britanska vlada. Međutim, ona nije u potpunosti uobličila ratni program, ali je van svake sumnje bilo da joj je glavni cilj da sačuva svoju imperiju. Tokom 1914. i 1915. godine imala je za cilj da slomi nemačku hegemoniju, obnovi Belgiju i garantuje bezbednost malih država.¹ Da bi to ostvarila, kao članica Antante nastojala je da pridobiće neutralne zemlje u saveznički blok: isticala je da se bori za novi, demokratski poredak u svetu, koji će obezbediti dugotrajan mir, a to je jedino moguće ako se izvrši ispravka političke karte Evrope, uz poštovanje etničkih granica.² Međutim, i pored takvog zvaničnog stava, i činjenice da je načelo narodnosti imalo dosta pristalica u vladinim krugovima, ono je u ratnim godinama uvek bilo žrtvovano strategijskim ciljevima i želji da ne dođe do radikalnih promena postojeće ravnoteže sila u Evropi.³ Poslednjih godina pojavilo se u britanskoj istoriografiji nekoliko novih radova, koji uz već objavljena dela, doprinose boljem poznavanju osnova britanske politike, njenih ideja vodilja, strategijskih razloga, kao i okolnosti koje su ograničavale njeno angažovanje na Jugoistoku Evrope.⁴ U tom svetu treba posmatrati i balkanski prostor, njegovo mesto i ulogu kao i razna pitanja koja proističu iz tradicionalnih prepostavki britanske spoljne politike.

Tokom 1914. i 1915. godine, u Velikoj Britaniji nije bio jasno zauzet stav prema pitanju budućnosti Jugoistočne Evrope i opstanku Habsburške Monarhije. Službena britanska politika je u odnosu na to područje bila kolebljiva i neodređena; njeni zvanični zastupnici tumačili su tradicionalno britansko gledište o potrebi opstanka Austro-Ugarske, i održavanja postojećeg stanja u tom delu Evrope. Po tom shvatanju Habsburška monarhija je bila sila ravnoteže

¹ R. Muir, *The National Principle and the War*, London 1914; V. H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914—1918*, Oxford 1971, str. 19, 32.

² E. Barker, *Great Britain's Reasons for Going to War*, London 1915, str. 3.

³ Kenneth J. Calder, *Britain and the origins of the New Europe 1914—1918*, Cambridge 1976, str. 29—32.

⁴ K. J. Calder, n. d., str. 31—32; V. H. Rothwell, n. d., str. 17—25; Zara Steiner, *The Origins of the New Europe*, Cambridge 1976.

između Rusije i Nemačke, a time i garant za održavanje britanskih interesa. Nasuprot tom gledištu, u javnom životu Velike Britanije prisutna su bila i mnoga drugačija gledišta: jedno od njih pretpostavljalo je rušenje dvojne monarhije i stvaranje nacionalnih država na tlu Centralne i Jugoistočne Evrope.⁵ To se gledište kristaliziralo ubrzo po izbijanju I svetskog rata, kada je nekoliko eksperata za Jugoistočnu Evropu odlučilo da udruži svoje snage, i posredstvom sredstava javnog informisanja, predavanja, memoranduma i privatnih kontakata, nametne svoje stavove javnom mnenju. Na čelu te grupe nalazili su se intelektualci, uglavnom istoričari, među kojima su najistaknutiji bili: Henri Villem Stid (Henry Wickham Steed), Robert Vilijam Siton Votson (Robert William Seton-Watson), Ser Artur Evans (Sir Arthur Evans), Ser Čarls Vilijam Čedvik Oman (Sir Charles William Chadwick Oman), Džordž Makoli Treveljan (George Macaulay Trevelyan), Harold Vilijam Vezil Temperli (Harold William Vazeille Temperley), Ronald Barous (Ronald Burrows).

Svojim delovanjem, oni su u prvom redu nastojali da doprinesu promeni britanskog stava prema Srbiji i nacionalnim problemima Jugoistočne Evrope. Početkom rata u Velikoj Britaniji se gotovo ništa nije znalo o srpskom nacionalno-političkom programu, postojanju ozbiljnog jugoslovenskog pokreta, i težnjama za stvaranjem jugoslovenske države. Po mišljenju pomenutih javnih i naučnih radnika, koji su od decembra 1914. godine javno zastupali ideje o rešenju jugoslovenskog pitanja i uspostavljanju čvrstog mira na Jugoistoku Evrope, do mira se moglo doći jedino rušenjem Habsburške monarhije i stvaranjem nacionalnih država u Jugoistočnoj i Centralnoj Evropi.

Delatnost pomenutih javnih radnika ima više dimenzija i može se posmatrati iz više različitih uglova: kroz njihovo zalaganje za ostvarenje ideja za koje su se borili, ali i iz ugla strategijskih potreba i interesa britanske imperije.

Kako su balkanske države, osim Srbije i Crne Gore, avgusta 1914. godine ostale neutralne, obe zaraćene strane gledale su u njima potencijalne saveznike i bile spremne da nagrade njihovu podršku; neutralne balkanske zemlje želele su da budu kupljene po najvišoj mogućoj ceni: na britansko-srpske odnose to se ne bi odražavalo, da Antanta nije nameravala prelazak Bugarske na njenu stranu nagraditi Vardarskom Makedonijom, tada delom srpske državne teritorije.

Ovim radom želimo da prikažemo stav britanskih istoričara, eksperata za Jugoistočnu Evropu, prema problemu Makedonije, kao i da pružimo jedan kraći prilog upoznavanju makedonskog pitanja u ratnim godinama.

Po izbijanju rata Bugarska se proglašila neutralnom i time je postala predmet diplomatske borbe zaraćenih blokova. Od prvog dana rata 1914. godine bugarska vlada je počela da razmišlja kako da njbolje iskoristi svoj položaj. Pregovore sa Bugarskom istovremeno su vodile članice Trojnog saveza i Antante. Kao cenu za ulazak u rat, bugarska vlada je postavljala velike teritorijalne zahteve. Početkom 1915. godine bugarsko opredeljenje za određeni blok još nije bilo jasno, iako je bilo znakova da će se pridružiti Trojnom savezu. Ipak su saveznici Antante do poslednjeg momenta nastojali da Bugarsku uvuču u svoj blok, izlazeći u susret njenim zahtevima za delom srpske državne teritorije i južnoslovenskih zemalja koje su bile uključene u srpski ratni program. U Velikoj Britaniji popustljivost prema Bugarima je bila velika, a i naklonost javnog mnenja očigledna. Bugarska je bila najpopularnija od svih balkanskih država. Ta naklonost je datirala još od 80-tih godina 19. veka.⁶

⁵ Harry Hanak, *Great Britain, and Austria-Hungary During the First World War*, London 1962, str. 62–65; (i dalje: H. Hanak, *Great Britain and Austro-Hungary*); Willfried Fest, *Peace or Partition*, London 1978, str. 12–26.

⁶ N. E. Buxton i C. R. Buxton, *The War and the Balkans*, London 1915, str. 9–10.

garska i bugarofilska propaganda vođena oko Makedonije u Velikoj Britaniji je bila vrlo jaka tokom 1914. godine i prvoj polovini 1915. godine. Zbog toga je bilo teško štititi srpske zahteve koji su se pažljivo iznosili kako se ne bi omeo tok pregovora saveznika sa Bugarskom. Bugari su najjaču podršku i uporište imali u Balkanskem komitetu (Balkan Committee) i njegovom predsedniku Noilu Bakstonu (Noel Buxton), koji im je bio izrazito naklonjen. Zbog toga su Britanci naklonjeni Srbiji i njenom ratnom programu, kao i srpski poslanik u Londonu Matija Bošković, te Jovan Cvijić i Bogdan Popović posebnu pažnju poklanjali saradnji sa Balkanskim komitetom.

Delovanje Komiteta i bugarofilska propaganda vođena oko Makedonije, otežavala je nastojanja srpskih predstavnika da iznesu svoje teze o pripadnosti te oblasti.⁷ Tome je umnogome doprinela i neobaveštenost Britanaca o Makedoniji i njenom etničkom sastavu. Probugarski stav Noila Bakstona i njegovo uverenje da je Makedonija etnički Bugarska, uticala je ne samo na Forin Ofis već i na neke inače Srbiji i jugoslovenskim narodima naklonjene Britance.⁸ Antisrpsku delatnost i probugarski stav N. Bakstona potvrdio je i M. Bošković. On je došao do poverljivog spisa braće Bakston, upućenog ministru inostranih poslova ser Edvardu Greju (Edward Grey) januara 1915. godine „Memorandum podnet ser Edvardu Greju“ („Memorandum submitted to sir Edward Grey“).⁹ U podnesku je prikazana celokupna situacija na Balkanskom poluostrvu na temelju ličnog poznavanja braće Bakston. Bakston je, pišući o Srbiji, kako J. Cvijić izveštava 10. aprila 1915. N. Pašića „nemilosrdan, nepravičan prema Srbiji i pored svega spoljašnjeg razumevanja, izgleda ipak neobiljan“. Tim stavom Bakston je uticao na samog Skotus Viatora (Siton Watsona) i možda K. Prajsa (Crawford Price) „Tajmsovog“ dopisnika iz Beograda.¹⁰ Siton-Votson je odmah po povratku iz Srbije i Rumunije 1915. godine, predao memorandum Forin Ofisu preko Valtera Ranzimana (Walter Runciman). U tom memorandumu Skotus Viator je tražio svu Makedoniju za Bugarsku.¹¹ U memorandumu, Siton-Votson je isticao, da je srpsku vladu moguće privoleti da prihvati takvo rešenje pitanja Makedonije, koje bi navelo bugarsku vladu da pride bloku Antante. On je smatrao da Srbiji treba obećati ostvarenje programa ujedinjenja jugoslovenskih krajeva Habsburške Monarhije sa Srbijom. Tako bi bila stvorena samostalna država jugoslovenskih naroda, a protezala bi se na liniji Rijeka — Zagreb — Beograd. U nju bi bili uključeni Srbi iz Bosne i Dalmacije, Hrvati i Slovenci. Ako bi se dalo to obećanje od strane Antante, Srbija bi se okrenula od doline Vardara, koju bi prepustila Bugarima. Do tog zaključka je došao nakon razgovora sa istaknutim srpskim ličnostima, decembra 1914. i januara 1915. godine.¹² Stav da Makedoniju treba ustupiti Bugarskoj, delio je i Barous. On je istupio protiv italijanskih aspiracija na jugoistočnoj obali Jadrana a za opravdavanje srpskih zahteva.¹³ Barousovo mišljenje je bilo važno, jer je on neposredno obaveštavao Edvarda Greja, ministra spoljnih

⁷ Arhiv Jugoslavije, Ostatuština Jovana Jovanovića-Pižona (dalje: AJ JJ — Pižon) 80-8-138, Izveštaj Jovana Cvijića od 7. maja 1915. godine o sastanku Balkanskog komiteta; više o tome vidi: Hinko Hinković, *Iz velikog doba*, Zagreb 1927, str. 279.

⁸ H. N. Fieldhouse, Noel Buxton and A. J. P. Taylor, *The Trouble Makers*, London 1951, str. 182.

⁹ N. i C. R. Buxton, *Memorandum Submitted to Sir Edward Grey*, u: N. E. Buxton i C. Leonard, *Balkan Problems and European Peace*, London 1919, str. 77, 87.

¹⁰ AJ JJ — Pižon, 80-2-212, Izveštaj J. Cvijića o razgovoru sa V. Stidom od 10. aprila 1915 godine N. Pašiću.

¹¹ Viscount Walter Runziman, Liberalni član Britanskog Parlamenta.

¹² Pismo Siton-Votsona od 19. marta 1915. godine Ransimanu, R. W. Seton-Watson, *Korespondencija 1906—1941*, priredili: Boban Ljubo, Gross Mirjana, Krizman Bogdan, Sečić Dragovan, Christopher i Hugh Seton-Watson, Zagreb-London, 1976, I-II, (Dalje: S-Watson, Korespondencija).

¹³ A. Lainović, *Misija Jovana Cvijića u Londonu 1915. godine*, Vranjanski Glasnik VII, 1971. (Dalje: A. Lainović, Misija J. Cvijića, str. 315—316).

poslova o etničkim pitanjima zemalja južnog i jugoistočnog dela Balkanskog poluostrva. Na taj način je imao direktnu mogućnost uticaja na formiranje zvaničnog britanskog stava. Među Britancima koji su bili naklonjeni Srbiji nalazili su se Evans, Stid i Tejlör (Teylor). Kao dobri poznavaoци jadranskog pitanja, oni nisu bili naročito zainteresovani za makedonski program. Evans je naglašavajući bugarsku naklonost prema Nemcima, zastupao mišljenje da im se Makedonija ne treba ustupati. To mišljenje je iznosio tokom zime i proleća 1915. godine, i N. Bakston, a ponavljao ga je sve do bugarskog ulaska u rat oktobra 1915. godine.¹⁴ O tome je Evans razgovarao sa J. Cvijićem i jugoslovenskom političkom emigracijom tokom 1915. godine, kada su raspravljali o stvaranju i granicama buduće jugoslovenske države.

Stid je u razgovoru sa J. Cvijićem, maja 1915. godine, naglasio, da je za stvaranje što veće srpske države koja bi obuhvatala i njen sadašnji posed u Makedoniji.¹⁵

Srpska propaganda je uglavnom bila vođena preko britanske štampe. No, cenzura ili britanska vlada su ometale i sprečavale objavljivanje srpskih razloga protiv Bugarske.¹⁶ Ipak, tokom proleća 1915. godine srpski predstavnici u Londonu, J. Cvijić, B. Popović i britanski javni radnici A. P. Tejlör, Prajs, Barker (Allen Barker), uspeli su da objave niz napisa o makedonskom pitanju. Ti članci su, uglavnom, bili objavljuvani u „Tajmsu“. Tu su se, od aprila 1915. godine, često pojavljivali članci o Srbiji, težnjama jugoslovenskih naroda kao i niz napisa protiv Bugarske. Rezultat propagandne delatnosti Stida, Evansa i ostalih, prvi put se počeo pokazivati marta i naročito aprila 1915. godine, kada su pregovori s Bugarskom bili uglavnom prekinuti zbog savezničkih pregovora s Italijom. U tom periodu raspoloženje za Srbiju je postalo povoljnije i u Balkanskom komitetu. Početkom 1915. godine Srbiji naklonjeni članovi komiteta sazvali su sednicu na kojoj su bili u neznatnoj većini. Tada po prvi put „bugarofili“ nisu imali većinu nego je komitet bio pod uticajem prosrpski orientisanih članova.¹⁷ Međutim, momentalno dobijena većina u Balkanskom komitetu i aktivnija prosrpska propaganda tih meseci ostale su bez većih rezultata. Iako je imala uticaja na javno mnenje, propaganda nije mogla bitnije da utiče na britansko uverenje da se teritorija Makedonije treba ustupiti Bugarima, za njihovo angažovanje u ratu na strani saveznika. Posle potpisivanja Londonskog ugovora pod uticajem aktiviranja srpskog i jugoslovenskog pitanja, britansko javno mnenje je pokazivalo više simpatija za Srbiju. Nakon provedenog vikenda u Jolberiju (Joulbery), kod Evansa, J. Cvijić je obavestio, između ostalog, Pašića o raspoloženju koje vlada u Velikoj Britaniji: „Smatrali su da bi ustupcima Bugarskoj u Makedoniji, Srbija bila umnogome oštećena. Neki, kao i sam Skotus Vijator, koji su pre dalmatin-skog aranžmana bili za ustupak Makedonije Bugarskoj, izjavili su da to sada smatraju kao infamno postupanje prema Srbiji“.¹⁸

Početkom leta pogoršana situacija na frontu podstakla je saveznike da ponovo pokrenu pregovore s Bugarskom čiji je stav tokom rata bio mnogo ne-pouzdaniji nego stav njenih balkanskih suseda. Naročito je britanska vlada bila sklona da se pridobjije Bugarska, iako su za to bili mali izgledi. Po izveštajima britanskog poslanika u Sofiji Baks-Ajronsajda (Bax-Ironside) Arturu Nikolsonu (Arthur Nicolson), podsekretaru u Forin Ofisu, Bugarska još nije

¹⁴ Kao napomena 8, str. 181—184.

¹⁵ AJ JJ-Pižon, 80-2-212, Telegram J. Cvijića od 10. maja 1915. godine N. Pašiću.

¹⁶ Isto.

¹⁷ H. Hinković, n. d. str. 279; N. E. Buxton i C. Leonard, *Balkan Problems*, str. 77—95. Diplomatski Arhiv Sekretarijata inostranih poslova, Fond Poverljivo odeljenje (Dalje: DÄ SIP PO), F. XV/I, br. 9397, Telegram M. Boškovića od 14. aprila 1915. godine iz Londona.

¹⁸ AJ JJ-Pižon, 20-2-337, Telegram J. Cvijića od 9. juna 1915. godine N. Pašiću.

spremna za akciju. „Primili smo informaciju iz Sofije da je tamošnja vlada još uvek uverena da će Centralne sile pobediti i tako se očigledno kazaljka bugarskog kompasa okreće negde između odbijanja savezničke ponude, te produžene neutralnosti i daljeg pogadanja ako saveznici počnu da beleže uspehe“.¹⁹

U Forin Ofisu su se nadali da će Bugarska ipak ući u akciju. Da bi dobio detaljnije informacije o stanju u zemljama Jugoistočne Evrope i o mogućnosti medusobnih teritorijalnih ustupaka, Forin Ofis je, na inicijativu Grejovog pomoćnika Ejra Kroua (Eyre Crowe), u nezvaničnu višenedeljnu misiju u Atenu, Niš, Sofiju i Bukurešt, poslao poznatog britanskog istoričara i publicistu Valentina Čirola.²⁰ Kada mu je poverena ta značajna misija, Čirol je već više decenija učestvovao u javnom i političkom životu Velike Britanije. Nakon četvorogodišnjeg službovanja u Forin Ofisu, boravio je više godina na Bliskom i Dalekom Istoku, kao izveštač vodećih britanskih listova. Pisao je iz Egipta i Sirije, a u okviru posete Turskoj, 1880. godine obišao je južnu Makedoniju, Albaniju i Epir. Tada je posetio i Srbiju. U Bugarskoj je boravio burne 1881. godine. Od 1892. godine, bio je spoljnopolički urednik „Tajmsa“, na kom je položaju i penzionisan 1912. godine. Početkom rata, pozvan je da, za potrebe Forin Ofisa, prati pisanje nemačke štampe i sreduje podatke o unutrašnjim ekonomskim prilikama u Nemačkoj.²¹

Čirol je krajem juna otputovao iz Londona, preko Pariza i Rima, gde mu se pridružio Dankan Gregori (Duncan Gregory), službenik u britanskoj misiji pri Vatikanu. Zadatak im je bio da izvide političku situaciju u neutralnim balkanskim državama, koja je izazivala sve veću zabrinutost u redovima Antante, naročito od prvih, neuspelih napora da se zauzmu Dardaneli i preko Galipolja izoluje Turska. Uspešan nastavak borbe protiv Turske zahtevao je mnogo više od neutralnosti balkanskih država koja je, što se Bugarske tiče, podlegala velikoj sumnji, s obzirom na njenu težnju ka reviziji Bukureštanskog ugovora. Raspoloženje javnog mnenja, kao i vladinih krugova u Rumuniji i Grčkoj išlo je u prilog Antanti, mada su dinastički krugovi, usled porodičnih veza sa dinastijama Centralnih sila, bili prepreka ostvarenju te saradnje. Upoznavši se sa stanjem na Balkanskom poluostrvu, Čirol je zastupao uverenje da bi se neutralne balkanske države mogle pokrenuti na akciju, samo ako dode do nekog uspeha saveznika na bojnom polju. Verovao je da bi od izvesnog značaja bila i italijanska objava rata Turskoj, jer bi uticala na akciju balkanskih država, iako više na Grčku nego na Bugarsku.²² Čirol je smatrao da je Bugarska u tom trenutku jedina zemlja koja može dati brzu i efikasnu pomoć saveznicima protiv Centralnih sila. Da bi se to postiglo, bilo je potrebno dozvoliti joj da ostvari svoje aspiracije na Vardarsku Makedoniju, koja je tada predstavljala deo srpske državne teritorije.

Kao dobar poznavalač Jugoistočne Evrope i bliskoistočnih pitanja, Čirol je trebalo da utvrdi pravo raspoloženje u Srbiji i vidi da li u njenim političkim krugovima postoji bar malo sklonosti da se Bugari puste na desnu stranu Vardara. Forin Ofis je smatrao da će on, kao jedan od Srbiji naklonjenijih Britanaca imati uspeha u toj misiji.²³ Tokom boravka u Srbiji, jula i avgusta 1915. godine, Čirol je imao zadatak da proveri kolike su stvarne mogućnosti za

¹⁹ Public Record Office, Foreign Office, (Dalje PRO FO), 800 vol. 378/08962, Izveštaj Des Graza od 13. juna 1915. godine A. Nikolsonu.

²⁰ PRO FO 800, vol. 57/08962, Pismo ser. Frencis Bertiea, britanskog ambasadora u Parizu od 17. juna 1915. godine, lordu R. Kruu zameniku E. Greja; PRO FO 371, vol. 2969/5777; Pismo V. Čirola E. Greju od 8. septembra 1915. godine.

²¹ Sir Valentin Čirol, *Fifty years in a changing world*, London 1927. (dalje V. Čirol, *Fifty years*).

²² PRO FO, 800, vol. 378/08962, Pismo V. Čirola A. Nikolsonu, od 30. juna 1915. godine.

²³ Već u prvim mesecima rata, Valentin Čirol je objavio brošuru *Srbija i Srbi (Serbia and the Serbs)*, London 1914).

miroljubivi sporazum između Srbije i Bugarske.²⁴ U Nišu je Čirol razgovarao sa odgovornim srpskim ličnostima, a u Kragujevcu je imao susret sa regentom Aleksandrom Karadorđevićem. U tim kontaktima, Čirol je, shodno instrukcijama koje je primio od Forin Ofisa, nastojao da utiče na vladajuće srpske krugeve, da spor sa Bugarima posle rata prepuste arbitraži ruskog cara i engleskog kralja, i da pristanu na ustupanje Vardarske Makedonije Bugarskoj, u zamenu za Dalmaciju, s tim što bi se ostavila Srbiji zajednička granica sa Grčkom u Albaniji.²⁵ Sagledavši situaciju, Čirol se dvooumio, da li se može prihvati cena koju Britanija traži od balkanskih država, naročito od Srbije, za ulazak Bugarske u rat na strani Antante, pogotovo s obzirom da bi se plaćanje moralo izvršiti odmah, dok bi kompenzacije Srbiji zavisile od ishoda rata.²⁶ »Moje lično mišljenje je da, ukoliko je pomoć Bugarske toliko hitna i neophodna kao što se meni čini da jeste, mi smo potpuno u pravu da nametnemo Srbiji žrtvu, koju ma koliko ona bila teška, zahtevaju interes saveznika zato što Srbi njima, a osobito Rusiji duguju i sam svoj opstanak. I da ako odlučimo da joj nametnemo tu žrtvu, a Rusi joj se posebnom upornošću dokažu potrebe žrtve, ona će protestovati ali će ipak pristati!“²⁷ Čirol je napustio Balkansko poluostrvo 30. avgusta 1915. godine, otplovivši iz Atine u London, gde je stigao 8. septembra. Po povratku u London, podneo je Forin Ofisu dva spisa, „Izveštaj o političkoj situaciji u balkanskim državama“ (Report on the political situation in the Balkan States) i „Predlog za bolju koordinaciju diplomatskih aktivnosti među balkanskim državama“ (Report on the better coordination of diplomatic activities in the Balkan States), koje je napisao na brodu, između Atine i Marselja, od 29. avgusta do 5. septembra 1915. godine.²⁸ U prvom spisu, Čirol je dao detaljan prikaz svoje misije, dok je u drugom podrobnog analizirao istorijske i političke prilike u svakoj balkanskoj državi ponaosob. Na kraju, predložio je da Forin Ofis imenuje posebnog službenika, koji bi bio zadužen da, putujući po balkanskim zemljama, pruža iscrpljive informacije o političkoj situaciji i o diplomatskim inicijativama inače veoma slabo obaveštenim britanskim poslanicima. Forin Ofis nije imao priliku da se koristi rezultatima Čiroline misije. U vreme kada se on vratio u London, Bugarska je već bila potpisala tajnu konvenciju sa Nemačkom (6. IX 1915. godine), kojom su razbijene sve pretpostavke za uspešan ishod njegovih npora.

Međutim, kako su se Bugari više približavali Centralnim silama, to je bugarska propaganda u Velikoj Britaniji postajala sve slabija a Srbiji sve popularniji. Tokom letnjih meseci, britansko javno mnenje, nasuprot vlasti, okretalo se više prema Srbiji. Stid je u uvodnom članku „Tajmsa“ od 7. avgusta 1915. godine, pišući o balkanskoj situaciji, naglasio veliku zaslugu srpskog naroda za sve saveznike, a naročito za Britaniju. Osvrćući se na Makedoniju, on je govorio „iako ima bugarskih elemenata u Makedoniji, sasvim je prirodno da ih Srbija želi zadržati, kada ih je sa toliko žrtava osvojila“. Ujedno je kritikovao argumente po kojima Srbija treba da čini konkretne ustupke za kompenzaciju koja joj se obećava. Po njemu, saveznici imaju razloga da vide Srbiju ojačanu, kako bi ubuduće mogla da vrši misiju koju su joj geografski i istorijski uslovi nametnuli. Smatrao je da se Srbiji treba pomoći da ostvari ujedinjenje svih jugoslovenskih naroda.²⁹

²⁴ V. Čirol, *Fifty years*, str. 314—316.

²⁵ A. Lainović, *Misija J. Cvijića*, str. 320.

²⁶ PRO FO, 800, vol. 379/08962, Poverljivo pismo Čirola od 26 jula 1915. godine. A. Nikolosonu iz Sofije.

²⁷ Isto.

²⁸ PRO FO 371, vol. 2969/5777.

²⁹ The Times, 7. avgust 1915; Odjek, 10. avgust 1915.

³⁰ Isto.

Sredinom leta 1915. godine, britanska vlada je, želeći da pridobije Bugarsku, a nezadovoljna stavom Srbije i Jugoslovena iz Habsburške Monarhije prema teritorijalnim ustupcima, pokušala izvršiti pritisak na Srbiju. Grej je postavio srpskoj vlasti uslov da ako želi da ostvari svoje aspiracije u Bosni i Hercegovini i osigura izlaz na Jadransko more, mora da izvrši teritorijalne ustupke Bugarskoj i olakša ulazak Rumunije u rat. Tokom jula i avgusta 1915. godine srpska vlast je odbijala niz ponuda. Tako je Grej 10. avgusta uobičio definitivni memorandum u kome predlaže teritorije koje bi Srbija trebalo da dobije u slučaju pobeđe saveznika. Predlog je ustvari predstavljao britansku koncepciju Velike Srbije. Njime se predviđalo ujedinjenje sa Srbijom svih onih krajeva Austro-Ugarske u kojima srpsko stanovništvo predstavlja većinu, a temeljio se na načelu narodnosti. Za uzvrat, Srbija je trebalo da ustupi deo makedonske teritorije Bugarskoj na osnovu tajnog ugovora iz 1912. godine.³¹ Plašeći se da bi Srbija mogla pristati na ponude koje joj je pružala britanska vlast, i upozoravajući na italijansko protivljenje ujedinjenju Hrvatske sa Srbijom, Siton-Votson je izneo svoje mišljenje po tom pitanju Forin Ofisu preko Džordža Rasela Klerka (George Russell Clark) službenika istog resora. On je istakao potrebu ujedinjenja svih jugoslovenskih naroda sa Srbijom i Crnom Gorom. Smatrao je da ako bi Italija pristala na izmenu dalmatinske nagodbe, tada bi se mogli očekivati i srpski ustupci Bugarskoj.³²

Siton-Votson je svojom aktivnošću nastojao da se pomogne Srbiji tako da je na jednom skupu, polovinom juna 1915. godine podvukao da je ona jedina od svih saveznika oterala neprijatelja sa svoje teritorije i da je njena zasluga što je zadala težak udarac Austriji i vezala za svoje granice ogromnu neprijateljsku snagu koja bi inače bila upotrebljena protiv drugih njenih saveznika, što je presekla vezu Austrije sa Solunom a Nemačke sa Carigradom i Malom Azijom, i što je sprečila doturanje ratnog materijala i vojnika Turcima. Iz svih tih razloga, trebalo je po mišljenju Siton-Votsona poštovati Srbiju, kako zbog zasluga političkih tako i opšte-čovečanskih i pomoći je u njenoj borbi za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena.³³

U julu 1915. godine, iako sa zakašnjenjem, pojavila se i dugo očekivana Prajsova brošura „Balkansko bojište“ („The Balkan Cockpit“) o makedonskom pitanju i intervenciji Bugarske.³⁴ Brošura je sadržala energičnu odbranu prava Srbije u Makedoniji. Takođe, Evans je nakon razgovora vođenih sa J. Cvijićem i jugoslovenskom političkom emigracijom bio protiv ustupanja makedonske teritorije Bugarskoj. Smatrao je da Makedonija treba da bude sastavni deo buduće jugoslovenske države.³⁵

Saveznička akcija za pridobijanje Bugarske u blok Antante prekinuta je bugarskim napadom na Srbiju, oktobra 1915. godine. Tako je celokupna pro-srpska akcija britanskih naučnih i javnih radnika uspela samo da populariše Srbiju kod britanskog javnog mnenja, koje je umanjilo svoju dugotrajnu naklonost prema Bugarskoj. No, oni nisu uspeli uticati na Forin Ofis i njegove stavove. Posle bugarskog napada na Srbiju, dolazi do razlaza između Forin Ofisa s jedne strane i Stida, Siton-Votsona i Evansa s druge. Ovi potonji su

³¹ K. J. Calder, n. d. str. 27–31; Dragoljub Živojinović, *Velika Srbija ili Jugoslavija? Velika Britanija i jugoslovensko ujedinjenje 1914–1918*,

³² Pismo Siton-Votsona od 22. avgusta May Siton-Watson, S. Watson, *Korespondencija I*, str. 232.

³³ Ovaj govor objavila je »Samouprava« od 16. juna 1915. godine (Siton-Votson, Srbiju treba pomoći).

³⁴ DA SIP PO F XVII/I, br. 23 Telegram M. Boškovića od 27. jula 1915. godine, N. Pašiću.

³⁵ H. N. Fieldhouse, n. d. str. 183.

napali zvaničnu britansku politiku i njen stav prema Srbiji, govoreći o neuspehu britanske politike na Balkanskom poluostrvu.

Kada je bilo jasno da će se Bugarska pridružiti Centralnim silama, grupa oko Stida, Evansa, Siton-Votsona, Barousa, se ponadala da će Grčka pomoći Srbiji, i da će preko grčke teritorije takođe, saveznici uspeti da joj pomognu. Siton-Votson i Barous su posetili Bonara Loua (Bonar Law) ministra kolonija, i lorda Roberta Sesila (Lord Robert Cecil), podsekretara u Forin Ofisu, te su predlagali da britanska vlada ponudi Grčkoj Kipar, ako ova pomogne Srbiji. Međutim, njihova akcija je ostala bez rezultata. Kada je Bugarska napala Srbiju, Stid je omogućio da se u „Tajmsu“ objavi serija članaka o pružanju potrebne pomoći Srbiji. Tokom oktobra 1915. godine izlazili su napisi o „Invaziji na Srbiju“ kako bi joj se pomoglo prilikom povlačenja preko Albanije i Jadranskog mora.

Siton-Votson je 21. oktobra 1915. godine objavio u „Tajmsu“ članak pod naslovom „Još nije kasno za pomoći Srbiji“. U njemu se zalaže da se pošalje 100 000 ljudi u Solun, kako bi se suzbila germanska i bugarska ofanziva. Siton-Votson je izradio memorandum za B. Loua, Lojda Džordža (Lloyd George), ministra finansijskih poslova i predsednika britanske vlade, H. H. Askvita (Herbert Henry Asquith) o moralnim dužnostima i praktičnoj mogućnosti vojne pomoći Srbiji čija je armija sastavni deo savezničkih snaga.³⁶ Sve te akcije su ostale bez rezultata. To je izazvalo ogorčenje Siton-Votsona, Stida, Evansa, Barousa, i otsalih, koji su srpsku tragediju uveliko pripisivali nedoslednosti britanske i savezničke politike. Istupajući javno protiv zvanične britanske politike, oni su prekinuli svoje odnose sa Forin Ofisom, gde su od tada izvesno vreme njihovi saveti bili nepoželjni. Govoreći o uzrocima neuspeha britanske politike prema zemljama Balkanskog poluostrva, Čiro je pisao: „Naša je najveća greška bila u tome što smo neprestano prenosili težište naše diplomatske aktivnosti s jedne zemlje na drugu, a da nismo dovoljno ustrajali da utvrđimo situaciju u bilo kojoj od njih, i da nismo ustavovili da li su teškoće u svakoj pojedinoj zemlji bile onako neprelazne kao što je to izgledalo“.³⁷

Zvanična britanska politika, prema Srbiji i jugoslovenskom ujedinjenju, u prve dve ratne godine, u neposrednoj je vezi sa stanjem na frontovima i diplomatskim pregovorima oko pridobijanja novih saveznika. Stoga je u tom razdoblju moramo posmatrati iz više uglova: iz ugla imperijalnih interesa, bugarskog, italijanskog, rumunskog i austro-ugarskog. Međutim, ono što je zajedničko svim aspektima britanske spoljne politike u tom razdoblju, to je, da se ona zasnivala na davanju i uzimanju teritorija pojedinih balkanskih država, ne vodeći pri tome računa o srpskoj nacionalnoj i državnoj teritoriji.

Da bi se što bolje upoznala sa situacijom, i zahtevima naroda Jugoistočne Evrope, britanska vlada je koristila izveštaje, znanja i sugestije javnih i naučnih radnika. Iako su Stid, Siton-Votson, i zagovornici stvaranja nacionalnih država u tom delu Evrope koji su se oko njih okupljali, delovali samostalno, njihova politička aktivnost je ponekad odgovarala trenutačnim interesima britanske vlade. Ipak, treba istaći da je plodove te aktivnosti ona koristila samo u meri u kojoj je to njoj odgovralo, ne dozvoljavajući nikad pomenutim javnim i naučnim radnicima da utiču na njene strategijske interese na Balkanu. Otuda i očigledna kontradiktornost njihovog položaja: Stid, i grupa oko njega deluju samostalno od proleća do jeseni 1915. godine, kada njihova aktivnost odstupa od zvanične britanske politike. U tom periodu, oni su najangažovaniji

³⁶ H. Hanak, *Great Britain and Austria-Hungary*, str. 95.

³⁷ The Times Archives, Fund Sir Valentine Chirol, Pismo Čirola od 26. jula 1915. godine A. Nikolsonu.

na zaštitu interesa Srbije i jugoslovenskih naroda od zahteva velikih sila. Ipak, zbog lične naklonosti i boljeg poznavanja pojedinih oblasti Balkanskog poluotvara i nacionalnih problema, nisu ni oni svi podjednako bili angažovani i imali istovetne stavove prema makedonskom pitanju. Stid i Evans za njega nisu bili naročito zainteresovani, ali su ipak smatrali da ta oblast treba da uđe u sastav buduće države jugoslovenskih naroda. Za razliku od njih, R. Sington-Votson, Dž. Treveljan, R. Barous, priznavali su da Bugari imaju pravo na Vardarsku Makedoniju. Oni su prihvatali mišljenje bugarofila da je makedonsko stanovništvo etnički bugarsko. Osim toga, štiteći interes britanske imperije, smatrali su da je važno ustupiti deo Makedonije, tada srpske državne teritorije, radi pridobijanja Bugarske za saveznika protiv Centralnih sila. Ali, kada su se Bugari, na jesen 1915. godine pridružili Centralnim silama, oni su u potpunosti branili srpske interese u Makedoniji.

Mada su pomenuti javni i naučni radnici, stručnjaci za Jugoistočnu Evropu, tokom 1914. i 1915. godine razvili izuzetnu aktivnost, oni nisu postigli neki veći politički uspeh. Makedonsko pitanje se 1915. godine rešilo na štetu Srbije kao i talijansko; rumunsko pitanje je ostavljeno za kasnije, a o ujedinjenju sa Crnom Gorom i Jugoslovenima iz Austro-Ugarske se još nije počelo govoriti. Doprinos javnih i naučnih radnika je bio u tome što su putem propagande, koja u to vreme nije poticala od britanske vlade uspeli da zainteresuju britansku javnost za ostvarenje srpskog ratnog programa i ciljeva jugoslovenske političke emigracije. Svojim stavom su uspeli uticati na mišljenje pojedinih odgovornih ličnosti britanske državne politike da se načelo narodnosti treba ostvariti u tom delu Evrope. Na taj način su tokom 1914. i 1915. godine stvoreni preduslovi za kasniji pravac britanske zvanične politike prema Srbiji i Jugoistočnoj Evropi.

Ubavka Ostojić Fejić

SUMMARY

THE BRITISH HISTORIANS AND THE QUESTION OF MACEDONIA 1914—1915

The article deals with the attitude of several British historians towards the question of Macedonia, during 1914 and 1915. At the beginning of World War I, nationality and right to self determination were proclaimed as leading political principles, by the Entente. In 1914 and 1915, however, the foreign policy of Great Britain had still no definite opinion about the future of South-Eastern Europe. Some of its most important representatives still considered Austria-Hungary as a main guarantee of status-quo in Europe, and did not approve its desintegration. But there were also quite different views, i. e. that the falling apart of Austria-Hungary, and the formation of national States in South-Eastern Europe, must follow the victory in the war. The champions of this idea, in Great Britain were several British intellectuals, mainly historians, among others: Henry Wickham Steed, Robert William Seton-Watson, Sir Arthur Evans, Sir Charles William Chadwick Oman, George Macaulay Trevelyan, Harold William Vazeille Temperley and Ronald Burrows. Their activity was specially noticeable in 1914 and 1915, when British foreign policy tried to win over neutral Bulgaria to the side of the Entente. As concerning Bulgarian demands of some important parts of Serbian national territory in Macedonia, as compensation for their joining the Entente, they were not unanimous: some of them were not particularly interested by that question, but still considered that Macedonia must be a part of the future Southern Slav State, but the others adopted the bugarophil opinion that the inhabitants of Macedonia were of Bulgarian origin. But, when Bulgaria joined the Central Powers in autumn 1915, they became champions of Serbian rights over Macedonia, criticizing the official British policy, which, according to them caused the tragedy of Serbia in 1915.

TITO — CHURCHILL, strogog tajno. Izabrao i uredio dr Dušan Biber. Izd.: Arhiv Jugoslavije, Beograd — Globus, Zagreb, 1981, str. XLV + 589

Poslednjih nekoliko godina objavljeni su o Josipu Brozu Titu stotina knjiga različitog žanra i kvaliteta. Ogroman broj tih publicističkih, žurnalističkih i popularizatorskih tekstova, bez naučne vrednosti, ostaje zapisani u bibliografijama i preće biti svedočanstvo svoga vremena nego literatura bez koje buduće generacije naučnika neće moći da izučavaju ličnost i delo J. B. Tita. Knjiga trajnije vrednosti, pored izuzetnih, monografskih istoriografskih dela, su zbornici dokumenata, pogotovo ako su priređeni znalački, sa primenom naučno-kritičkog metoda. Zbornik dokumenata, koji je pred nama, svakako će biti, kako to istoričari često kažu, nezaobilazan za sve istraživače našeg NOR-a, kao i za sve one radoznale duhove, koji nastoje da bez posredstva istorografa, dokuče istorijsku istinu ili neku »svoju istinu.« Ovaj zbornik dokumenata sastoji se od: predgovora (obim 6 strana), koji je napisao dr Dušan Biber, nacrta za uvodnu reč prof. dr Jovana Marjanovića (7 strana), uvida (22 strane), čiji je autor Vladimir Velebit. Na dve i po strane (XL—XLIII) nalazi se popis šifara. Dokumenti („Zbornik britanskih dokumenata 28. svibnja 1943 — 21. svibnja 1945.“) zahvataju 554 strane, a ima ih ukupno — 787. Napomena (fusnota) odštampanih ispod crte, a označenih po numerus kurensu ima — 716, ali postoje i napomene pod »a« i »b« tako da ih ukupno ima — 734. Zbornik ima predmetni, imenski i geografski registar a na kraju se nalazi bibliografija. Sudeći po naslovu ove knjige, čitalac može pomisliti da se radi o prepisci iz-

među Tita i Čerčila i to tajnog karaktera. Takav naslov izaziva radoznalost i ljubopitljivost. Međutim, i iz listanja ovog zbornika dokumenata lako se dokučuje da nije reč samo o prepisci, kako je u naslovu navedeno, nego o zborniku dokumenata različite provenijencije. Na XLVIII strani piše: »Zbornik britanskih dokumenata ...«. Ali i ovako napisano je neprecizno, jer postavljaju se pitanja da li je reč o dokumentima čiji su stvaraoci jedino britanske ličnosti ili ustanove, te bi po tome bili sasvim ispravno britanski dokumenti, ili je reč o dokumentima čiji su autori i britanske i jugoslovenske ličnosti i ustanove. Ako je ovo drugo tačno onda se ne može reći da je ovo zbornik britanskih dokumenata. Čini se da je priređivač ovom pitanju prišao s posedovne tačke; za njega su to sve britanski dokumenti, jer su u britanskom posedu — čuvaju se u Britanskom državnom arhivu (Public Record Office).

Ovako naznačen naslov zbornika dokumenata očigledan je ustupak komercijalizmu pred kojim je ustuknuo i vehemenni dr Dušan Biber, »znanstveni savjetnik Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.«

Predgovor, nacrt za uvodnu reč J. Marjanovića i uvod V. Velebita napisani su tako da se međusobno dopunjaju i daju nužna obaveštenja za razumevanje teme zbornika. Posmrtno objavljivanje nacrta J. Marjanovića je lep kolegijalni gest, ali čudno je da D. Biber pri redigovanju teksta nije uočio malu faktografsku nepodudarnost; na jednom mestu se kaže da su kapetan V. Dikin i kapetan V. Stuart došli u Vrhovni štab 28. maja 1943. go-

dine u dve samostalne misije (VIII), a na drugom mestu da je Stjuart bio šef misije, a Dikin njegov pomoćnik (XV).

Na početku predgovora D. Biber je, sledeći anglo-američki manir, rekao šta ova zbirkna dokumenata nije, da bi zatim kazao šta je. Doslovno: »Riječ je, naime, o predočivanju onih britanskih dokumenata koji su u vezi s događajima na najvišoj razini, točnije, riječ je o korespondenciji između Tita i Churchilla, o internim analizama Churchilla i Edena, o zapisnicima s raznih sastanaka maršala Tita s britanskim državnicima, političarima i vojskovodama, o izveštajima britanskih oficira za vezu, o razgovorima s maršalom Titom, o ulozi i značenju Tita itd. Objavljeni su i zapisnici sastanaka Edena i Molotova 1944. i šefova triju velesila na Jalti 1945. u vezi s Jugoslavijom, o interesnim sferama i neki temeljni dokumenti o razlozima i razvoju događaja, kada je britanska vlada odlučila obustaviti pomoć četnicima Draže Mihailovića te priznala i poduprla partizanski Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji, odnosno Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije.«

U zborniku se nalazi 40 Titovih dokumenata nastalih u vremenu od 16. VIII 1943. do 19. V 1945. godine.

Neosporno je da je D. Biber uložio veliki trud dok je došao do ovog izbora dokumenata, jer pretpostavljamo da se u Britanskom državnom arhivu čuva ogromna količina dokumenata koja se odnosi na našu zemlju u vremenu drugog svetskog rata. U izboru dokumenata i komponovanju svog zbornika D. Biber je pošao od serije dokumenata iz Britanskog državnog arhiva, koje je objavio u »Vjesniku u srijedu« (VUS) u rubrici »Retrospektiva« u br. 1047 od 24. V 1972., br. 1049 od 7. VI 1972. do br. 1068 od 18. X 1972., br. 1073 od 22. XI 1972. do br. 1089 od 21. III 1973., br. 1100 od 6. VI 1973. do br. 1124 od 21. XI 1973. godine. Tako od ukupno 787 dokumenata, koji su objavljeni u ovom zborniku, 175 dokumenata su u celini obelodanjeni u navedenim brojevima VUS-a, a 72 dokumenata delom su objavljeni, a delom prepričani takođe u VUS-u. Za nauku i javnost verovatno bi bilo korisnije da je svih 787

dokumenata prvi put izvučeno na svetlost dana iz hladovine arhivskog depoa, a ne što se 175 dokumenata preštampava i 72 dokumenta, uglavnom poznata, ponovo donose.

Rečenoga je D. Biber bio svestan, jer u predgovoru kaže da »objavljivanje spomenutog gradiva, odnosno izveštavanje u tisku, nije istovjetno sa znanstvenim objavljivanjem izvora. Za tisak je trebalo prvenstveno odabrati ono što je novo te za široki krug čitalaca privlačno i razumljivo. Samo je iznimno bilo moguće objaviti» (VI). (Sic!) Biće da je D. Biber zaboravio da je u VUS-u »u cijelosti« objavio 175 dokumenata.

Dokumenti su prezentirani kronološki, kako Biber kaže »u pravilu su razvrstani prema kronološkom načelu, po datumi nastanka, odnosno, prema brojčanom i tematskom redoslijedu u slučajevima istih datuma. U rijetkim slučajevima trebalo je iznimno odstupiti od tog načela i pridržavati se tematskog kriterija« (VII). Uvažavajući ovo objašnjenje primetio sam da »kronološko načelo« nije dosledno poštovano, ili je do poremećaja hronološkog niza došlo nepažnjom. Tako na str. 171 nalazi se dokument datiran 10. VI 1944. godine, a iza njega slede dokumenti od 4. VI, 5. VI (tri), 6. VI (tri), 7. VI, 8. VI, 9. VI (tri). Na str. 80 je dokument od 8. VI 1944; a na str. 181 nalazi se od 7. VI 1944. Titovo pismo od 12. VII 1944. svrstano je po datumu propratnog pisma — 15. VII. Na str. 338 nalazi se Titova poruka dr Ivanu Šubašiću, bez datuma, a u VUS-u br. 1083 od 7. II 1973. taj dokument je datiran sa 9. XII 1944. Posle ovog dokumenta donosi se Šubašićev telegram Titu koji je u VUS-u br. 1083 datiran sa 28. IX 1944., a u zborniku je odštampan bez datuma. Na str. 393 je dokument sa datumom 8. XII 1944., a iz samog dokumenta je vidljivo da je nastao 7. XII 1944. Na str. 396—397 donose se četiri dokumenta od 7. XII 1944., a mesto u knjizi zauzeli su po datumu propratnog pisma, koje je moglo da se i ne objavljuje. Na str. 405 je dokument od 20. XII 1944., a iza njega slede tri dokumenta od 19. XII 1944. Na str. 414 je dokument od 10. I 1945., a za njim slede dokumenti od 3. I, 6. I i 8. I 1945. Na str.

426 nalazi se dokument pod datumom 17. I 1945, a u VUS-u br. 1100 od 6. VI 1973. datiran je sa 18. I 1945. Obimniji Meklejnov izveštaj (str. 459—465) nalazi se u dokumentima iz sredine februara 1945, a trebalo bi da se nalazi na kraju februara 1945. Na str. 501 je dokument od 20. IV 1945, a iza njega svrstan su dokumenti sa datumima 17. IV, 18. IV i 19. IV 1945. Na str. 516 i 526 odštampani su dokumenti ovim redom: 2. V, 7. V, 10. V, 1. V (četiri dokumenta), 2. V (tri), 3. V (tri), 4. V (dva) i 5. V (pet). Titov telegram od 4. V 1945. svrstan je po datumu propratnog pisma. Na str. 529 je dokument od 7. V 1945, a posle sledi od 6. V 1945. godine.

Kod priređivanja dokumenata za objavljanje muku zadaju naslovi dokumenata. Koliko je njihovo formulisanje važno nije potrebno dokazivati, ali valja napomenuti da naslovi dokumenata ulaze u sadržaj zbornika, ili se od njih posebno sastavlja spisak dokumenata. S naslovima je i D. Biber imao nedoumica, a izabrao je najgoru varijantu, a za utvrđivanje autentičnosti dokumenata najproblematičnije rešenje. Pošto nije izradio prikladne naslove dokumenata, D. Biber nije mogao da sačini ni pravi sadržaj zbornika (ili da dà spisak dokumenata), tako da je to jedina knjiga na srpskohrvatskom jeziku, za koju znam, da nema pravi sadržaj. Sadržaj kakav se nalazi u knjizi to nije.

U predgovoru piše: »Podaci o pošiljaocu teleograma, broju, datumu, stupnju tajnosti i značenju, navedeni su u izvorniku britanskih diplomatskih dokumenata pojedinačno u posebnim recima. U ovom izdanju ti su podaci navedeni u jednom samom retku iz razloga ekonomičnosti, no time nije oštećena preglednost i razumljivost dokumenata« (VI). Izneti stav, u pogledu ekonomičnosti, u suprotnosti, je sa stanjem u knjizi; naslovi su štampani velikim slovima (verzal) i ogroman broj im-a ne jedan nego tri reda, tako da su upravo primer neekonomičnosti. Evo kako izgleda jedan naslov, a takvih ima mnogo: »AMBASADOR NJEGOVA VEĆIĆANSTVA PRI JUGOSLAVENSKOJ VLADI (KAIRO) FOREIGN OFFICEU,

G. Stevenson (br. 225) 26. prosinca 1943
ODMAH.«

Naslovi nekih dokumenata su stavljeni u četvrtaste zgrade što bi trebalo da znači da su napisani od strane priredivača. I tu ima čudnih rešenja. Tako na str. 16 naslov je sledeći: »[DRAGI MOJ GLAVNI KOMANDANTE].« Dokument je potpisao A. Idn i levo od potpisa stoji: »Generalu Henryju Maitlandu Wilsonu [itd.]« Na str. 19 ima ovakav naslov: »[PORUKA GENERALA WILSONA TITU]« 7. rujna 1943.

Generalu Titu, Vrhovnom komandantu partizanskih snaga, Jugoslavija.« Postoji i ovakav naslov: »[WILSONOVA PORUKA TITU].«

Naslov dokumenta mora da sadrži niz tačnih podataka, a ne kao na str. 42 gde stoji: »FOREIGN OFFICE WASHINGTON.« Uz to ovaj dokument nije ni potpisani. Ili šta čitalac saznaće iz naslova: »MA/83 od 14. prosinca.« U spisku skraćenica i popisu šifara MA nije razjašnjeno. Niz dokumenata umesto naslovom počinju šiframa: FROZEN, GRAND, COSMED. U popisu šifara razjašnjeno je: FROZEN — telegrami, razmijenjeni između Churchilla i Edena, GRAND — isto. U spisku skraćenica: COSMED — Chiefs of Staff Mediterranean (načelnici štabova Sredozemlja). Kao što vidimo i od ovih razjašnjenja mala je korist. Deo dokumenata nema naslova. Na primer, na str. 62 umesto naslova stoji: »OSOBNO I POKRIVAJUĆE/27. prosinca 1943.« Na str. 294: — »NAJSTROŽA TAJNA/14. kolovoza, 1944.« Na str. 526 umesto naslova piše: »NAF 948/5. svibnja 1945. FX 71153.« U spisku skraćenica i popisu šifara NAF nije razjašnjeno. Dokument na str. 510 počinje ovako: »BEOGRAD/27. travnja 1945.« Umesto potpisa stoji: »Vaša odana, KANCELARIJA.«

Iz naslova (zaglavlja) dokumenta čitalac bi trebalo da nedvosmisleno sazna vid dokumenta, njegovog stvaraoca i kome je dokument upućen (namenjen). Iz sledećeg naslova: »IZ UREDA MINISTRA REZIDENTA (CENTRALNO SREDOZEMLJE) CASERTA, FOREIGN OFFICEU, G. Macmillan br. 338 17. rujna 1944 VAŽNO/TAJNO« — to nije moguće saznati, jer kada se dokument pročita vidi se

da je namenjen Titu, kao što u VUS-u br. 1075 od 6. XII 1972. i piše.

Napred smo naveli da je u zbornik uključeno 40 Titovih dokumenata. Čitajući naslove dokumenata od tih 40 dokumenata, 18 ne bi nikada pronašli kao Titove, jer se kriju iza pogrešnih naslova.

Potpisi dokumenata važni su za razumevanje i utvrđivanje autentičnosti, ali i njima D. Biber nije posvetio dužnu pažnju. Na prvom mestu veliki broj dokumenata je bez potpisa, a priređivač se nije potrudio da utvrdi autorstvo i to saopšti u četvrtastim zagradama. Neke priređivačeve intervencije i postupci oko potpisa su suvišni. Tako na primer dokument na str. 41 potpisana je ovako: „(Potpisano inicijalima W. S. C. 20. 11. 43.“ Levo od potpisa piše: „Kairo, 22. studenog 1943.“ Nije jasno čemu ono u zagradama (Potpisano inicijalima) posle čega slede inicijali. Na istoj strani stoji i sledeći potpis: „VRHOVNI KOMANDANT NOV I POJ, TITO.⁴³“ U napomeni 43 piše: „Vlastoručni potpis.“ Jedan drugi dokument (str. 62) opet ima: „(potpisao) R. S. SKRINE STEVENSON.“ Dokument na str. 115 potpisana je ovako: „Vaš, [vlastoručno] J. B. Tito.“

Drugi jedan Titov dokument potpisana je: „J. B. Tito, Maršal Jugoslavije“ Neki dokumenti su potpisani inicijalima (na primer T. L. R.), koji su razrešeni u spisku skraćenica. Neki inicijali su razrešeni odmah u četvrtastoj zagradi (D. M. [Desmond Morton]), a neki su odgnetnuti u fusnoti (P. D. 229—229 Pierson Dixon). Neizvršivi doslednu arheografsku obradu dokumenata, D. Biber je znatno otežao korišćenje svoje zbirke, a neke dokumente je nemoguće sa sigurnošću i koristiti. Ima dokumenata, koji su objavljeni u ovom zborniku i u VUS-u, a imaju različite datume. Tako Čerčilov telegram Brodu (str. 105) nosi datum 16. III 1944., a u VUS-u br. 1052 od 28. VI 1972. je pod 19. III 1944. Titovo pismo Čerčilu (str. 115) u zborniku ima datum 26. III 1944., a u VUS-u br. 1052 datum je 27. III 1944. Šubašićev pismo Titu (304) jedanput ima datum 30. VIII 1944., a u VUS-u br. 1073 od 22. XI 1972. datirano je sa 31. VIII 1044. Na str. 306 zbornika je dokument pod 7. IX, a u VUS-u br.

1074 od 29. XI 1972. je pod 8. IX 1944. Dokument na str. 320 nosi datum 19. IX 1944. a u VUS-u br. 1082 od 31. I 1973. je pod 20. IX 1944. Čerčilovo pismo Meklejnu (str. 384—385) je pod 2. XII 1944., a u VUS-u br. 1088 od 14. III 1973. nosi datum 3. XII 1944. U knjizi na str. 426 je datum 17. I 1945, a u VUS-u br. 1100 od 6. VI 1973. isti dokument nosi datum 18. I 1945. Na str. 437 dokument je pod 25. I 1945, a u VUS-u br. 1108 od 1. VIII 1973. je pod 26. I 1945. Odlomci iz zapisnika sa sastanka Čerčila, Staljina i Ruzvelta u Jalti u zborniku su pod 9. II 1945, a u VUS-u br. 1112 pod 4. II 1945. Na str. 523 ima datum 4. V 1945, a u VUS-u br. 1121 od 31. X 1973. isti dokument je pod 2. V 1945. Dokument na str. 545 je pod 12. V 1945, a u VUS-u br. 1123 od 14. XI 1973. nosi datum 11. V 1945.

Grupa prevodilaca sa engleskog na srpskohrvatski, zajedno sa D. Biberom, trebalo bi da garantuje veran prevod, tim pre što je ogromnom broju čitalaca nemoguće da proveri njihov rad. Pri nekom upoređivanju dokumenata, Koji su objavljeni u zborniku i u VUS-u, zapazio sam da se prevod mestimično razlikuje. Stilske neujednačenosti nisu bitne. Važnije je da se smisao dokumenta pravilno shvati i iskaže. No čini se da i tu ima propusta. U Čerčilovom pismu Titu od 17. V 1944 stoji: „Ne znamo što će se dogoditi u srpskom dijelu Jugoslavije.“ U VUS-u br. 1049 od 7. VI 1972. prevedeno je „srbjanskom dijelu.“ Pridevi „srpski“ i „srbjanski“ nisu sinonimi. U istom dokumentu piše i „...koji naravno, imaju stajalište seljačke vlasničke mase.“ „U VUS-u je: „seljačke poglede o zajedničkom vlasništvu, a koji su u suprotnosti s teorijom Karila Marks-a.“ U knjizi (str. 171—173) pod jednim naslovom, kao jedan dokument, donosi se izveštaj V. Strita od 10. VI 1944. i izvodi iz njegovog dnevnika. U telegramu FO Stivsonu od 21. VI 1944. kaže se „da je partizanski pokret u samoj Srbiji već jak i da će za kratko vrijeme zasjeniti četnički pokret.“ U VUS-u br. 1061 od 30. VIII 1972. rečeno je „zbrisati četnički pokret“. Na str. 294 u dokumentu pod naslovom: „NAJSTROŽA TAJNA/14. kolo-

voza 1944.“ napisano je: „Bio je vrlo rječit i samosvjestan [reč je o Titu] i moram reći, izgleda da je iskren u svojoj želi da radi za umjereni režim u zemlji“. U VUS-u br. 1060 od 23. VIII 1972. nedostaje kraj rečenice (u svojoj želji da radi za umjereni režim u zemlji). Čerčilovo pismo Meklejnu od 2. ili 3. XII 1944. (str. 384—385) ima četiri tačke, a u VUS-u br. 1088 od 14. III 1973. ima pet tačaka. (Peta tačka ima 23 reda novinskog stubca). Da je izvršeno skraćivanje ovog dokumenta nije naznačeno kao što je to urađeno kod drugih dokumenata.

Napomene (komentari, objašnjenja) su neobično važan deo naučnog aparata svakog zbornika dokumenata, koji ima pretenzije da bude naučno-kritičko izdanje. Kao što smo naveli D. Biber je uz 787 dokumenata napisao 734 napomene. To na prvi pogled može nešto da znači, ali čak i mala analiza otkriva da su napomene najslabija strana Bibarovog naučnog aparata. Jer, od 734 napomene 363 glase: „Usporedi dokument na str...“, a 109 napomena sadrže samo: „Dokument nije objavljen.“ One 363 uputne napomene nisu ni precizne, pošto upućuju na određenu stranicu knjige, a tamo se nalazi dva ili više dokumenata, te ako se hoće povezati (koristiti uputna napomena) mora se pročitati cela stranica. Da je D. Biber ustanovio redni broj dokumenata, koje objavljuje onda bi uputne napomene mogle biti sasvim precizne. Napomene su stilu: „Dokument nije objavljen“ — nije trebalo ni pisati. Preostale 262 napomene samo delimično zadovoljavaju, tj. objašnjavaju ono što je bilo nužno komentarisati, a daleko veći deo mesta, pojmove i situacija u dokumentu ostalo je van Bibarovog komentara, nužnog objašnjenja.

Napomene uz dokumente, pogotovo stranog porekla, trebalo je studioznije raditi, pošto to sami dokumenti iziskuju. Kad ovo kažem imam u vidu svoj principijelan stav, koji sam i javno obrazlagao, da napomene uz dokumente moraju biti celishodne, svrshishodne, u funkciji do-

tičnog dokumenta, te tada uopšte nije važan njihov broj i obim.

Predmetni indeks (registro) nalazi se na str. 559—567. Samo odrednice Tito i Čerčil zahvataju 3,5 stranice, a pitanje je da li je za njih trebalo i izvlačiti odrednice. U imenskom registru dat je i osnovni biografski podatak. Pored pogrešno napisanih nekih imena i prezimena ni svi biografski podaci nisu najsrećnije odabranici.

Tako, nije Bačević, nego Baćović Petar. Za A. Belića je valjalo reći da je bio predsednik SANU ili bar akademik. Berija je bio komesar Narodnog komesarijata za unutrašnje poslove, a ne šef sovjetske obaveštajne službe. Bogomolov se zove Aleksandar, a ne Aleksander i nije bio sovjetski ambasador u Londonu, što bi trebalo da znači da je ambasador pri britanskoj vladu, nego pri jugoslovenskoj kraljevskoj vladu u Londonu. Za S. Klisolda je adekvatnije reći da je bio britanski obaveštajac (istoričar), nego major. Za V. Donovana i ostale oficire trebalo je navesti nacionalnu pripadnost (američki, britanski). Za V. Dragičevića moralo se reći da je bio radiotelegrafista pri VŠ NOV i POJ. Sva engleska imena pisana su izvorno (u originalu), te začuđuje da se odjednom pojavljuju: Đuro V, britanski kralj, Đuro VI, britanski kralj. Na istim stranama (196, XXXIII) i u registru pojavljuje se i: George V, britanski kralj i George VI, britanski kralj. U registru se pojavljuje i Đuro II, grčki kralj. (Posle ovog očekivao sam da se pojavi i Ante Idn). Kraljevi se u registru svrstavaju po imenima, kao što je i u ovoj knjizi postupljeno sa grčkim i britanskim kraljevima, ali sa Karađorđevićima nije tako; svi su mesto u registru zauzeli po prezimenu. Za I. Krbeća je prikladnije reći da je sveučilišni profesor, nego političar. Za S. Rittiga nije dovoljno samo monsignor. Ne Skrivanić, nego Škrivanić Gavro. Staljinovo ime je Josif, a ne Josip.

Na kraju, ako se želi u jednoj rečenici oceniti ovaj zbornik dokumenata, onda se čini da je vrednost, sadržajnost doku-

menata glavna vrlina knjige i da je u neskladu sa skromnim (nepouzdanim), delom necelishodnim naučnim aparatom što znatno otežava korišćenje vrednih dokumenata. Dr Dušanu Biberu, naučnom savetniku Instituta za istoriju rad-

ničkog pokreta u Ljubljani u priređivanju ovog zbornika dokumenata trebalo je daleko više germanske radinosti i preciznosti, a manje bizantske komocije.

Nikola B. Popović

Vjenceslav Cenčić, ENIGMA KOPINIĆ, knjiga I i II, IRO Rad,
Beograd 1983, 350 + 291.

Neke knjige imaju tu sreću ili nesreću da se o njima mnogo, često nepotrebno, govorи pre nego što dospeju u ruke čitalaca. Povoljna, ponekad srećna, okolnost je što su očekivane s pojačanom dozom intelektualne radoznačnosti. To je posebno značajno za autora i izdavača, a ako je reč o vrednim knjigama kao što je Isakovićev »TREN 2« i za čitaoca. O takvим knjigama se sudi pažljivije i oštire nego što je to slučaj u uobičajenim prilikama, pa je moguće da prostor za objektivne ocene ostane sasvim sužen. Ako je reč o delu Vjenceslava Cenčića ENIGMA KOPINIĆ, kao da se sam autor potrudio komercijalno atraktivnim naslovom i pretvodno objavljenim delovima razgovora sa Kopinićem stvorи jedna atmosfera u kojoj je otežano racionalno prosudivanje. Tome su, naravno, doprinele i pojedine izjave samog Kopinića, zatim žustre rasprave o nekim delima i događajima, pre svega o drugoj knjizi Dedićevih NOVIH PRILOGA ZA BIOGRAFIJU JOSIPA BROZA i o keristinačkoj tragediji naprednih intelektualaca i komunista. Napokon, oštре reakcije pojedinih političkih rukovodilaca na jedno delo koje je u tom trenutku bilo samo najavljeno kao da su zaokružile onaj splet okolnosti u kojima iracionalna osećanja, strasti i iznad svega interesi onemogućavaju razložan javni govor. Otuđa se postavlja pitanje da li je u tim okolnostima u inače nervoznom javnom i intelektualnom životu savremenog jugoslovenskog društva moguć nepristrasan i objektivan prikaz ENIGME KOPINIĆ.

U traganju za odgovorom na pitanje da li uopšte postoji »enigma Kopinić« možda je dobro razmotriti u čemu je i od čega se sastoji ta »zagometka«. Reč je o dve knjige od kojih prva obuhvata tri uvodne napomene: Lea Matesa »Ka razrešenju jedne enigme«, Josipa Kopinića »Uvodna napomena« i »Napomena izdavača«, a potom dvadeset osam uglavnom kratkih poglavlja u kojima su dati kroki pojedinosti iz Kopinićeve biografije i njegovih pretežno obaveštenih aktivnosti do kraja 1941. godine. Te pojedinosti date su samo u onoj meri u kojoj je taj vrsni obaveštajac htio da se »otvori« javnosti i s ciljevima koje čitalac može samo da naslućuje.

Težište prve knjige je u opisu sukoba između Kopinića i rukovodstva Komunističke partije Hrvatske oko aktivnosti posle napada Hitlera na Sovjetski Savez i odgovornosti za neuspeh akcije u Kertincu. Druga, znatno kraća, knjiga počinje Kopinićevim susretom s Josipom Brozom u Rogatici za Novu 1942. godinu, a završava kratkim pogledom na njihove poslednje susrete krajem sedamdesetih godina. U prilogu drugoj knjizi objavljeno je 55 dokumenata (oprezniji kritičar bi ovde izraz »dokumenat« stavio pod nadvode znake) veoma različite provinjenije i vrednosti.

Potrebitno je odmah naglasiti da život i delo Josipa Kopinića predstavlja temu na kojoj se — to već sada može biti izvesno — neće ogledati samo Vjenceslav Cenčić. Kopinićev život (»koji piše ro-

mane“) pun je uzbuđenja, dinamičnih akcija, bremenit opasnostima (i za njega i za druge). Ispunjen je borbom za revolucionarne ideale, isprepletenom veoma pragmatičnim odnosom prema tim idealima, propuštenim najčešće kroz prizmu interesa Sovjetskog Saveza i Kominterne. Potekao iz siromašne slovenačke porodice, taj jugoslovenski revolucionar, španski borac i sovjetski obaveštajac, se veoma rano, kao mladi podmornički podoficir opredelio za put revolucionarne borbe protiv monarhističkog režima u Jugoslaviji. Organizovao je partijske čelije u jugoslovenskoj ratnoj mornarici i, naravno, veoma brzo se našao na školovanju u Moskvi, da bi potom svoje vojničke, poslovne i obaveštajne talente dokazao u španskom građanskom ratu na način koji izaziva poštovanje. U španskoj republikanskoj armiji je dobio visoki čin, najviši od onih koje su dobijali jugoslovenski borci u internacionalnim brigadama. Taj čin je mogao po vlastitom svedočenju (izraz mogao ovde ipak treba shvatiti uslovno) potvrditi i još više napredovati u sovjetskoj armiji. Njegov put sovjetskog obaveštajca postaje za čitaoca posebno zanimljiv a za njega lično opasan kada se pre drugog svetskog rata vratio u Jugoslaviju sa svojom, prvo fiktivnom a potom i stvarnom suprugom Stelom, inače Grkinjom, da bi u Zagrebu organizovao obaveštajni centar i centar veze sa Kominternom za više južnih i srednjeevropskih komunističkih partija. U ratnim godinama njegov je centar bio jedan od retkih u okupiranoj Evropi koji je uprkos nastojanju fašističkih obaveštajnih službi, ustaške i nemačke, ostao neotkriven. Već ta činjenica govori o izuzetnim obaveštajnim sposobnostima Josipa Kopinića i svrstava ga među uspešnije obaveštajce sila antihitlerovske koalicije u drugom svetskom ratu. Ni posle rata njegove obaveštajne i obaveštajno-diplomske aktivnosti nisu sasvim presahle, ali se osnovno područje njegovog delovanja pomera ka poslovnom svetu, pa se Kopinić pojavljuje kao privredni rukovodilac dva velika jugoslavenska preduzeća.

To je spoljna strana zagonetke, ako se uopšte može govoriti o „zagonetci“. Sadržina je još bogatija. Za jugoslavenskog

čitaoca najinteresantniji je onaj deo Kopinićeve biografije koji se odnosi na njegove aktivnosti na tlu Jugoslavije, posebno već raspadnute i poražene Jugoslavije i na tlu kvislinskih tvorevinu. Kopinić je, naime, svojim nalogodavcima u Moskvi — a nedvojbeno je da Kominterna i Dimitrov nisu bili njegovi jedini moskovski nalogodavci — slao uobičajene obaveštajne i političke podatke, prenosio izveštaje rukovodstva KPJ Kominterni i odgovore Kominterne rukovodstvu, a isti je posao obavljao za još nekoliko komunističkih partija. Od rukovodstva KPJ je dobijao saradnike, a i sam je vrbovao ljudе koji su za njega prikupljali različite podatke, čak i među ustaškim i nemačkim oficirima. Obavestio je Moskvu o nemačkim pripremama za napad na Sovjetski Savez; uvek se pojavljuje neki alternativni Zorge! Posle nemačkog napada na SSSR požurivao je rukovodioce KP Hrvatske da organizuju sabotaže i različite oružane akcije koje bi imale za cilj da onemogućavaju napredovanje ili snabdevanje nemačke vojne sile na tlu Sovjetskog Saveza. Kada je postalo jasno da sovjetski vojno-obaveštajni centar veze u Zagrebu koji je trebao da organizuje Ivan Srebrenjak (Antonov), ne funkcioniše na zadovoljavajući način, Kopinić je preuzeo na sebe i taj deo posla.

Posebnu pažnju čitaocu izazvaće one stranice knjige koje su posvećene neuspešnoj akciji oslobođenja naprednih intelektualaca i komunista iz ustaškog logora u Kerestincu i njegovom sukobu s ljudima iz rukovodstva KP Hrvatske. Kopinićeva teza je da je to rukovodstvo nedopustivo oklevalo i da je u situaciji otezanja s počinjanjem akcija bio spremam da izazove i smenu tog rukovodstva, da se stoga povezao sa Mjesnim komitetom KP Hrvatske u Zagrebu i da je pomoću njih organizovao akciju spašavanja koja je dala katastrofalne rezultate, ali da je „... bolje da poginu kao heroji nego da ih kao ovce pokolju za svaku srušenu telegraf štangu“. Kopinić, naravno, ne razmatra značajno predhodno pitanje koliko je partijskim instancama uopšte bilo stalo do toga da oslobode intelektualce iz Kerestinca, ili bar neke od njih. Zbog neuspeha ove akcije CK KP Hrvat-

ske je oštro ukoren, pojedinci kažnjeni, a od Moskve je zatraženo da i Kopinić bude kažnjen. Kominterne je, međutim, ukažala puno poverenje i Josipu Brozu i Josipu Kopiniću, što je potpuno razumljivo, ako se posmatra iz perspektive neposrednog sovjetskog interesa koji se sigurno nije sastojao u tome da se Moskva odrekle usluga jednog odličnog obaveštajca zbog njegovog političkog sukoba „negde na Balkanu“ u kome je on zastupao upravo te interesu. Radoznalost čitalaca će, verovatno, još više probuditi oni delovi druge knjige koji se odnose na Kopinićevu verziju „slučaja Andrije Hebranga“ i posleratnog „čuvanja“ svedoka Hebrangovog pristanka na saradnju sa ustašama.

U svakom slučaju nesumnjivo je da će knjiga Vjenceslava Cenčića ENIGMA KOPINIĆ, praćena bogato razrađenim propagandnim programom, izazvati interesovanje čitalaca, kako svojim zanimljivim sadržajima, tako i onim nerečenim, napisanim elementima. Mnoge nedorečenosti, sitnije protivrečnosti, pa i konfuzna objašnjenja ostavljaju značajan prostor za rad mašte. Autoru treba odati priznanje za strpljiv višegodišnji rad, upornost, pa i izvesnu konceznost u načinu izlaganja koju, istina, remete ponavljanja dokumentacijskog materijala. To je publicistika koja u sebi nosi više od obične „špijunske“ priče. Knjiga je posebno zanimljiva — i to je jedna od njениh osnovnih teza — kao izvor obaveštenja o jednom osveđenom i do sada malo poznatom prijateljstvu Josipa Broza. Napokon, trajniju vrednost Cenčićeva knjiga nosi implicitnim razbijanjem mita o monolitnom jedinstvu, svedočenjem o ulozi „državnog razloga“ u ljudskim sudbinama, postojanjem grubih državnih, grupnih, pa i ličnih interesa u rukovodećim političkim strukturama koje su u jugoslavenskom javnom životu uvek nastojale da ostave utisak o „punom idejnou, političkom i akcionom jedinstvu“. U tom smislu, Cenčićeva delo je jedna od onih knjiga koje pomažu otrežnjenu od iluzija i demokratizaciji društvene svesti.

U tom pravcu Cenčićeva knjiga je mogla dati i daleko više. Nažalost, nije! To je verovatno osetio i izdavač kada je u svojoj napomeni pozvao čitaće na trez-

veno tumačenje dela. Uveren da će knjiga biti podsticaj i izazov istoričarima i neposrednim učesnicima istorije da se oslobođe sopstvenih zablude i da Kopiniću ukažu na njegove, izdavač je u svojoj napomeni napisao: „...da će ova knjiga naići na svoje radoznale čitaće, energične kritičare, egzaltirane branitelje; i, nadamo se, trezvene tumače njenog stvarnog sadržaja.“ (Interesantno je, na primer, da izdavač energične kritičare ne smatra trezvenim tumačima. Izgleda da svako više voli neenergičnog kritičara). „Ako se pokaže da se nismo prevarili u proceni raznovrsnosti prijema ove knjige u javnosti“, nastavlja izdavač, „biće to najpotpunija potvrda ispravnosti izdavačeve namere da njenim objavljinjem obesnaži naivne, neuke ili nedobronamerne komentare koji su pratili njeno nastajanje. Na taj način, umesto da rukopis knjige *Enigma Kopinić* postane argument zluradih mistifikacija našeg odnosa prema istoriji pokreta kojem pripadamo, očekujemo da knjiga pod istim naslovom bude novi dokaz osvedočene istinoljubivosti na kojoj počivaju naslede, savremenost i budućnost tog pokreta.“ Nejasno je, međutim, kako ove opravdavajuće fraze izdavačkog podhvata spojiti s pozivom na trezveno tumačenje!

Moguće je da bi pokušaj trezvenog tumačenja dao i neočekivane rezultate. Taj pokušaj bi verovatno pošao od postavljanja nekih pitanja na koje je dosta teško naći odgovore u samom delu, čak i pod uslovom da se zanemare nedorečenosti, neubedljiva mesta, protivrečnosti i nedovoljna objašnjenja. Neka, tako, ovde ostane po strani pitanje kako je Frančiška Klinčeva-Srebrenjak mogla posle rata biti upravnica partijske škole u Ljubljani da bi se tek u istrazi povodom njene saradnje s NKVD-om (u toku te istrage Klinčeva je izvršila samoubistvo) postavilo i pitanje njene saradnje sa ustašama, a posebno kakva je vrednost dokumenta o tom slučaju ako je datiran sa 24. 11. 1969. godine, dakle dvadesetak godina posle. U svetlosti Kopinićeve tvrdnje da su neposredno posle rata likvidirani ili mogli biti likvidirani neposredni svedoci ratnih postupaka jednog člana Politbiroa i saveznog ministra po njegovom ličnom, prak-

tično privatnom nalogu baca neobično svetlo na rezultate revolucionarne borbe. Šta je za sudbinu pojedinaca, pa i čitavih partizanskih jedinica značilo delovanje neidentifikovanog neprijateljskog agenta kao radiotelegrafiste Vrhovnog štaba. Šta znači da nedešifrovana ratna šifra »... može valjati u nekim drugim prilikama?« O mnoštву takvih pojedinosti koje je Kopinić javno izrekao ili zadržao za sebe moglo bi se razmišljati, čak i trezveno. Svaki čitalac će naći za sebe poneko takvo pitanje i neka o njemu zrelo razmisli.

Ma koliko zanimljive, pojedinosti ipak ostaju samo pojedinosti. Posmatrano u širem kontekstu Cenčićevog delo otvara veoma krupno pitanje voluntarizma. Zanimljivo je, naime, da u zbivanjima oko Kopinića ima obaveštajnog i ilegalnog rada, agentura, policije, diplomatičke, delatnosti političkih rukovodstava Partije svih nivoa, aktivnosti Kominterne — jedino nemana roda. Štaviše, i delatnost komunista svedena je na delatnost partijskih rukovodstava. Interesantno je, na primer, da Kopinić ne vidi ništa neobično u činjenici da se svada sa partijskim rukovodstvom Hrvatske oko potrebe oružanih akcija tek posle Hitlerovog napada na SSSR 22. juna 1941. godine. Funkciju tih oružanih sabotažnih akcija on vidi u pomoći Sovjetskom Savezu. Pa i odluku rukovodstva KPJ o podizanju ustanka od 4. jula on povezuje s prvim javnim Staljinovim govorom nakon šoka od »Hitlerovog verolomstva«, održanom 3. jula 1941. godine. Izgleda da je Kopinić situaciju u Jugoslaviji suviše posmatrao naочarima Kominterne. Ako se kaže »... svaki partijac dužan je braniti SSSR...« i da od rezultata borbe protiv Hitlera ne zavisi samo sudbina Sovjetskog Saveza »... već i sloboda vašeg naroda«, onda je to razumljivo kao direktiva Kominterne, ali ne i kao stav jednog Jugoslavena. Borba kojom se pomaže Sovjetskom Savezu stavljena je ispred borbe za vlastiti narod. Kopinić tako navodi jedno pismo Josipa Broza rukovodstvu KP Hrvatske, datirano 14. jula 1941. godine: »Drugovi! Napustite sve lične prepirke i slično, napregnite sve vaše snage u borbi za pomoći SSSR-u i u borbi za oslobođenje od omra-

ženog okupatora. Ne zaboravite da ste vi sada vojnici u ratu — i to vojnici koji treba da predvode. Kukavicama i sabotirima ne samo (da) nema mjesta u Partiji, već moraju biti satrti. Još uvijek se kođ ma, još željeznice voze nesmetano materijal za fašističke bandite, za borbu protiv SSSR-a itd. Udarite snažno po najosjetljivijim tačkama neprijatelja, ne štedite nikakvih žrtava, jer će se na taj način doprinijeti bržem porazu fašista...« Isto nas slabo čuje o nekim krupnijim akcijatko, Kopinić operiše i sa obećanjem Josipa Broza Kominterni da će u slučaju nemačkog napada na SSSR podići oružani ustanak (»Pogotovu što sam Staljinu dao obećanje da ćemo odmah dići ustanak«). Može se, zapravo, zaključiti da je i u Kopinićevom viđenju događaja iz 1941. godine na delu jedna vrsta voluntarizma. Političkom voluntarizmu u tumačenju jugoslovenske istorije 1941. godine koji se ogleda pre svega u tezi da je CK KPJ pozvao narod na ustanak i koji je veoma rasprostranjen u istoriografskoj i publicističkoj literaturi Kopinić dodaje jednu »obaveštajnu dimenziju« svojom tezom da je obaveštajni kanal »gurao« jedno političko rukovodstvo (Hrvatske KP) na put oružane borbe, dok se drugo (jugoslavenske KP) za taj put opredelilo zato što je obećalo da će to učiniti kada i ako Hitler napadne SSSR. Teško da će bilo koji čitalac, ako hoće trezveno da tumači Cenčićevu knjigu, prihvati ovu tezu. Činjenica da je Jugoslavija do 22. juna već bila vojnički poražena i razbijena, politički raskomadana i ponizena, da su Jugoslaveni, pre svega oni na koje su se svom snagom sručile verske i nacionalne mržnje, motivisani patriotizmom, težnjom za otporom, egzistencijalnom nuždom, u pojedinim krajevima genocidom koji je radio žed za osvetom i podsticao nagon za samodržanjem, već pružali ozbiljan otpor okupatorima i njihovim domaćim mario-netama, da su s oružjem i bez oružja u rukama već ginuli u Bosanskoj krajini, istočnoj Hercegovini, Lici, na Baniji i Kordunu, da je politička odluka KPJ 4. jula sankcionisala jedno stanje fakata i izrazila jedno široko rasprostranjeno narodno raspoloženje, kao da ubedljivo demantuje tu Kopinićevu tezu. Velika je

istorijska zasluga KPJ što je kao jedina jugoslavenska politička partija koju okupacija Jugoslavije nije onesposobila da politički deluje, politički artikulisala jedno stanje beznađa, protkano narodnom težnjom za otporom, što je politički organizovala narod spremjan da se bori za sebe, za svoj život, a ne za »prvu zemlju socijalizma« (premda ne treba sporiti mogućnost da su pojedinci i grupe isli u borbu i s tim motivom).

Kopinić je komunista rođen u Jugoslaviji. Neki drugi jugoslavenski komunisti pomagali su mu u radu. Ti njegovi saradnici su, bilo je to pravilo, prekidali svaki kontakt sa svojim partijskim organizacijama. »Time se htjela izbjegić mogućnost da buržoaski režimi otkrivanjem takvih aktivista dokazuju svoju tezu da su komunističke partije agenture Moskve«, piše u Cenčićevoj knjizi. To što su komunističke partije izbegavale pred buržoaskim režimima Kopinić u svojim kazivanjima nije izbegao, ili nije htio da izbegne. On navodi imena ljudi s kojima je saradivao, kao i imena onih u koje je sumnjaо. Nije ovde problem u tome da li je bilo baš sve tako kako Kopinić danas predstavlja. Bez obzira da li mu čitalac poklonio poverenje ili ne, na trezveno razmišljanje navodi tužna sudbina onih ljudi koji interese svoje *druge* domovine suprostavljaju interesima svoje *prave* domovine i ljudskih ideała koji na svim meridijanima mogu biti isti, ali ih svako za sebe i na svoj način mora izboriti. Preduslovi za uspešnu jugoslavensku borbu protiv fašizma stvorenici su na tlu Jugoslavije, a ne u internacionalnim politi-

čkim i obaveštajnim centrima, ma kako-dobro bili organizovani. Životi u kojima je zamjenjen taj red stvari uvek su na ivici tuge.

Josip Kopinić je u Vjenceslavu Cenčiću našao svog letopisca Pimena. To je za njega bilo bez sumnje veoma dobro rešenje: i saopštio je i prečuo je ono što je htio. Realizovao je svoj interes na način koji je smatrao najpogodnijim. Time je, međutim, još jednom pokazao unutrašnje granice jugoslavenskog kulturnog života — interesu istine zamenio je istinom interesa. A Cenčića je uloga letopisca Pimena progutala: izgubio je neophodnu kritičku distancu prema kazivaču i kazivanju, sigurne kriterije procene nije izgradio, a poremetio je i osećanje mere za izbor materijala. Time je na drastičan način oštetio mogućnost da njegovo delo postane korisno istraživačko tkivo. Stoga je malo verovatno da će Cenčićeva knjiga Kopinićevih kazivanja biti podsticaj za istoričare. Njena dokumentacijska osnova je suviše raznorodna i nepouzdana da bi bila korisna u sistematskim istraživanjima. Dosadašnja istraživačka saznanja već su i šira i dublja. Za istraživače će, dakle, ENIGMA KOPINIĆ ostati ono što jeste — deo svedočanstva o jednom uzbudljivom životu. Za generacije javnih radnika koje su učestvovali u opisanim dogadjajima ona će verovatno biti predmet sporova, ili će to biti rasprava u »porodicu« koja mimoilazi duhovni horizont novih generacija. Te rasprave će, možda, povećati tiraž, ali ne i vrednost knjige.

Božidar Jakšić

Dr Slobodan D. Milošević, IZBEGLICE I PRESELJENICI NA TERITORIJI OKUPIRANE JUGOSLAVIJE 1941—1945, Beograd 1981, Institut za savremenu istoriju — IRO Narodna knjiga, str. 396.

Knjiga dr Slobodana Miloševića, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945*, otkriva veo sa jedne od najtragičnijih stranica i pojava na tlu raskomadane Jugoslavije u drugom svetskom ratu. O stradanju i patnjama oko 500.000 Jugoslovena koji su u toku rata bili proterani sa svojih ognjišta dosada je neopravdano malo pisano i objavlјivano. Značajniji radovi iz ove veoma značajne tematike, kao što je naprimjer knjiga dr Tone Ferenca, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945*, mogu se na prste izbrojati.

Nasilno preseljavanje stotina hiljada ljudi, nedužnih stanovnika Jugoslavije, bio je deo velikog nacističkog plana o stvaranju velikog germanskog carstva u kome su narodi Jugoslavije trebali biti osuđeni na robovanje i sistematsko odumiranje. Bila je to istovremeno i kazna za odvažno antinacističko opredeljivanje stanovništva u Jugoslaviji do 1941. i istovremeno prvi korak u sistematskom gušenju i uništavanju naroda Jugoslavije. Uime pouke i poruke onima koji bi se mogli naći na strani silnika i nasilja potrebljeno je pisati i objavlјivati ovakve radove.

Neobrađenost ove tematike donosila je autoru dodatne istraživačke napore. Morao je mnoge događaje da iz osnova utvrđuje i osvetljava, proverava datume i cifre i da upoređuje i proverava dobijene podatke. Autor je pokazao smisao i veština pilikom istraživanja i izučavanja izvora od kojih je većina koji se koriste

po prvi put. Vidi se da je sistematski istražio sve fondove arhivske građe koja se nalazi u zemlji a takođe i obiman fond građe iz nemačke građe iz inostranih arhiva koja je fotokopirana i nalazi se u jugoslovenskim arhivima. Nesigurni i sumnjivi statistički podaci i pokazatelji, naročito oni koje je ostavio okupator više-strukuo su proveravani i utvrđivani korišćenjem više podataka.

Autor je koristio i svu raspoloživu literaturu na jezicima naroda Jugoslavije i deo literature na nemačkom jeziku.

Kompozicija knjige je građena prema tematskom principu. Ovakav pristup uslovjen je samim konkretnim tokovima na tlu Jugoslavije u toku drugog svetskog rata i politikom okupatora „divide et impera“ na temelju koje je gradio svoj okupacioni sistem u Jugoslaviji.

U prvoj sadržajno najbogatijoj i po obradi najuspešnijoj glavi (str. 19—184) pregledno i dokumentovano je obrađeno preseljavanje stanovništva iz okupacionih zona (nemačke, italijanske, mađarske i bugarske) iz ustaške Nezavisne Države Hrvatske uz stalno ukazivanje na specifičnosti u odnosima okupatora prema pojedinim grupama stanovništva u ovim veštačkim *isparcelisanim* regionima zemlje. Autor je podrobno istražio i osvetlio čitav kompleks pitanja i mera okupatora i ustaša u vezi sa planom čišćenja NDH od srpskog stanovništva, zatim u vezi sa deportacijom i uništavanjem jevrejskog stanovništva i Roma, takođe o merama

okupatora i ustaša prema manjinama u ovim delovima Jugoslavije itd.

U drugoj glavi (str. 185—220) dat je uspešan pregled preseljavanja folksdojčera kao i njihove kolonizacije u pojedinim zemljama Jugoslavije, odnosno njihovo iseljavanje iz zemlje pod kraj rata i neposredno po njegovom završetku 1945. S obzirom na poseban tretman i položaj nemačke nacionalne manjine u celoj Jugoslaviji i uoči rata naročito u vreme okupacije zemlje, autor je dobro postupio što je ovo pitanje izdvojio iz ostalih zbiranja iz šire tematike o raseljavanju stanovništva.

Sadržina treće glave (str. 221—242) u kojoj se obrađuje uništavanje Jevreja i Roma formalno dolazi u suprotnost sa naslovom knjige jer se ovde govorи o preseljavanju. Ipak mislimo da je autor opravdano uključio u knjigu i ovo pitanje. Obrada tragične sudbine jevrejskog življa i u našoj zemlji kojih je u toku rata ubijeno oko 63.000 od ukupno oko 80.000 koliko ih je do rata živilo u Jugoslaviji, zaslužuju daleko veću pažnju nego što je to do sada činjeno.

U četvrtoj glavi (str. 243—348) govorи se o smeštaju i životnim uslovima izbeglica i preseljenika na teritoriji Srbije, zatim o preseljavanju hrvatskog i slovenačkog stanovništva iz područja van Hrvat-

ske na područje NDH i o naseljavanju Nemaca u delove Slovenije.

U poslednjoj, petoj glavi (349—372) izložena je aktivnost NOP među izbeglicama i napor i narodne vlasti u poslednjim godinama rata i neposredno po njegovom završetku da se preseljenici i izbeglice vrate na svoja ognjišta.

Na kraju knjige dat je kraći zaključak na sprskohrvatskom jeziku koji je trebalo dati i na jednom stranom, eventualno nemačkom jeziku.

Autor je knjigu obezbedio kompletним naučnim aparatom. Napomene ispod teksta date su metodološki pravilno i sa svim potrebnim elemnetima. Na kraju knjige dat je pregled literature, a zatim i imenski register.

Posebnu vrednost knjige čine dobro napravljeni i provereni tabelarni pregledi koje je autor radio na temelju niza izvora i podataka i dobro odabrane i izrađene dokumentarne fotografije. Tekst je pisan lakis stilom u kome obiluju jasne i kratke rečenice što omogućava da knjigu koristi i šira čitalačka publike.

Imajući u vidu sve sadržinske kvalitete knjige i naročito čitateljicu da ona osvetljava jedan zapostavljeni deo naše najnovije istorije, njena pojava predstavlja značajan doprinos našoj istoriografiji.

Dušan Lukač

Jean-Baptiste Duroselle, *TOUT EMPIRE PĒRIRA*, (Svaka imperija će propasti), Publications de la Sorbonne, Paris 1981.

Na prvi pogled, ova knjiga profesora Dirozela, danas bez sumnje najrenomiranijeg francuskog stručnjaka za istoriju savremenih međunarodnih odnosa, deluje zbumujuće. Po naslovu bi se reklo da se radi o iznošenju jednog filozofskog stava, po strukturi o udžbeniku namenjenom studentima, a po sadržaju o izlaganju autorovog teorijskog pogleda na istorijski razvoj čovečanstva. Nijedan od tih utisaka nije netačan. Štaviše, u pitanju je jedno veoma kompleksno delo u kome pisac nastoji da analizira sve elemente na kojima počiva istorija međunarodnih odnosa. Uostalom, on i sam ističe da nije imao namjeru da napiše istorijsku studiju nego da izloži svoja razmišljanja o mogućnostima utvrđivanja zakonitosti u istorijskom razvitku odnosa između država i naroda.

Interesovanje profesora Dirozela za teorijski aspekt istorije međunarodnih odnosa nije novo. To se može uočiti i u njegovim ranijim radovima, a posebno u knziji »Introduction à l'histoire des relations internationales« (Uvod u istoriju međunarodnih odnosa) koju je pisao zajedno sa Pjerom Renuvenom. Međutim, tek je u svom poslednjem delu »Tout empire perira« profesor Dirozel detaljno i samostalno izložio svoja teorijska shvatanja o istoriji međunarodnih odnosa.

Za razliku od većine drugih istoričara koji na razvitak međunarodnih odnosa gledaju kao rezultat delovanja bezličnih objektivnih snaga, profesor Dirozel smatra da se u njihovoј suštini uvek nalazi

čovek, jer je on prisutan u istoriji ne samo kao pasivan posmatrač nego i kao aktivvan činilac. Pošto osnovu istorijskih procesa sačinjavaju racionalni i iracionalni splet ljudskih motiva, nemoguće je proučavati pojавu i nestanak ljudskih zajednica nezavisno od čoveka, jer ni on, a ni ljudsko društvo nisu nesvesne prirodne sile.

Da bi čitaocu bolje približio svoje ideje, profesor Dirozel je započeo svoju knjigu razmatranjem anatomskeh i fizioloških funkcija čoveka kao i njegovih svesnih i nesvesnih radnji. Iza toga se zadržao na problemu spoznaje o strancu kao o »dručićem čoveku« podvlačeći da se na tom stupnju stvaraju prve pretpostavke međunarodnih odnosa koji nisu ništa drugo do skup događaja u kojoj je jedna strana »stranac« za drugu. Zatim je prikazao čoveka kao društveno biće i kao pokretačku snagu svih zajednica u kojima živi. Tek pošto je predstavio delatnost čoveka kao jedinke, profesor Dirozel se upustio u razmatranje tokova i procesa u istoriji međunarodnih odnosa koje proizilaze neposredno iz ljudske delatnosti. Pritom je posebno upozorio na opasnost od »refifikacije koncepcata« do čega dolazi usled shvatanja o postojanju nevidljivih snaga koje deluju na razvitak jedne zajednice. Međutim, napominje Dirozel, o njima se takođe stvara subjektivna ideja.

Analizirajući njihovu ulogu, Dirozel razlikuje duboke i organizovane snage (forces profondes i forces organisées). Prve predstavljaju spontane pokrete koje

on definiše kao potisak (pulsion), druge svesnu delatnost koju naziva pritiskom (pression). Uzajamno prožimanje ovih snaga predstavlja osnovu za proučavanje unutrašnjih i spoljnopoličkih odnosa.

Prirodna snaga je utoliko složenija što svaka snaga proističe iz određene zajednice, ali i zavisi od svesti o njoj. Ovaj psihološki momenat je od suštinske važnosti jer od ljudske reakcije zavisi kakav će biti efekat delovanja snaga na dalji razvitak jednog društva. Nijedna ekonomski sila, ističe Dirozel, ne može da postoji nezavisno od određenog psihološkog stava koji zavisi od stepena ljudske spoznaje i predstavlja opredeljenje etičkog, a ne ekonomskog karaktera. Profesor Dirozel smatra da ovo treba posebno istaći pošto je čovek spremjan da za određeni sistem vrednosti (valeurs), koji počiva na osećaju časti, žrtvuje čak i svoje najneposrednije interese. Međutim, shvatanja časti pojedinaca i zajednica nije uvek podudarno. Usled toga nastaju određena kretanja (mouvements) koja se sastoje iz plime (frot) i stvaranja (création). Po Dirozelu, plima se može poistovetiti sa evolucijom društva i ljudskog duha dok stvaranje predstavlja polazište džinovskih preobražaja u društvenim odnosima. Stvaranje, kao rezultat ljudske aktivnosti, teži da se proširuje. To širenje (dissémination) predstavlja suštinu samog kretanja. Ali, s druge strane, upravo usled postojanja stvaranja plima ne može da bude regularna. Stoga nije moguće govoriti o cikličnim, dijalektičnim ili drugim pokretima u istoriji jer se ove konцепције po pravilu sukobljavaju sa čitavim nizom nepredvidljivih stvaranja koja onemogućuju utvrđivanje sigurnih zakona.

Svi odnosi među ljudskim zajednicama zasnivaju se na širenju. No, da li će veze među njima biti simteričnog ili asimetričnog karaktera zavisi od postojanja ravnoteže između njih samih. Svaki poremećaj ravnoteže budi kod jače strane težnju za nametanjem svoje premoći bilo miro-ljubivim putem ili silom. Razumevanje ovog fenomena zahteva da se vodi računa o pluralitetu ljudskih motivacija (pluralité des motivations humaines) jer se međuljudski, a samim tim i međunarodni odnosi zasnivaju na najrazličitijim racio-

nalnim ili iracionalnim impulsima. Imajući njih u vidu, Dirozel ističe da rat, kao vrhunac kretanja, predstavlja dominirajući pojavu u istoriji čovečanstva. Jedan rat seje seme drugih ratova, a pomirenje se veoma retko javlja u ljudskim odnosima. Miroljubivi odnosi, koje on detaljno analizira u dvanaestom poglavju svoje knjige, čak i kad razrešavaju jedan sukob, retko ga okončavaju u potpunosti. Ovu konstataciju objašnjava činjenicom da se ljudska priroda nije menjala od pojave homo sapiens-a bez obzira što se u njemu, tokom vremena, razvijala sposobnost stvaranja čime je pokretan društveni napredak. Međutim, progres nameće efikasnost koja se, sa svoje strane, sukobljava sa ljudskim osećajem dostojanstva, odnosno nastojanjem čoveka da što potpunije afirmiše svoju ličnost. Kada efikasnost prekorači granicu koju dostojanstvo može da podnese, oružani sukob postaje neminovan.

Mada stvaralačka moć čoveka u istoriji onemogućava da se utvrde tačni zakoni koji bi uvek bili važeći u međunarodnim odnosima, ipak se mogu uočiti određene pravilnosti i pravila na osnovu kojih se mogu dati određena uputstva onima koji se njima bave.

Pravilnosti (*régularités*) predstavljaju, po Dirozelu, elemente vezane za trajnost ponašanja homo sapiens-a u svim vremenima i društвima. Ona obuhvataju težnju za efikasnoću, širenje, koherenciju sistema vrednosti (koji često ometa usvajanje tehničkih dostignuća), stalnu protivrečnost između efikasnosti i ljudskog dostojanstva, manju stabilnost ljudskih grupa u odnosu na sisteme vrednosti ali, ujedno, i njihovu slabiju otvorenost ka promenama i ratu.

Privremena pravila (*règles temporaires*) primenjuju se samo na određene strukture. Ona važe do novog suštinskog stvaranja kada se radikalno menjaju. Kao ilustraciju, Dirozel navodi razliku u shvatanjima međunarodnih odnosa pre i posle 1945. godine.

Uputstva (*recettes*) predstavljaju skup saveta namenjenih onima koji deluju u međunarodnim odnosima. Dirozel ih i sam daje. On insistira na potrebi ne samo dobre obveštenosti nego i na posedovanju

široke lične kulture kako bi se što bolje razumela reagovanja ljudskih zajednica na primenu određenih mera u međunarodnim odnosima. Takođe preporučuje da sve važnije poslove u spoljnoj politici jedne zemlje vode generalisti (généralistes) koji, za razliku od stručnjaka (spécialistes) mogu da sagledaju probleme u njihovoj sveukupnosti. Takođe se zalaže za držanje date reči, za sklapanje što manjeg broja ugovora ali koji bi se, jednom zaključni, do kraja izvršavali i upozorava da u sistemima sa različitim ideološkim doktrinama iste reči često imaju suprotno značenje.

Dirozel smatra imperije starim koliko i čovečanstvo. One nastaju kao izraz želje za dominacijom i teritorijalnim proširenjem, ali nestaju usled sukoba sa većtom ljudskom težnjom za oslobođenjem od nepodnošljivog. Doduše, to ne znači da imperija više neće biti, ali pisac u tome vidi razlog što nijedna od njih nije većito trajala.

Citalac ovog najnovijeg Dirozelovog dela može da ostane poražen pojedinim pesimističkim zaključcima njegovih analiza. Čovek ostaje rob svoje prirode i usled te fatalnosti biće uvek i ratova i imperija. Može li on da oplemeni svoje nagonе за osvajanjem i dominacijom? Može li on da ih vremenom preobrazi i preusmeri ka humanim ciljevima? Ne deluje li sve tešnja ekonomska zavisnost sveta u tom pravcu i ne stvara li ona objektivne prepostavke (u kojima ljudski faktor snažno deluje) za takav razvoj? U kojoj meri utiru tome put međunarodne

humanitarne, socijalne, privredne i kulturne organizacije, čiju ulogu pisac spominje, ali dublje ne razrađuje?

U razmatranje ovih mogućnosti profesor Dirozel se ne upušta. Držeći se strogog istorijske empirije, on gradi svoje teorijske poglede na osnovu jednog sagledljivog razvitka koji se teško može prikazati na optimističan način jer je kreativnost čoveka ne samo konstruktivna nego i destruktivna. Stoga mu je nemoguće da idealizuje budućnost. Ali, baš zato što smatra čoveka osnovnim činiocem istorije međunarodnih odnosa, on ne može a da ne ispolji svoj stav prema istorijskoj nauci (antimonistički) ni da ne izradi svoje protivljenje prema njenom izvitoperavanju od strane totalitarnih ideologija. No, ono protiv čega se najgorčenije bori jeste shvatanje istorije kao nauke otuđene od čoveka. Čak i onda kada se odredene de-latnosti pretvore u stanje koje, kao objektivni faktori, utiču na dalji istorijski razvitet, Dirozel ne prestaje da traži de-latnost ljudskog činioča. Zbog toga se njegova knjiga manje bavi problemom propasti imperije u nujužem smislu reči, pa i samim međunarodnim odnosima, koliko čovekom kao njihovim suštinskim elementom bez kojeg ih je nemoguće pravilno razumeti. Preokupacija subjektivnim faktorom najveća je vrdenost ovoga dela, a temeljita analiza njegovog delovanja predstavlja jedan izuzetno značajan doprinos savremenoj, često depersonalizovanoj istoriografiji.

Vladislav Marjanović

STVARANJE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE 1918. Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iluku od 16. do 19. maja 1979. Institut za savremenu istoriju, IRO»Narodna knjiga«, Beograd, 1983. 529

Proteklo je šest decenija od nastanka prve zajedničke jugoslovenske države, i jedva nešto manje otkako je taj značajni dogadjaj počeo privlačiti pažnju naših i stranih istraživača. Istorijografija o jugoslovenskom ujedinjenju, od vremena Milade Paulove do našeg današnjeg, otkriva nam da je razdoblje u kojem je ona nastajala, između dva rata, bilo bremenito nagoveštajima takvih društvenih i političkih menâ da je već i samo opredeljivanje za pisanje o jugoslovenskom ujedinjenju značilo čin političkog opredeljenja prema budućnosti zajedničke države. Bitno obeležje te istorijografije između dva rata, pored često primerne erudicije je, iz današnje perspektive, izvesna metodološka ograničenost i oština vrednosnih sudova. Oni su se kretali, ili na liniji pozitivne projekcije prвodecembarskog čina na jedan degradirani poredek društvene nepravde, političke opsesije i nacionalne netrpeljivosti, ili pak, na potpunoj negaciji svih onih pozitivnih težnji ka nacionalnom ali i socijalnom oslobođenju, koje su stvaranjem zajedničke države najbolje mogle doći do izraza, odnosno, na negaciji same te države. Posleratna istorijska nauka revalorizovala je mnoga saznanja međuratne istorijografije; ona je otvorila novo polje u proučavanju nastanka nove države: istraživanjem društvenih klasa i klasnih borbi uoči i u vreme stvaranja nove države. U pitanju je dakle bilo eminentno obogaćivanje istorijske metodologije, jedna od onih etapa razvoja nauke

u kojoj revolucionarna praksa verifikuje, ali i prevaziđa mnoga njena ranija dostignuća. Ali, ukoliko je prvi krupni metodološki napredak nastupio sa marksističkom analizom društvene, ekonomski i političke prakse u vreme ujedinjenja, za drugi krupni korak trebalo je čekati pozne šezdesete godine, kada je posao istoričara bio olakšan, ne samo vremenskom distancicom, i činjenicom da su u međuvremenu postali pristupačni mnogi arhivski fondovi, već i okolnošću koja proistiće iz prethodne dve pretpostavke, da su stvoreni uslovi ne samo za proučavanje čina ujedinjenja 1918. godine, nego i mnogih spoljopolitičkih, unutrašnjopolitičkih, kulturnih i drugih istorijskih relevantnih činjenica za stvaranje zajedničke države. Ta je okolnost doprinela oživljavanju rada na proučavanju problematike jugoslovenskog ujedinjenja, a značajni jubileji bili su povod za organizovanje više naučnih skupova u zemlji i inostranstvu, koji su delimično ili u potpunosti bili posvećeni tom pitanju.

U nastojanju da izučavanju pitanja jugoslovenskog ujedinjenja pruži svoj doprinos, Institut za savremenu istoriju organizovao je naučni skup posvećen temi stvaranja zajedničke jugoslovenske države 1918. godine, koji je održan u Iluku, od 16. do 19. maja 1979. Kao rezultat skupa, ovih dana se u izdanju Instituta za savremenu istoriju iz Beograda i »Narodne knjige« pojavio Zbornik podnetih saopštenja i diskusija, pod naslovom »Stva-

ranje jugoslovenske države 1918. godine«. Zbornik se sastoji od predgovora, u kojem je izvanredno sintetizovana zamisao skupa, 42 saopštenja i 32 diskusije i imenskog registra. Svoje priloge dali su istoričari iz svih naših naučnih centara. Valja istaći da su i u Zborniku, kao uostalom i prilikom podnošenja na samom skupu, saopštenja okupljena tako da obrazuju nekoliko tematskih celina.

Neophodno je podvući da je u svim celinama materijala zahvaćena u ukupnom hronološkom i tematskom luku. Na primer u prvoj grupi saopštenja reč je o idejama i koncepcijama ujedinjenja jugoslovenskih naroda u 19. i 20. veku. Drugi kvalitet, proistiće iz sâme okolnosti da su saopštenja podneli naučnici iz svih naših centara, jeste da su dotaknute ili obradene koncepcije o ujedinjenju nastale na celokupnom jugoslovenskom prostoru. U nekim saopštenjima naglasak je na najopštijoj programsko-političkoj platformi za buduće okupljanje, kao u saopštenju Manola Pandevskog, *Koncepcije balkanske federacije i istočne federacije u makedonskom oslobođilačkom pokretu na početku XX veka*, ili Nikole B. Popovića, *Ideje ujedinjenja Južnih Slovena kao vid samoodbrane*, a u drugim se analizira konkretna politička i ekonomска osnova ujedinjenja, kao u saopštenju Novice Račovića, *Politička i ekonomска osnova ideje ujedinjenja u Crnoj Gori*.¹

Cinjenica da su ujedinjenju prethodila tri velika ratna sukoba neminovno je u prvi plan stavila proučavanje uticaja srpskih vojnih operacija na stvaranje zajedničke države.²

¹ Pored navedenih, u prvoj tematskoj celini, podneta su i sledeća saopštenja: Hrvoje Matković, *Austroslavizam i jugoslavenstvo u koncepcijama jugoslavenskih političara 1918. godine*; Arpad Lebl, *Spajanje socijalnog i nacionalnog fronta borbe uoči ujedinjenja (1918)*; Gajko Jakovčev, *Sokolska organizacija i stvaranje prve zajedničke države Južnih Slovena 1863 — 1918. godine*.

² U ovoj tematskoj celini podneta su sledeća saopštenja: Savo Skoko, *Afirmacija ideje o ujedinjenju jugoslovenskih naroda u zajedničku državu za vreme balkanskih ratova 1912—1913*; Milan Grahovac, *Uticaj operacija i odstupanja srpske vojske 1915. godine na stvaranje zajedničke jugoslovenske države*; Petar Opačić, *Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje zajedničke jugoslovenske države*; Vlado Strugar, *Srpska vojska u zaštiti jugoslovenskog prostora krajem godine 1918.*

Borba za ujedinjenje jugoslovenskih naroda imala je i svoj diplomatsko-politički aspekt i odvijala se pod stalnim pritiskom diplomatičkih velikih zaraćenih sâla koje su ujedinjenje, odnosno održavanje donekle izmenjenog status quo posmatrane u funkciji svojih strategijskih i političkih interesa u Jugoistočnoj Evropi.³ Iz tog aspekta posmatraju se diplomatije Velike Britanije i Francuske u saopštenjima Dragoljuba Živojinovića, *Velika Srbija ili Jugoslavija? Velika Britanija i jugoslovensko ujedinjenje 1914—1918 godine* i Ljiljane Aleksić-Pejković, *Francuska diplomacija i stvaranje Jugoslavije*. Posebno mesto u proučavanju međunarodnog aspekta stvaranja jugoslovenske države pripada pitanju uloge iseljenika, čiji je doprinos osvetlio Ivan Čizmić u saopštenju *Jugoslavenski iseljenički pokret i stvaranje jugoslavenske države 1918.*

Složenost društvenih i političkih prilika osvetljena je u saopštenjima o pojedinim jugoslovenskim oblastima u toku prvog svetskog rata.⁴ Posebnom tematskom celinom obuhvaćeni su stavovi socijaldemokratskih stranačkih prema stvaranju zajedničke jugoslovenske države, kao i problemi unutrašnjeg i političkog uređenja nove države.⁵

³ Pored navedenih, u ovoj tematskoj celini podneta je sledeća saopštenje: Đorđe Stanković, *Materijalna osnova jugoslovenske propagande*.

⁴ U ovoj tematskoj celini podneta su sledeća saopštenja: Petar Stojanov, *Makedonija u danima stvaranja Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca*; Nikola Petrović, *Nacionalni i socijalni pokreti i njihovi nosioci u Vojvodini 1914—1918*; Dragiša Jović, *Neka obilježja zbivanja u Slavoniji uoči i nakon stvaranja Kraljevstva Srbija, Hrvata i Slovenaca*; Janko Prunk, *Slovenačko-hrvatski odnosi 1914—1918, i jugoslovensko ujedinjenje*; Jože Sorn, *Narodni svet u Ljubljani i njegov Gospodarski odsek*; Jovan Pavličević, *Crna Gora, podgorička skupština, ujedinjenje Srbija, Hrvata i Slovenaca*; Sandor Mesaroš, *Mađari u Vojvodini i ujedinjenje*; Jon Jakob, *Narodne mase — odlučujući faktor raspadanja austro-ugarske imperije i formiranja jedinstvenih nacionalnih država u centralnoj i jugoistočnoj Evropi*.

⁵ Enver Redžić, *Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini i stvaranje jugoslovenske države*; Vujica Kovačev, *Socijaldemokratska straka Hrvatske i Slavonije i stvaranje jugoslovenske države*; France Klopčić, *Klase slovenačkog društva i stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*; Miodrag Milić, *Stvaranje Jugoslavije 1918. i dilema: klasno i nacionalno u radničkom pokretu Jugoslavije*; Dušan Lukač, *Jugoslovenski komunisti o zajedničkoj državi naroda Jugoslavije između dva svetska rata*; Dragoslav Janković, *Oko unitarnog ili federal-*

Podneta saopštenja bila su povod za otvaranje plodne diskusije, u kojoj su uče-

tivnog uređenja prve zajedničke jugoslovenske države; Bogumil Hrabak, *Crna Gora i incijative za federalističko ujedinjenje sa Srbijom i ostalim jugoslovenskim zemljama;* Branislav Gligorijević, *Monarhija kao nacionalna komponenta pri stvaranju jugoslovenske države 1918. godine;* Božidar Jakšić, *Stvaranje Jugoslavije između gradanske alternative i socijalističke perspektive;* Momčilo Zečević, *Nekoliko pitanja istoriografiji o jugoslovenskom ujedinjenju.*

* Pored podnositelaca sopštenja u diskusiji su učestvovali: Rade Petrović, Fran Zwitter, Svetozar Culibrk, Koča Jončić, Atif Purivatra, V. V. Zelenjin.

stvovali autori, ali i ostali učesnici naučnog skupa, i koja je takođe objavljena u Zborniku.⁶

Verujemo, nećemo pogrešiti ako kažemo da će Zbornik, naučnom zasnovanošću podnetih saopštenja i bogatstvom tema koje su u njemu načete ili zaokružene, predstavljati značajan doprinos istorijskoj literaturi o jugoslovenskom ujedinjenju.

Ubavka Ostojić-Fejić

L'IMPERIALISMO ITALIANO E LA JUGOSLAVIA, ATTI DEL CONVEGNO ITALO-JUGOSLAVO, Ancona 14—16. ottobre 1977, Urbino 1981, 622.

(Italijanski imperijalizam i Jugoslavija. Saopštenja sa italijansko-jugoslovenskog sastanka u Ankoni 14—16. oktobra 1977, Urbino 1981, 622.)

U organizaciji Pokrajinskog instituta za istoriju oslobodilačkog pokreta iz Marke održan je u Ankoni od 14. do 16. oktobra 1977. naučni skup pod naslovom *Italijanski imperijalizam i fašistička okupacija Jugoslavije*. Referati i saopštenja objavljeni su u zborniku sa pomemutim naslovom u istorijskoj biblioteci koja nosi naslov »Studije o otporu«. Ova biblioteka dokumenata, studija i memoara pokrenuta je 1970. godine.

Dosta obiman materijal se skupa podešten je u tri dela; prvi i drugi deo zbornika čine saopštenja podneta na skupu, dok treći deo pod naslovom »Dodaci« čini dnevnik jednog italijanskog vojnika koji je on vodio u Jugoslaviji tokom 1942., s uvodnom napomenom Adolfa Skalpelija (Adolfo Scalpelli).

Prvi deo knjige čine saopštenja koja se uglavnom odnose na predfašistički period (do 1922), a drugi obuhvata međuratno razdoblje i period drugog svetskog rata. Od dvadesetak saopštenja koliko ih je podneto na skupu, jugoslovenska strana je bila zastupljena sa četiri referata. (Jugoslovenski referenti su bili: dr Milica Kacin-Wohinz, prof. dr Andrej Mitrović, dr. Radoje Pajović i mr Rafael Brčić).

Već sam naslov zbornika »Italijanski imperijalizam i Jugoslavija« predstavlja izvesnu novinu za italijansku istoriografiju koja se bavila italijanskim imperijalizmom ali ne i izričito njegovim odnosima prema Jugoslaviji u XX veku. Iz naslova vidno je nastojanje organizatora

skupa da upravo ovu do sada malo obrađivanu temu bolje osvetli i da pri tome čuje i jugoslovensku stranu. Ovo je utočište značajnije, jer u italijanskoj istoriografiji postoje izvesna neslaganja oko karaktera fašističke spoljne politike, odnosno njenog poimanja kao imperijalističke politike. Pred nama je zbornik, koji ima pretenzije da pojasni neke nedoumice u italijanskoj istoriografiji. Za jugoslovenskog čitaoca zbornik je prilika da se pobliže upozna s italijanskim imperijalizmom odnosno nekim njegovim osobinama i da, i pored malog broja jugoslovenskih referata, uporedi neka istraživanja u Jugoslaviji sa sličnim u Italiji o jednoj moglo bi se reći istraženoj temi.

Jadransko pitanje od ujedinjenja (Italije) do završetka prvog svetskog rata je naslov prvog dela zbornika koji hronološki obuhvata široko vremensko razdoblje od ujedinjenja Italije do neposredno posle prvog svetskog rata. Uvodnim referatom, manjom studijom Rikardo Fauči (Riccardo Fauci) izložio je najvažnije osobine imperijalizma u Italiji pre dolaska fašizma na vlast. Polazeći od Lenjinove definicije imperijalizma autor je na italijanskom primeru pokazao ekonomske procese koji su doveli do pojave imperijalizma tj. nastojao je pokazati kako su se stekli uslovi za italijanski imperijalizam. Deo svoga izlaganja autor je posvetio italijanskoj ekonomskoj penetraciji na Balkan. Taj prodor započinje 1901. s osnivanjem Društva za rudnike Istoka u Solunu.

Od jugoslovenskih država Crna Gora je bila najdostupnija italijanskom kapitalu, te je 1903. osnovan Italijansko-crnogorski sindikat za iskorišćavanje luka i železničica u Crnoj Gori. Ali tek 1905. krupni italijanski kapital pokazuje više interesovanja za Crnu Goru. Tada je osnovana velika Kompanija Antivari (Bar) sa istim planovima koje je imao i pomenuti sindikat iz 1903. Investiranje kapitala u Crnoj Gori početkom XX veka imalo je i svoju političku dimenziju; izvlačenje ove balkanske države iz austro-ugarske i srpske erbite. Na primeru jadranskog pitanja Fauči je kroz debatu imperijalista i antiimperialista nastojao osvetliti neke osobine italijanskog imperializma i pokazati njegov stav prema istočnoj obali Jadranskog mora. Autori ostalih radova prvog dela zbornika su italijanski istoričari čiji referati analiziraju opšte pojave kao što su nacionalizam ili intervencionizam upravo manifestacije tih istorijskih pojava na jednom užem području nekih italijanskih gradova. Veoma zanimljiv je rad Magde Padeće Naso (Magda Padece Naso) pod naslovom »Jadransko pitanje u publicistici između dva rata«. Na osnovu meduratne italijanske publicistike u posebnim izdanjima ili časopisima autor je rekonstruisao tretiranje pojedinih aspekata jadranskog pitanja. Poimanje ovog pitanja u fašističkoj publicistici bilo je saglasno sa njegovim videnjem u fašističkom političkom vrhu i vladu, te je ovaj rad ujedno prilog proučavanju fašističke politike prema Jugoslaviji odnosno delu njene teritorije.

Italijanski istoričar Teodoro Sala na skupu u Ankoni izneo je svoja istraživanja u radu »Italijanske osnove hrvatskog separatizma u meduratnom periodu«. Polazeći od tačne konstatacije da je fašistički vrh na čelu sa Mussolinijem pomogao militarizaciju ustaškog pokreta nesamo u cilju stvaranja jedinica za napad na Jugoslaviju u slučaju rata već i za vršenje političkog pritiska na susednu državu. Autor rekonstruiše i odnose fašističke vlasti i ustaškog pokreta. On, zapravo rasvetljava razvoj ustaškog pokreta u Italiji između dva svetska rata i njegov tretman od strane državnih organa fašističke Italije. Pri tome ne zapostavlja se ni širi

istorijski okvir kao što su italijansko-jugoslovenski odnosi i italijanska spoljna politika.

Zbog malog broja referata jugoslovenska istoriografija i njena dostignuća na skupu u Ankoni i u zborniku nisu adekvatno predstavljeni. Rad dr Milice Kacin Wohinz »Stav Komunističke partije Italije (KPI) prema náacionalnim manjinama« hronološki zahvata ceo meduratni period. U istraživanju ove problematike je došla do zaključka da se stav KPI prema náacionalnim manjinama menja. U prvom periodu koji se odnosi na razdoblje od 1921. do 1926., KPI je razmatrala náacionalno pitanje i prihvatile lenjinistički koncept o pravu nacija na samopredelenje ali bez konkretnе primene na italijansku situaciju. U godinama od 1926. do 1930. diskusiji u KPI o náacionalnom pitanju je posvećeno dosta pažnje, a s obzirom na slovenačku náacionalnu manjinu u Italiji KPI se izjasnila za saradnju sa KPJu rešavanju ovoga pitanja. Akciju koju je želela sprovesti KPI bila je »borba za pravo Slovenaca na sopstvenu vladu, protiv italijanskog i srpskog imperializma, koja bi dovela do odvajanja Slovenije od Italije i od Srbije i stvaranja nezavisne slovenačke republike u sklopu Federacije balkanskih naroda«. Treću fazu (1930—1935) karakterišu zajedničke akcije PKI i KPJ dok u četvrtoj fazi posle 1935. rešenje náacionalnog pitanja poklapa se sa politikom Narodnog fronta.

Andrej Mitrović u radu »Treći Rajh i italijanski interesi u Jugoslaviji 1939—1941« razmatra pitanje rivaliteta italijanskog i nemačkog imperializma u Jugoslaviji. Nemačko-italijanske suprotnosti, sukob interesa u Jugoslaviji s početka tridesetih godina upravo u prvim godinama drugog svetskog rata dolaze do punog izražaja bez obzira na političko savezništvo Italije i Nemačke. Ratne okolnosti doprijele su da se u tom sukobu pokaže stvarni odnos snaga i nadmoć Nemačke.

Posle izbijanja rata na Balkanu i kapitulacije Jugoslavije, Italija je nastojala osigurati dominaciju u Bosni i Hercegovini za koju se u prvom momentu nije previdjalo da bude u sastavu NDH. Uključivanjem Bosne i Hercegovine u NDH poremetilo je italijanske projekte o Bosni

i Hercegovini, ali i pored toga Italija se ne odriče svojih planova i istrajala je u njihovom ostvarenju. S ovim problemima dosta opširno upoznaje nas Rafael Brčić u članku »Italijanski projekti o Bosni i Hercegovini«. Na kraju pomenimo i četvrtog jugoslovenskog referenta dr Radoja Pajevića i njegov rad »Režim italijanske okupacije u Crnoj Gori«.

Italijanski izdavač ponudio je čitaocu zbornik radova koji ne tretira ravnomer-

no pojedina razdoblja, posebno je malo radova o okupaciji Jugoslavije što je posledica nedovoljnog prisustva istoričara koji se bave ovim problemima. Raznolikost tema i pristupa problematici svakako je jedna od dobrih odlika ove knjige koji je čine privlačnom za sve stručnjake istorije dvadesetog veka pa i za druge čitaoce.

Enes Milak

SVEDOČANSTVA O REVOLUCIONARNOJ SINDIKALNOJ BORBI VOJVODANSKOG RADNIŠTVA U GODINAMA PRED DRUGI SVETSKI RAT

U okviru edicije »Grada za istoriju Vojvodine«, (pokrenute kao rezultat uspešne saradnje Arhiva Vojvodine u Sremskim Karlovcima, Instituta za istoriju Filozofskog fakulteta i Muzeja socijalističke revolucije u Novom Sadu), u čijem je izdanju izašlo niz zapaženih zbornika dokumenata iz novije istorije Vojvodine, pojavila su se i četiri toma grade o revolucionarnoj borbi i sindikalnoj organizovanosti vojvodanskog radništva u godinama uoči rata. Priredivač je, redovni profesor i naučni savetnik Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, dr Danilo Kecić. Baveći se međuratnim radničkim pokretom u Vojvodini, autor je naučnoj javnosti i široj čitalačkoj publici prezentirao svoje istraživačke rezultate koji su proistekli iz višegodišnjeg marljivog rada na proučavanju istorije revolucionarnog radničkog pokreta, u burnim, predratnim godinama, u vreme sve izraženije uloge KPJ, u organizovanju i akcionom povezivanju svih progresivnih snaga, a naročito radništva kroz klasne sindikate, u borbi protiv kapitalističkih društvenih odnosa.

Hronološke okvire svojih istraživanja dr Kecić je omedio 1935. godinom. Sredinom tridesetih godina, naročito posle Pokrajinske sindikalne konferencije održene 22. septembra 1935. u Subotici i posle Pokrajinske partijske konferencije održane 29. septembra iste godine u Petrovgradu, dolazi do aktivnijeg jedinstva radničke klase, koja je sve izraženiju ulogu

dine, zauzelo značajno mesto u socijalis-dobijala nakon dolaska druga Tita na čelo Partije. Svoja razmatranja autor je zaključio 1941. godinom kada je progresivno radništvo čitave Jugoslavije, pa i Vojvo-tičkoj revoluciji i narodnooslobodilačkoj borbi.

Prva knjiga gradi, iz ove serije, o sindikalnom pokretu u Vojvodini, odnosi se na sindikalnu borbu drvodeljskih radnika u pomenutom razdoblju.¹ Više razloga navelo je autora, da čitalačkoj javnosti prvo predstavi ovaj sindikalni savez, jer je on u ovom periodu bio jedan od najaktivnijih i najmasovnijih, sa velikim uticajem komunista i klasnoborbenih snaga, zatim, što je istorijska građa o aktivnosti njegovih organizacija najbolje sačuvana i što je o ovom periodu istorije radničkog pokreta u Vojvodini malo, ili bolje rečeno i nije pisano.

Na prvih dvadesetak stranica ovog zbornika, u uvodnoj studiji, autor je dao pregled organizacionog razvitka i ekonomsko-političku borbu drvodeljskih radnika Vojvodine i njihov doprinos klasnoj borbi u predratnim godinama. Prema zvaničnim statističkim podacima s kraja 1938. godine na području današnje Vojvodine bilo je 21 preduzeće i 2.601 zanat-

¹ Dr Danilo Kecić, Sindikalni pokret drvodeljskih radnika u Vojvodini 1935–1941, Građa za istoriju Vojvodine, knj. 13, Novi Sad 1978, str. 595.

ska radnja drvnoprerađivačke struke sa ukupno 7.306 radnika. Veće i značajnije pilane, tvornice furnira i šperploča bile su u Sremskoj Mitrovici, Laćarku, Indiji, Klenku, Petrovgradu, Novom Sadu, Subotici i Senti, dok su fabrike nameštaja bile u Pančevu, Kikindi, Somboru i Zemunu.

U vreme šestojanuarske diktature, od 1929. godine do 1932. u Vojvodini je samo nominalno postojala organizacija Saveza drvodeljskih radnika Jugoslavije (SDRJ) i to u Indiji, a 1933. formirane su organizacije u Subotici i Vršcu, dok je u Novom Sadu 1934. postojala samo veoma slaba podružnica. Tek krajem 1935. godine dolazi do organizacionog jačanja kada se formiraju podružnice u Somboru, Petrovgradu, Sr. Mitrovici, Kikindi i Zemunu. Sve ove organizacije u Vojvodini objedinjavale su dve centralne uprave sa sedištem u Beogradu i Zagrebu. Sledеćih godina formiraju se organizacije u Senti, Bačkoj Topoli, Novom Sadu, Pančevu, Staroj Kanjiži, Rumi, Adi, Kuli i drugim gradovima, da bi se ovaj proces organizacionog sređivanja završio osnivanjem podružnica u Klenku i Beloj Crkvi 1938. godine. Iste godine, usled niza teških okolnosti, a naročito zbog pojačanog terora režima, celokupan sindikalno-revolucionarni pokret, a time i drvodeljskih radnika, je zapao u krizu. Međutim, u godinama pred rat, rad podružnica SDRJ postao je ponovo aktivniji i pored povećane nezaposlenosti i učestalog odvođenja radnika na vojne vežbe. Aktivnošću vojvodanske partijске organizacije na čelu sa Žarkom Zrenjaninom činjeni su ogromni naporci da se nepolitična organizacija, kakav je bio SDRJ, uključi u revolucionarno-demokratski antifašistički pokret, sa ciljem da i on postane značajan činilac u političkoj borbi.

Prezentujući javnosti 515 dokumenata na preko pet stotina stranica dr Kecić je kroz delatnost Saveza drvodeljskih radnika, kome su pripadali pored drvodeljskih i stolarski, pilanski, tapetarski, bačvarski, korparski pa i jorgandžijski radnici, prikazao njihovu neprestanu borbu za poboljšanje nezavidnog materijalnog položaja koji je od polovine tridesetih godina počeo da se poboljšava vođenjem niza štrajkačkih akcija i tarifnih pokreta. Tako na primer, drvodeljski radnici u

Petrovgradu štrajkuju od 22. novembra 1935. do 13. januara 1936. pod rukovodstvom podružnice SDRJ u kojoj su delovali komunisti, a naročito Zoltan Vereb, član tadašnjeg PK KPJ za Vojvoidnu. Uz finansijsku pomoć Centralne uprave SDRJ od osamnaest hiljada dinara štrajkači su istrajali 52 dana čime su uspeli da povise nadnice u proseku za 16%, utvrde radno vreme na 8,5 časova i da primoraju poslodavce da radnike primaju samo preko njihove podružnice.

I sledećih godina nastavljeni su štrajkački pokreti među drvodeljskim radnicima a naročito u Sr. Mitrovici. Režim je pokušavao na sve načine da uguši ove akcije raznim merama kao što je na primer bilo donošenju Uredbe o minimalnim nadnicama, ali je borba drvodeljskih radnika nastavljena nesmanjenom žestinom jer je uticaj komunista bivao sve veći.

Uporedo sa akcijama usmerenim ka poboljšanju materijalnog položaja, radnici uz pomoć Partije i SKOJ-a vode i političku borbu. Tako su u Sr. Mitrovici 11. decembra 1940. drvodeljski radnici uz pomoć omladine i drugih radnika u gradu izveli demonstracije u znak protesta protiv skupoće, gladi i fašizacije zemlje. Osetivši uticaj komunista u sindikalnim organizacijama, režim je 30. decembra 1940. zabranio rad Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza, tj. njegovih organizacija. Ovaj napad režima na sindikalni pokret izazvao je niz protestnih akcija širom zemlje pa i u Vojvodini. Pod uticajem Partije, krajem 1940. godine stvaraju se odbori radničkog jedinstva po preduzećima bez obzira na sindikalnu, nacionalnu i političku pripadnost radnika, čime je nastavljena njihova borba za životne interese i politička prava.

Sledeći tom istorijske grade odnosi se na revolucionarnu borbu građevinskih radnika od 1935. do 1941.² U njemu je dr Kecić na osnovu odabranih dokumenata predstavio aktivnost zidarskih, tesarskih, molersko-farbarskih, keramičarskih, ciglarško-creparških, zatim radnika u kamenolomima, fabrici cementa i veštačkog ka-

² Dr Danilo Kecić, Sindikalni pokret građevinskih radnika u Vojvodini 1935—1941, Građa za istoriju Vojvodine, knj. 14, Novi Sad 1979, str. 582.

mena i drugih građevinskih radnika u vreme kada sindikalni pokret doživljava transformaciju i prerasta iz reformističkog u klasno borbeni.

U Vojvodini je neposredno pred rat delovalo 110 tvornica građevinskog materijala, od kojih 53 ciglane, fabrika cementa u Beočinu i 2.177 građevinsko-zanatskih radnji sa oko dvanaest hiljada zaposlenih radnika. Na preko petstotina stranica, kroz 434 dokumenta dr Kecić je predstavio njihovu aktivnost i revolucionarnu snagu. Sprovodeći odluke Četvrte zemaljske konferencije KPJ iz 1934. godine kada su komunisti dobili zadatak da se uključuju i deluju u sindikatima kao legalnim organizacijama, članovi Partije u Vojvodini značajnu podršku imali su baš u organizacijama građevinskih radnika mada je posebnu teškoću predstavljala fluktuacija članstva zbog prirode posla. Početkom 1935. hapšenjem članova i simpatizera KPJ u Novom Sadu i Beočinu režim je otpočeо sa obračunavanjem protiv borbenih snaga kao odgovor na akcije komunista. Tada na teritoriji Vojvodine deluje svega osam podružnica Saveza građevinskih radnika Jugoslavije, jedna podružnica ORNS-a i dve samostalne podružnice Saveza molersko-farbarskih radnika. Povoljnije ekonomski prilike sledećih godina uslove su i intenzivniji rad podružnica građevinskih radnika, da bi ove u organizacionom pogledu 1937. postigle najznačajnije rezultate. Tada u Vojvodini deluje 19 podružnica Saveza građevinskih radnika, deset podružnica Saveza molersko-farbarskih radnika i tri podružnica ORNS-a.

Uvodnom studijom i dokumentima dr Kecić je predstavio javnosti i značajna svedočanstva o ekonomskoj borbi radnika ovog strukovnog saveza u Vojvodini. Mnoštvo iznetih podataka sabranih na osnovu arhivske grade i podataka iz štampe svedoče o nizu štrajkačkih i tarifnih akcija vojvodanskih građevinaca. Posebno mesto u ovoj knjizi imaju akcije radnika u ciglanama u Kikindi, Petrovaradinu, Novom Bečeju, građevinskih radnika u Subotici, Vršcu, Paragovu i svakako u fabriци cementa u Beočinu gde je krajem jula 1936. u štrajk stupilo preko 550 rad-

nika tražeći povećanje plata za preko 20%.

Krajem tridesetih godina ekomska borba građevinskih radnika u mnogome je splasnula. To je bilo uslovljeno sticajem više faktora. Prvo, izbijanjem drugog svetskog rata, smanjuje se obim proizvodnje u mlinskoj i građevinskoj industriji u perifernim oblastima Jugoslavije i obustavlja izgradnja novih industrijskih objekata u Vojvodini zbog pojačane aktivnosti režimsko-poslodavačkog JUGORAS-a, a od posebnog značaja bila je diferencijacija u redovima radništva nemačke narodnosti koja je usledila nakon spoljno političkih i vojnih uspeha Trećeg rajha. Sve ove okolnosti uslovile su da građevinski radnici u 1939. godini nisu izveli ni jedan štrajk, već su zahtevi radnika rešavani mirnim putem ili tarifnim pokretima. Sledetih godina radništvo je vodilo akcije za sredivanje prilika u socijalnim ustanovama, zatim, protiv ne demokratskih izbora za radničke povernike i favorizovanja predstavnika JUGORAS-a u njima itd.

Aktivnost i borba sindikalno organizovanog poljoprivrednog radništva u Vojvodini predmet je trećeg toma grada.³ Ovaj tom grade za međuratnu istoriju Vojvodine je od posebnog značaja, jer je veliki deo njenog stanovništva živeo od poljoprivrede. Prema podacima, koje iznosi dr Kecić, uoči rata je u Vojvodini bilo oko 350.000 poljoprivrednih radnika, čije strukovno organizovanje datira od kraja prošlog veka. U uvodnoj studiji ovog toma, autor je dao dokumentovanu obradu borbe poljoprivrednog radništva, koja poseban kvalitet počinje da dobija polovinom tridesetih godina. Tokom 1935. godine dolazi do osetnog jačanja podružnica Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika (ZSPRJ), naročito u onim mestima, gde su delovale jače organizacije KPJ, kao na primer u Subotici, Staroj Kanjiži, Kuli, Kikindi, Kumanimu itd. Poseban značaj u jačanju sindikalnog organizovanja poljoprivrednog radništva, imao je Drugi kongres ZSPRJ, koji je održan marta 1935. godine. Posle Kongresa; do kraja 1936. godine, Savez je imao 186, a marta 1937.

³ Dr Danilo Kecić, Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika 1935—1941, Grada za istoriju Vojvodine, knj. 15, Novi Sad 1980, str. 553.

godine 211 podružnica sa 23.734 člana. Prezentujući preko četiri stotine dokumenata, dr Kecić je prikazao, ne samo delatnost ovog strukovnog saveza, već i aktivnost čitave galerije revolucionara-komunista, koji su u njemu delovali. Među njima srećemo imena: Svetozar Marković-Toza, Bora Mikin, Janko Čmelik, Erne Kiš, Ivan Vioglavin, Alojz Bačić, Stojan Mugoša i drugi. Njihova aktivnost je od posebnog značaja bila na Trećem kongresu Saveza, novembra, 1937. u Novom Sadu, kada je došlo do borbe između reformističke i revolucionarne struje. U raspravama se medju komunistima isticao Svetozar Marković — Toza, jedan od najboljih poznavalaca problematike agrarnog proletarijata i tumač njegovih klasnih interesa. Nakon ovog sukoba, uprava u Savezu je ostala u rukama reformista, ali članstvo ga je počelo bojkotovati, tako da je marta 1939. u njemu bilo svega 49 podružnica.

Uoči i u vreme poljoprivrednih radova radništvo je vodilo veoma oštru borbu za poboljšanje ekonomskog položaja, za bolje uslove rada, koji su u ovom privrednoj granu, bili veoma teški. Ovu borbu, uz podršku agrarne sirotinje, vode klasno borbene snage, kojima su na čelu stajali komunisti i skojevci. Do najvećeg poleta u štrajkovima i raznim akcijama došlo je 1936. godine, naročito u Bečeju, Adi Nadalju, na imanju Đoke Dunderskog u Kulpinu, Subotici, širom Banata, gde je, samo u Kikindi, početkom juna 1936. u opštem štrajku industrijskih, zanatskih i poljoprivrednih radnika učestvovalo 6.348 štrajkača. Međutim, u Sremu je pokret poljoprivrednih radnika bio veoma slab čak i ove 1936. godine.

Sledećih godina, zbog donošenja Uredbe o minimalnim nadnicama je došlo do opadanja revolucionarnog poleta među poljoprivrednim radnicima. Prema podacima Svetozara Markovića — Toze, koje donosi dr Danilo Kecić, u Vojvodini je te godine bilo svega pedeset štrajkova i to najviše u vreme vršidbe.

I narednih godina se revolucionarna oštrica otupljuje, tako da se 1938., u Vojvodini vode svega tri štrajka poljoprivrednik radnika. Međutim, Partija je čimla ogromne napore, da poljoprivredno radništvo politizira i uključi u klasnu borbu.

Poslednja knjiga gradi iz ove serije o revolucionarnom radničkom pokretu uoči rata odnosi se na sindikalnu organizova-

nost i aktivnost metalskih radnika u Vojvodini.⁴ Na osnovu arhivskog materijala i velikim delom vesti iz štampe, dr Kecić je, o aktivnosti ovog strukovnog saveza, objavio preko dve stotine dokumenata. U uvodnoj studiji, kao i u predhodnim, autor obrađuje organizacioni razvitak i borbu za poboljšanje materijalnog položaja vojvodanskih metalaca. Prema podacima koje donosi dr Kecić u Vojvodini je pred rat delovalo 65 fabrika za obradu metala i proizvodnju mašina uključujući i livnica, zatim 79 električnih centrala, šest brodogradilišta i oko 3.000 zanatskih radnji za obradu metala. U strukovni savez metalskih radnika ulazili su pored bravara, mašinbravara, mehaničara, metalostrugara, zavarivača, kovača i limari, vodoinstalateri, električari i drugi. Poseban problem u istraživačkom radu, bio je utvrđivanje broja radnika ove struke. Autor se odlučio za cifru od oko 9.000 metalskih radnika. Utvrđio je da je najviše tvornica ove industrijske grane bilo u Bačkoj, manje u Banatu, dok je u Sremu, izuzev Zemuna, bilo svega nekoliko manjih. Polovinom tridesetih godina, u Vojvodini su bile najaktivnije podružnice rođeni ili delovali u Vojvodini, proistekli sta. Iz redova metalskih radnika, koji su su takvi kadrovi kao, Jovan Veselinov, Saveza metalskih radnika Jugoslavije u Novom Sadu, Subotici, Petrovgradu, Vršcu i Zemunu. Tada je u ovaj Savez, bilo uključeno (bez Srema), svega 207 radnika. Sledеće godine, kada dolazi do privrednog poleta, naglo je pojačano sindikalno organizovanje uz aktivnost komuništika Pucar, Isa Jovanović, Kosta Nađ i drugi.

Iako najbolje plaćeni, radnici metalske struke vode neprestane akcije, za poboljšanje svog položaja. Ilustracije radi, oktobra 1937. godine, radnici fabrike radijatora u Petrovgradu, vode dvadesetodnevni štrajk, avgusta 1938. štrajkuju radnici preduzeća Fischer u Bačkoj Topoli, a oktobra 1939. vode tarifni pokret komunisti na čelu sa Franjom Višingerom, u livnici Lincer u Rumi. Najviše štrajkova vode 1940. metalci Novog Sada. Kroz neprestanu borbu i akciju radnici su se kalili za predstojeći revolucionarni klasni sukob koji

⁴ Dr Danilo Kecić, Sindikalni pokret metalskih radnika u Vojvodini 1935–1941, Grada za istoriju Vojvodine, knj. 16, Novi Sad 1982, str. 312.

će se voditi uporedo sa oslobodilačkom borbom u drugom svetskom ratu.

Konsultujući arhivsku građu Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Arhiva Jugoslavije, Arhiva CK SKJ, Arhiva Vojvodine i lokalnih vojvodanskih arhiva, te obilatim korišćenjem radničke i građanske štampe, dr Kecić je, prikupljanjem i objavljuvajući ogromnog matrijala različite provenijencije i vrednosti, dao značajan prilog proučavanju istorije revolucionarnog radničkog pokreta i KPJ u Vojvodini, u međuratnom periodu. Posebnu vrednost ovog izdavačkog poduhvata, predstavljaju uvodne studije i opširne napomene, u kojima je autor na malom prostoru, dao koristan naučni prilog daljem proučavanju radničkog pokreta.

Ovi zbornici dokumenata, nastali su kao rezultat naučnoistraživačkog rada na drugom tomu Istorije Saveza komunista Vojvodine, koji se privodi kraju. Uz materijalnu pomoć SIZ-a za naučni rad, SIZ-a za kulturu i Veća Saveza sindi-

kata Vojvodine, autor je prikupio i objavio 1.600 dokumenata, sredenih po hronološkom principu, koji su plod višegodišnjeg, sistematskog naučnoistraživačkog rada, a ujedno i dragoceni izvori, koji će služiti kasnijim naučnim i drugim radnicima, koji budu proučavali ovaj period vojvodanske istorije. Ovi zbornici dobro će poslužiti i onima koji budu pisali monografije vojvodanskih mesta i monografije vojvodanskih fabrika. Brojnost materijala, iznetog o pojedinim preduzećima, svedoči, da i tu postoji šansa, naročito za mlade istoričare, jer je u vojvodanskoj nauci, ovaj vid istoriopisanja, do sada bio skoro zanemaren i malo podstican.

Na osnovu objavljenih knjiga, dcbija se jasna slika, o snazi i aktivnosti revolucionarnog sindikalnog radničkog pokreta u Vojvodini, pred drugi svetski rat i socijalističku revoluciju i već sama ta činjenica govori, da je dr Danilo Kecić, načinio koristan naučnoistraživački posao.

Aleksandar R. Kasaš

ZBORNIK HISTORIJSKOG INSTITUTA SLAVONIJE I BARANJE,
Slavonski Brod, 1982, 19/1, 377

Nedavno je izšao iz štampe »Zbornik« 19/1 Historijskog instituta Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu čija se različita tematika kreće od kraja XIX vijeka do 1945. godine. Prvi dio časopisa ima uobičajen sadržaj (članci, rasprave, bibliografija, prikazi i kritike), dok je kao »Pрилог« dat obiman historijat Ustanove za vrijeme od dvadeset godina (1961—1981).

Na početku »Zbornika« Mato Artuković piše rad »Stranka prava u političkom životu Broda krajem 19. stoljeća« u kojem je prikazan Brod kao jedini organizacioni centar pravaške ideologije u Slavoniji, a gdje je izlazio i stranački tjednik »Posavska Hrvatska«. Odmah na početku, autor daje, za bolje i potpunije razumijevanje rada, nacionalnu (ovu duduše prema vjeroispovijesti, tada jedino mogućem statističkom faktoru) i socijalnu strukturu gradskog stanovništva. Iz ove posljednje vidi se da je 1890. od ukupno 4.938 stanovnika bilo 35,7% obrtničkog stanovništva, (sitni trgovci, obrtnici i dr.), tj. da je Brod bio uglavnom grad sitne buržoazije pritisnute konkurenjom stranaca (Nijemci, Mađari). Industrija je tek u početnoj fazi razvoja. Uprkos nepovoljnih političkih prilika — vladavine zloglasnog bana Khuena Hedervarya — Stranka prava uspjela je okupiti veći dio sitne buržoazije i organizirati političke klubove u Brodu (1895) i široj okolini. Narodnoj i Neodvisnoj narodnoj stranci pripadali su većinom srednji slojevi buržoazije. Autor ističe i negativan stav »Posavske Hrvatske« koja je probudenu

srpsku nacionalnu svijest držala »kao tuđu biljku, umjetno naciepitnu na hrvatski rast« (str. 9). Do toga je dolazilo radi politike Khuena Hedervarya koji je nastojao da razvije »slavonstvo« nasuprot hrvatstvu, kao i nastojanje u podvajaju Hrvata i Srba. Rascjep u Stranici prava (oktobar 1895), kada se ona podijelila na Hrvatsku stranku prava i Čistu stranku prava imao je znatnog utjecaja na zbivanja u Brodu, tim više što je ranije izabran zastupnik (E. Kumićić) stao na stranu Dr J. Francka i Dr A. Starčevića, dok je većina vodstva dodatašnje stranke bila na strani F. Folnegovića. Suprotnosti između Hrvata i Srba znatno je prema autoru ublažio njihov zajednički istup u brodskom izbornom kotaru na saborskim izborima 1897. na kojem je uz veliki teror pobijedio vladin kandidat (kandidat opozicije bio je Dr V. Brlić).

Autor je ušao u, za historiju Broda, pa i šire, jedno nepoznato područje-historijat građanskih političkih stranaka kraja XIX vijeka, što je svakako pozitivan elemenat. Međutim, ocjena koju je dao da je Brod bio »frankovačka kula« (preuzetu od F. Supila) odnosi se na nešto kasniji period. Ako se već to istaklo trebalo je reći makar u bilješci da je Brod u to vrijeme bio i značajan radnički centar, po broju radnika zauzimao je treće mjesto, tj. odmah poslije Zagreba i Osijeka, u protivnom čitalac može dobiti pogrešnu sliku o političkim prilikama u gradu. Mora se autoru također prigovoriti

ti što je odmah na početku rada u bilješci izjavio da je rad pisan »gotovo isključivo« na temelju organa Stranke prava u Brodu »Posavske Hrvatske« i arhivske dokumentacije u Zbirci Brlić u Slavonskom Brodu. Za jedan cijelovitiji i obuhvatniji prikaz potreban je širi raspon historijskih izvora. Gdje je protivnički list organ Čiste stranke prava (»Hrvatsko pravo«, izlazi od 1895.), zatim organ »domovina« zاغrebačka »Hrvatska domovina«, slavonska, posebno osječka štampa (?).

U manjem radu »Hrvatsko kolo« Dr Dragiša Jović prikazao je historijat Hrvatskog kola osnovanog u Osijeku sredinom oktobra 1918. godine, tj. poslije osnivanja Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba sa ciljem da u svojim redovima okupi što veći broj Hrvata u području Slavonije uz solidarnost saradnje sa Srbinima u Slavoniji i Srijemu. Pitanje političke orijentacije pokrenuto je i u vezi osječkog lista »Hrvatske obrane« koja je u to vrijeme bila nezavisno glasilo. Međutim, u Hrvatskom kolu okupili su se uglavnom Hrvati iz Osijeka i Đakova, manje iz Broda, Vinkovaca, Našica, itd. Pored toga odmah nakon formiranja Kola u njemu su se оформile dvije grupe: jedna koju je sačinjavalo svećenstvo i dio građanskih elemenata, dok su drugu grupu sačinjavali većim dijelom članovi Kola iz Osijeka predvođeni Dr Pinterovićem i Dr Papratovićem. Suprotnosti su se pojačale nakon osnivanja Hrvatske pučke stranke, kada je klerikalna većina nastojala što tješnje povezati Kolo s novoosnovanom strankom. To je u junu 1919. dovelo do raspada Hrvatskog kola. Ostaje otvoreni problem o postanku Hrvatskog kola. H. Matković pišeći o Hrvatskoj zajednici ukazao je na to kako je stranka nastala od Starčevićeve stranke prava i Napredne demokratske stranke kojima se priključilo i Hrvatsko kolo (vidi, str. 24). D. Jović naprotiv smatra da Hrvatsko kolo nije prišlo Hrvatskoj zajednici, iako je starčevićanski orijentirana grupa nastojala to ostvariti (Isto).

Najopsežnija je rasprava u »Zborniku« Dr Bogumila Hrabala pod naslovom »Borba demokrata za samosvojnost Vojvodine (1919—1928)«. U ovom radu Dr Bogu-

mil Hrabal je kao osnovno istakao da su vojvodanski demokrati do 1924. god. zastupajući u ekonomskoj sferi centralizam tražili državni unitarizam uz upravnu decentralizaciju i poštivanje interesa pokrajine. Neiskorišćene šanse s ekonomskim centralizmom nagonile su vojvodanske privrednike na opozicionarstvo, na teze o eksploriranosti pokrajine i na izvjesno zatvaranje pokrajine, ali političko ne ekonomsko. Razlozi za nezadovoljstvo bili su: ogromno poreško opterećenje, zapostavljanje domaćih intelektualaca i dovodenje srpskog činovništva, te ukidanje gradske autonomije. Protiv pisanja vojvodanskih demokrata digli su glas novosadski radikali nazavši stavove koji su vodili vojvodanskom separatizmu »Vojvodanizmom« i opomenuvši svoje rivale da je Srbija nacionalni Piemont. Početkom 1924. došlo je do cijepanja u Demokratskoj stranci na davidovićeve (koji su zadržali stranački naziv) i na pribićevce koji su uzeli ime samostalnih demokrata. Ovi posljednji u Vojvodini bili su u većini i agilniji i pisali su da im je ideal centralizam tj. državni unitarizam. Vojvodanski samostalci su se tokom 1926. također izjašnjivali protiv federalizma i protiv radikalnih nagodbih s radićevima. Na sporazumijevanje radikalni i radićevaca gledali su 1925—1926. kao na nagodbu onih koji se bore za gospodaruće pozicije na račun trećih, bez obzira što su vojvodanski Srbi bili uvihek »nacionalan« element. U cijelini uvezši autor ističe dok su samostalni demokrati od krutog centralizma koalicijom s HSS evoluirali do prečanskog fronta i zahtjeva za autonomijom pokrajine, Davidovićevi demokrati od svojih ideja o pokrajinstvu iz 1923—1924. god., u doba bloka s Radićem sve su više odstupali od ranije proklamiranih načela kako su se približavali ponovnom učešću u vlasti. Povremeni »vojvodanski« istupi bili su više demagoške prirode da se zadrže birači. Politička veza sa Zagrebom je u oba slučaja pomagala težnje ka većoj samostalnosti Vojvodine.

Dr Mira Kolar-Dimitrijević piše »Položaj i pokreti šumskih, pružnih i kamenolomskih radnika Firme »S. H. Gutmann« od 1937. do 1941. godine«. U stvari to je nastavak više dosadašnjih istraživanja o-

vog autora o firmi »S. H. Gutmann« koje je dala u ranijim Zbornicima Historijskog instituta Slavonije i Baranje (Drvno-industrijsko poduzeće »S. H. Gutmann« u Belišću i njegovo radništvo do 1941. godine, Zbornik HISB, 17, 1980, br. 1, 51—105; Isti autor, Štrajkovi šumskih radnika firme »S. H. Gutmann« u Slanoj Vodi i Slatinskom Drenovcu 1936. godine, Zbornik HISB, 18, 1981, itd., vidi bilj. 40, str. 81). Ovim radom završena je obrada dokumentata Radničke komore u Zagrebu koji govore o firmi »S. H. Gutmann« i klasnim sukobima s radništvom, a od značaja je za proučavanje položaja radnika drvene industrije u Jugoslaviji između dva rata. U ovom radu prikazani su štrajkovi radnika Šumske manipulacije u Voćinu (1937), pokreti radnika u Slatinskom Drenovcu 1937—1940., štrajk pružnih radnika u Slanoj Vodi 1937/1938., zatim štrajk utovarivača i šumskih radnika firme »S. H. Gutmann« na području šume Kabalne 1937. god., štrajkovi radništva kamenoloma Radlovac (1940/1941) i pokret radnika u šumi Egmeć kod Koške (1940). Kako i sam autor ističe nije obrađen ekonomski i društveni značaj firme »S. H. Gutmann«, nisu obrađeni uvjeti života radništva u Belišću, niti zdravstveni, prosvjetni i humanitarni doprinosi Gutmannovih (u tu svrhu održan je poseban simpozij u Belišću 8. i 9. VI 1978. i bio predmet obrade drugih autora). Premda je radnike ranije predvodio prokomunistički Savez drvodeljskih radnika, a kasnije Hrvatski radnički savez (politički ogranač Hrvatske seljačke stranke) promjena sindikata nije značila i promjenu u ponašanju radnika. Kod štrajka pružnih radnika u Slanoj Vodi 1937/1938. kaže službeni izvještaj da Hrvatski radnički savez bez uspjeha pokušava da radnike opet »dobije u svoje ruke«, jer radnike vode radikalniji elementi »verovatno agenti Kominterne« (str. 75). Do nesuglasica došlo je i na relaciji Radnička komora—Hrvatski radnički savez kod pokreta radnika u Slatinskom Drenovcu 1937—1940. god. Razlog je bio taj što je radništvo često išlo dalje od zahtjeva istaknutih u vodstvu sindikata. Iako se iz objavljenog rada vidi da se život i rad, kao i klasna borba radništva kod šumskih manipulacija odvijala pod

daleko težim uvjetima, nego na pr. u Belišću, vidljivo je sve veće klasno sazrijevanje i revolucionarno opredjeljivanje radništva.

Kraći članak Dr Mile Konjevića jest »Pokušaj osnivanja Hrvatske nacionalsocijalističke stranke rada 1940. godine« koji je nastao kao rezultat pritisaka nacističke Njemačke na privredu i društvo bivše Jugoslavije. To je omogućavalo brže prodiranje fašizma i manifestiralo se u djelovanju gradanskih političkih stranaka i drugih organizacija s osloncem na nacionalističke grupacije u njihovim redovima. Kao neuspjeli pokušaji autor navodi osnivanje Hrvatskog radničkog strukovnog saveza (HRSS-a) od strane disidenata HRS-a (1937.) i Hrvatskog radničkog pokreta (HRP) krajem 1938. god., čiji je rad zabranjen maja 1940. godine. Poslije zabrane HRP učinjen je pokušaj sa osnivanjem Hrvatske nacionalsocijalističke stranke rada (HNSSR) sredinom juna 1940. Među sedam tačaka programa bilo je: uspostava Hrvatske u njenim historijskim granicama, nastavljanje državnopravne politike DR A. Starčevića, »pobijanje židovstva«, itd. Iako je osnivanje HNSSR ostalo samo na pokušaju autor smatra da zaslužuje pažnju s obzirom na pojavu desničarskih i profašističkih strujanja među pristašama HSS i HRS. Mišljenja smo da odjeci i pojavnici fašizma zaslužuju podrobnu analizu osobito u krilu gradanskih političkih stranaka (što ističe i autor), ali i kulturnih, vjerskih, omladinskih, sportskih i dr. organizacija.

U »Prilog gradi o razvoju i djelovanju SKOJ-a u Požeškoj kotlini 1940/41. godine« Dane Pavlica se kritički osvrće na dosadašnja naučna istraživanja o uvjetima ilegalnog rada članova SKOJ-a u Slavonskoj Požegi u oktobru i početkom februara 1941. godine. Uoči rata djelovale su u Slavonskoj Požegi tri skojevske grupe sa ukupno 28 članova, također i u nekim selima (Slobotina, Trenkovo, Mihaljevići i Pleternici). Što se tiče organizacije u Pleternici još i danas postoji dilema, jer se razilaze mišljenja učesnika (Z. Brkić i Đ. Fumić). Prema posljednjem postojala je samo grupa simpatizera KPJ početkom 1940. god., a ne skojevska organizacija od 1938. (Z. Brkić). Stvarnjem NDH uvjeti

za rad SKOJ-a postaju teži osobito u Slavonskoj Požegi, ali i na području kotara zbog terora okupatora. Tek u jesen 1941. nisknule su skojevske organizacije u nekim selima požeškog kotara. Autor posebno ističe da nema pretenzije da daje zaključnu riječ o otvorenim problemima s obzirom na rad skojevskih organizacija, jer vjeruje da će se s vremenom doći i do izvjesne dokumentacije kako bi se došlo do razjašnjenja do sada još uvijek postojećih dilema.

O razvoju, strukturi i djelatnosti narodne vlasti u Slavoniji od 1941—1945. objavljeno je više radova, toj tematici bio je posvećen i naučni skup održan 23. i 24. XI 1978. u Osijeku, a radovi su objavljeni u knjizi »Razvoj narodne vlasti u Slavoniji i Baranji 1941—1945« (Slavonski Brod 1981.). Međutim znatan broj ovih radova tretira prvenstveno privrednu, kulturno-prosvjetnu i zdravstvenu djelatnost ili obraća se pojedina značajnija pitanja iz života i rada NOO-a na ovom području. Stoga je autor Dr Mijo Cicvarić nastojao da u radu »Razvitak narodne vlasti u Slavoniji između Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a« cijelovitije prikaže razvoj i strukturu narodne vlasti u Slavoniji u napomenutom razdoblju. Na području Slavonije, između Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, NOO-i kao novi organi vlasti zbog složenosti političkih prilika u kojima su djelovali i blizine okupatorskih uporišta i čestih ofanziva u potpunosti su potisnuli okupatorsko-kvislinšku vlast sa svog područja i postali jedina vlast oslobođenog i poluoslobodenog teritorija. Uprkos nekim propustama oni su bili organi koji su fungirali kao stvarna vlast i na koju se kao takvu narod obraćao. U decembru 1942. prema izvještaju Povjerenstva CK KPH za Slavoniju i Srijem na području Slavonije postojala su samo 4 kotarska i oko 300 seoskih NOO-a. U proljeće 1943. formirano je već 7 kotarskih NOO-a, a na kraju ovog perioda tj. u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a završena je uglavnom organizaciona struktura narodne vlasti na području Slavonije. Na ovom području djelovao je Oblasni NOO u koji je ulazilo 5 okružnih, 16 kotarskih, 55 općinskih i oko 600 mjesnih NOO-a. Unatoč pokušajima okupatora da

uništi NOP, a time i NOO-e mreža NOO-a na području Slavonije toliko se razgrana da su u to vrijeme NOO-i djelovali u oko 650 mjesta, što je predstavljalo preko 50% svih naselja. Autor s pravom ističe da je ovako razgranata mreža NOO-a omogućila da oni vrše funkciju narodne vlasti na oslobođenom i poluoslobodenom teritoriju iako se njihov broj smanjivao i povećavao u zavisnosti od akcija NOV i okupatorsko-kvislinških snaga.

Milan Lipovac u radu »Razvitak osnovnog školstva na oslobođenom teritoriju Slavonije (1943—1945)« prikazuje kako organi narodne vlasti nakon formiranja Oblasnog NOO-a preuzimaju cijelokupnu brigu o organizaciji prosvjete i školstva. Poslijepote neuspjeha neprijateljske ofenzive početkom 1943. u oslobođenim djelovima Papuka, Psunja, Krndije i Bilogore djelovala je gusta mreža seoskih i općinskih NOO-a, pa su značajni rezultati postignuti i na području prosvjete. Najveći broj osnovnih škola radio je na oslobođenom teritoriju Slavonije prema Maksimalnom nastavnom planu i programu koji je donio Prosvjetni odjel ZAVNOH-a u septembru 1943. god. Izrada novog nastavnog plana i programa započela je u ljeto 1944. god. Novi nastavni plan i program značio je značajan napredak u sadržajnom i metodičkom pogledu. Ipak uvjeti rada u slavonskim školama bili su nepovoljni. Nastava se odvijala u skušenim prostorijama, najčešće u privatnim kućama, a bile su poznate i tzv. šumske škole. Do novembra 1944. u Slavoniji su ukupno radile 293 škole sa 17.651 obveznikom i 13.092 polaznika. U školama se nalazilo 411 prosvjetnih radnika od kojih je 18% imalo završeno učiteljske tečajeve. Brigu o materijalnom izdržavanju škola vodili su okružni NOO-i. Osnovnu teškoću u radu činili su Priručnici za učitelje osnovnih škola, osobito, jer je zbog osjetljivosti nedostajao priručnik za nastavu historije.

Tokom 1944. angažiranjem SKOJ-a i USAOH-a osnivaju se kako autor kaže »novi pionirski odbori« i povećava broj članova pionirske organizacije. U novembru 1944. na području kotara Đakovo bilo je 40 odbora sa ukupno 1.866 članova pionirske organizacije. Pioniri su učestvovali na zborovima, proslavama, imali svoje di-

o radu diletantskih grupa i pjevačkih zborova (okrug Nova Gradiška, podatak od 12. I 1945). U dijelu o dječjim domovima autor ističe da su brigu o djeci parnih boraca, ratnoj siročadi i nezbrinutoj djeci preuzele antifašističke organizacije i organi narodne vlasti. Socijalni odjel Oblasnog NOO-a za Slavoniju uz pomoć Prosvjetnog odjela pokrenuo je akciju za otvaranje dječjih domova (Ravna gora, Zvčevcevo, Suhopolje i dr.). Autor je očito raspolagao sa daleko više podataka o radu školstva (daje statistički broj škola po okruzima, osobito od pol. aprila 1944. do pol. aprila 1945. godine. Naprotiv statistički podaci o pionirskim organizacijama relativno su oskudniji pri čemu se ne govori da li je istraživanje u tom smjeru bilo manje angažirano ili nema podataka(?). Ista konstatacija može se utvrditi i za djelatnost i uopće podatke o dječjim domovima.

Ivan Jelić u članku »Pregled razvitka NOP-a na području Županje« daje razvijetak NOP-a koji se u zapadnom dijelu kotara razvijao pod utjecajem okružnih ustanova pripadajućih Slavonskom Brodu, a u istočnom kao dio NOP-a Srijema. Ukaže na pokušaje da se sintetizira historija NOP-a županjskog kotara, prvi takav pokušaj učinjen je 1957. sa knjigom S. Grubera: Županji u borbi — Uspomene i zapisi, tu je i knjiga M. Jolan-Levinger, Županji u borbi i manji radovi nekih drugih autora. Za arhivsku gradu županjskog kotara koja se odnosi na NOP podsjeća da se nalazi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu. Stoga on ovdje potpisuje opisuje građu koja se čuva u Muzeju u Županji, a koja je prema njemu za istraživanje »teže dostupna« (str. 159). Muzej u Županji čuva oko 500 dokumenata od 1941—1945., većinom iz 1944. god., različitog sadržaja koja se odnosi na sve osnovne društveno-političke organizacije (Kotarski komitet KPH Županja, Kotarski komitet SKOJ-a Županja, itd.). Građa pripadajuća ZAVNOH-u ili Oblasnom NOO-u za Slavoniju veoma je oskudna.

Autor daje i kraći prikaz razvitka NOP-a na području županjskog kotara od prvih pokušaja ljeti 1941., kada se pokušavaju ostvariti prve veze sa brodskim komunistima koji su djelovali u istočnom dijelu kotara Slavonski Brod do podjele

kotara na dvije dijela s tim da je područje istočno od linije Vukovar—Vinkovci—Županja stavljeno vojno i politički pod komandom Glavnog štaba Vojvodine i Po-krajinskog komiteta KPJ Vojvodine. Za daljnji razvoj NOP-a značajno je i formiranje Županjskog bataljona (Levanjska varoš, 14. VIII 1944.), koji je 31. decembra 1944. izvršio probijanje kroz liniju srijemskog fronta i prelazak na oslobođenu teritoriju. Stvaranje društveno-političkih organizacija teklo je veoma sporo, to treba pripisati i veoma jakom utjecaju HSS-a i njenog glavnog predstavnika A. Babića iz Gradišta (otisao u partizane u proljeće 1944.). Stoga je tek u avgustu 1943. formiran Kotarski komitet KPH Županja, također i SKOJ-a, a u to vrijeme postojala su i četiri seoska NOO-a. Po mom mišljenju autor je propustio da kaže kada je glavnina Županjaca otišla u NOP (po odlasku A. Babića moglo bi se shvatiti u proljeće 1944.), a to je bilo od avgusta do oktobra 1944. godine.

Nada Lazić prikazuje »Gradski narodnooslobodilački odbor Slavonska Požega 1944. godine«, gdje govori o izboru prvog Gradskog narodnooslobodilačkog odbora Slavonska Požega 13. septembra 1944. godine, kada je uspostavljena nova narodna vlast. Autor donosi i historijat Gradskog NOO-a od prvog ilegalnog NOO-a formiranog u proljeće 1942. do početka septembra 1944. kada je grad oslobođen kao i opširnije podatke o formiranju, zadacima i aktivnosti Gradskog NOO-a i radu pojedinih odjela.

Odjel pod nazivom »Bibliografija« koji je dala Slavica Ilić jest bibliografija napisa o revolucionaru Đuri Đakoviću zapisanim u listu »Đuro Đaković« istoimene tvornice, tokom četvrt stoljeća njegovog izlaženja (I/1954—XXVI/1979). Bibliografija sadrži ukupno 121 jedinicu. Većina članaka su izvadci iz već poznatih novinskih članaka, prepisi iz nekih časopisa, manji komentari i članci o različitim izložbama. Posebno je potrebno istaknuti bibliografske jedinice 74—84 koje se odnose na članke B. Resimića o Đuri Đakoviću.

U »Zborniku« je autor Dr M. Konjević veoma opširno obradio i historiju Instituta pod naslovom »Dvadeset godina Historijskog instituta Slavonije i Baranje

(1961—1981)« str. 1—118 kao poseban pri-log uobičajenom sadržaju časopisa. Ovdje su obuhvaćene Uvodne napomene, Historijski institut — značajan centar u mreži udruženih organizacija, Kronologija najvažnijih događaja i Bibliografija izdanja. Tako se na pr. vidi između ostalog da je Institut u navedeno vrijeme izdao 19 periodičnih publikacija (zbornika), 16 zbornika »Grade«, 7 tematskih zbornika i više drugih radova (kronologije, posebna izdanja). Sa Institutom je saradivao velik broj naučnika iz čitave zemlje i on se afirmirao u mreži naučnih ustanova u SR Hrvatskoj, posebno na užem regionalnom području (Slavonija i Baranja), ali i na općejugoslavenskom planu. Ono što autor nije dovoljno istakao, to jest, prikaz historijata Ustanove od samog početka tj. od odluke Koordinacionog odbora Saveza bo-

raca Slavonije da se u Slavonskom Brodu izgradi Muzej radničkog pokreta i Narodne revolucije. Institut se u stvari razvio od marta 1959. god. od Arhiva (kasnije Historijski arhiv) pa preko Centra za izučavanje radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Slavonije (od 9. II 1961.) do 30. V 1962. kada je dobio adekvatan naziv za osnovno područje svoje djelatnosti. Historijat Instituta završava biografskim bilješkama i bio-bibliografijama o svim dotadašnjim službenicima.

Na kraju i pored izvjesnih kritičkih primjedbi treba reći da je »Zbornik« dao ne samo nove i značajne naučne radove, već i veoma interesantan prikaz historijata svog postanka i rada kao naučne ustanove.

Ivan Kovačević

INFORMACIJE O NOVIM KNJIGAMA

Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, 1—2. Beograd 1982.

Malo je ličnosti savremene epohe za čiji život i delo vlada toliko interesovanje kao za Josipa Broza Tita. U poplavi raznovrsnih publikacija o njemu i njegovu delu, od stručnih i naučnih do prigodnih i često nestručno pripremljenih, jedna izaziva posebno interesovanje. To su Titova *Autobiografska kazivanja*. Ova istaknuta ličnost novije istorije približava se i prikazuje čitaocu kao revolucionar, vojskovoda i državnik na jedan osoben i prisan način. Nenametljivo čitalac prati izrastanje jedne ličnosti, težak životni put, upornost i nepokolebljivost borca za komunističke ideje, vojskovođe u surovim vremenima drugog svetskog rata do istaknutog državnika i neumornog borca za mir u svetu. Nepokolebljiv u odbrani osobnosti razvoja socijalističke revolucije u Jugoslaviji i izgradnji novih socijalističkih odnosa među ljudima i državama, kao uporni borac za mir u svetu, za ravnopravnost malih i velikih naroda i država i kao jedan od tvoraca pokreta nesvrstanosti, Tito je ušao u svetsku istoriju kao istaknuti državnik i humanista modernog doba. Zato njegov život i delo zaokuplja interesovanje sve većeg broja istraživača ne samo u Jugoslaviji, već i drugim zemljama u svetu.

Autobiografska kazivanja priredili su dr Pero Damjanović, dr Branislav Gligorijević, dr Nikola Popović i dr Milan Veličković iz Beograda. Iz veoma bogatog sović, saradnici Instituta za savremenu

fonda, oni su znalački odabrali one materijale koji svojom sadržinom, bogatstvom činjenica i porukama koje nose i na najbolji način odslikavaju Titovu ličnost, život i delo. Povezujući Titova sećanja i druge njegove objavljene materijale, priređivači su uspostavili jedinstvenu problemsko-hronološku, misaonu i logičnu celinu, te objavljeni tekstovi deluju kao napisano sećanje Josipa Broza Tita, bez prekida u tokovima misli i problema o kojima se govorii u *Kazivanjima*.

Pored pažljivog izbora Titovih sećanja, ono što posebno krasii ovu knjigu jeste mera neophodnih stručnih i redakcijskih napomena i objašnjenja, gde je to zaista bilo neophodno, da bi Titova *Kazivanja* čitaocu bila jasnija činjenički potpunija. Naslovi i podnaslovi u knjizi dati su tako da održavaju suštinu sadržaja tekstova koji se objavljaju, što knjigu čini preglednom i problemski interesantnjom. Dajući hronologiju najznačajnijih datuma iz života i revolucionarne delatnosti Tita, priređivači su nastojali da upotpune izvesne praznine i isprave poneku faktografsku grešku u sećanjima. Obiman i dobro odabran ilustrativni materijal (fotografije, faksimili i dr.) hronološki i sadržajno je razvrstan tako da upotpunjuje Titova sećanja.

Ono što su priređivači u objavljene dve knjige Titovih kazivanja dali samo je deo bogate ostavštine — poruka i sećanja te bi na ovome trebalo i dalje raditi, srediti i objavljivati. Za života Tito nije

stigao da napiše memoare, jer mu to svakodnevni poslovi državnika nisu dozvoljavali. Ali, on je iza sebe ostavio veoma bogatu pisani ostavštinu, zapise ili sećanja na ljude i događaje. U raznim prilikama, Tito je u toku svog burnog i plodnog života ostavljao dosta toga zapisano, svedočenja, sećanja na događaje u kojima je učestvovao, na istaknute revolucionare i državnike sa kojima se susretao ili saradivao. Dugi niz godina Tito se nalazio u žiži mnogih značajnih zbivanja, direktno ili indirektno je uticao na pravce njihova razvoja, razrešenja. Jasno, sve to nije bilo moguće u okviru dve knjige dati, a da se ne izgubi osnovna namena dela koje su priredili naučni radnici Instituta za savremenu istoriju. Objavljena su samo neka od

Titovih sećanja, pre svega autobiografskog karaktera, da bi se prikazala ličnost Tita kao čoveka, revolucionara i državnika, njegovi iskazi o sebi, svojim shvatanjima, sećanja na saborce i savremenike. Prva knjiga obuhvata period do 1945, a druga period do 1979. godine.

Titova Autobiografska kazivanja izdali su udruženi izdavači: „Narodna knjiga“ iz Beograda, „Obod“ iz Cetinja, „Naša knjiga“ iz Skoplja, „Partizanska knjiga“ iz Beograda i Ljubljane. Za kratko vreme Autobiografska kazivanja doživela su dva izdanja, što svedoči o velikom interesu radnih ljudi za život i delo Josipa Broza Tita.

Dorđe O. Piljević

Tito o slobodi i oslobođenju. Priredio mr Nedeljko Bogdanović, »Gradina«,
Niš 1982, 236

Oktobra prošle godine u Nišu je povodom godišnjice oslobođenja grada promovisana knjiga Titovih odabranih tekstova o slobodi i oslobođenju, koju je priredio Nedeljko Bogdanović, a izdala izdavačka kuća „Gradina“.

Polazeći od stava da se, šire gledano, celo Titovo delo, — s obzirom da je njegova oslobođilačka akcija trajala više od pola veka, može smatrati i shvatiti kao razvoj ideje slobode, od borbe protiv porobljivača, preko borbe za stvaranje socijalističkog samoupravnog društva — do očuvanja mira u svetu i stvaranju uslova da čovek slobodno, stvaralački živi i radi, priredivač nije imao pretenzije niti mogućnosti da tu ideju slobode u Titovom delu potpunije i sveobuhvatnije predstavi već je kroz odabранe tekstove samo pokušao da pokaže i ukaže na bogatstvo oslobođilačke vizije Titove misli i akcije i na njen humanistički sadržaj i smisao.

Titovi tekstovi o slobodi i oslobođenju znalački odabrani prvi put tako tematski grupisani, ali nažalost naučno-kritički ne

obrađeni, podeljeni su u tri dela: prvi se odnosi na borbu naroda i narodnosti Jugoslavije za sticanje i odbranu slobode, od godina uoči napada fašističkih država na Jugoslaviju do koncepta opštenarodne odbrane i društvene samogaštite; drugi deo čine delovi Titovih govora i radova u kojima se ideja slobode širi na međunarodne odnose i na ulogu i doprinos Jugoslavije, a pre svega samog Tita u međunarodnim odnosima, u stvaranju, razvoju i usmeravanju pokreta nesvrstavanja; dok se treći deo odnosi na tekstove u kojima se samoupravljanje pokazuje kao perspektiva istinskog oslobođenja rada i čoveka, sloboda kao akcija radničke klase, a socijalizam kao vreme demokratije. Ovde su objavljeni i neki Titovi pogledi na razvoj slobode u našim političkim društveno-ekonomskim i kulturnim odnosima, kao i deo njegovih tekstova o internacionalnoj ulozi radničke klase kao i o socijalizmu kao svetskom procesu.

Miroslav Vasić

Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941., Narodna knjiga, Beograd; Partizanska knjiga, Ljubljana — Beograd; Pobjeda, Titograd, 1982, I—II, str. 607 + 963

Ova studija general-pukovnika u penziji Velimira Terzića plod je petnaestogodišnjeg rada, pri čemu je autor nastojao, kako ističe u *Predgovoru*, da otkrije „što više podataka iz postojeće literature i drugih izvora, da bi se na osnovu njih mogli svestranije sagledati glavni uzroci i posledice tako brzog sloma Kraljevine Jugoslavije u proleće 1941. godine“. Rezultati ovih višegodišnjih istraživačkih npora izneti su u dva toma na 1570 stranica.

U *Prvom tomu*, koji se sastoji iz dva osnovna poglavlja — *Unutrašnja politička situacija i Spoljnopolitička situacija*, autor nastoji da ukaže na glavne korene i uzroke slabosti bivše Jugoslavije, a time i apriške katastrofe 1941. U poglavlju o *Unutrašnjoj političkoj situaciji* iznete su neke protivrečnosti i problemi društveno-političkog života od stvaranja zajedničke države 1918. godine od propasti Kraljevine Jugoslavije. Autor je, smatrajući da je nerešeno nacionalno pitanje bilo izvor najvećih slabosti i permanentne nestabilnosti Kraljevine Jugoslavije a time i jedan od glavnih uzroka aprilskog sloma, razmatranju ovog pitanja posvetio najviše pažnje. Okosnicu ovog razmatranja čini tretiranje hrvatskog pitanja — njegove unutrašnjiopolitičke dimenzije, međunarodni aspekti ovog pitanja, delatnost Hrvatske seljačke stranke, pregovori za rešavanje hrvatskog pitanja, Sporazum Cvetković-Maček i ocena tog sporazuma. Odeljak o Komunističkoj partiji Jugoslavije sadrži podatke i ocene o njenoj delatnosti uoči, u toku i neposredno nakon aprilskog rata, a izneti

su i karakteristični primeri mera koje su preduzimale vojne vlasti tokom 1939. i 1940. godine za onemogućavanje i suzbijanje delatnosti KPJ. U poslednjem odeljku ovog poglavlja govori se o delatnosti šovinističkih, separatističkih i fašističkih organizacija u Jugoslaviji. Obuhvaćene su sve značajnije neprijateljske organizacije i udruženja: fašističke grupe D. Ljotića, četničko udruženje, ustaše, VMRO, slovenačke klerofašističke organizacije, crnogorski separatisti, albanske i mađarske i redentističke organizacije, filksdojeri, kao i neprijateljska delatnost dela katoličkog klera.

Poglavlje o *Spoljnopolitičkoj situaciji* sastoji se iz pet odeljaka kroz koje autor razmatra spoljnju politiku Kraljevine Jugoslavije u periodu od potpisivanja ugovora o prijateljstvu sa Italijom 1937. godine do 6. aprila 1941. U prvom odeljku dat je pregled najvažnijih zbivanja u sve napestijim odnosima u Evropi, naročito onih koji su se najbitnije ticali spoljnopolitičkog položaja i bezbednosti Jugoslavije (anšlus Austrije i Minhenški sporazum), kao i neke spoljnopolitičke poteze, ponašanje i stavove Stojadinovićeve vlade prema ovim događajima. V. Terzić zatim razmatra spoljnopolitičku delatnost vlade Cvetković-Maček u okolnostima kada je nezavisnost zemlje bila sve više ugrožena, posebno njene odnose sa fašističkim silama i stavove prema kritičnim događajima koji su se velikom brzinom odvijali (okupacija Albanije i Čehoslovačke, porazi Poljske i Francuske, napad Italije na

Grčku i drugi). Iz ovih razmatranja mogu se sagledati slabosti spoljnopolitičke aktivnosti ovih vlada u sudbonosnim trenucima za jugoslovenske nađode, čiju osnovnu liniju karakteriše sve veće po puštanje pred pritiskom fašističkih sila. Smušena i kapitulantska politika vlade Cvetković-Maček neminovno je vodila sramnom činu od 25. marta 1941. godine — tj. pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Autor je podrobnno izložio tok pregovora, dileme i otpore u vezi pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, Protokol i razmenu nota, sam čin pristupanja, kao i reakcije u zemlji i inostranstvu. U posebnim odeljcima obrađeni su državni udar od 27. marta 1941. godine i obrazovanje vlade generala Dušana Simovića. Aktivnost Simovićeve vlade, njena nesposobnost da sagleda svu ozbiljnost situacije i preduzme mere za odbranu zemlje, njene zablude i indiferentnost, te uzaludni pokušaji da izbegne rat — predmet su završnih izlaganja u prvom tomu studije.

Drugi tom studije tretira problematiku priprema za aprilske rata, tok operacija i posledice poraza Kraljevine Jugoslavije u ovom ratu. U prvom poglavlju *Obostrani planovi, pripreme i raspored snaga 6. aprila 1941.*, autor iznosi nemačke ratne planove i pripreme od kraja 1940. godine do napada na Jugoslaviju. U okviru toga obrađeni su osnovni nemački planovi i vojne aktivnosti na prostoru Jugoistočne Europe i Sredozemlja, a potom nemački ratni plan za napad na Jugoslaviju i organizaciju sadejstava italijanskih i mađarskih snaga. Posebno su obrađeni italijanski ratni planovi i pripreme, mađarske pripreme i uloga Bugarske i Rumunije u napadu na Jugoslaviju. Autor, u odeljku o jugoslovenskim pripremama i planovima, razrađuje organizaciju jugoslovenske vojske, naoružanje, opremu, kadar, ratne planove i druge okolnosti relevantne za procenu o spremnosti zemlje za odbranu. Dat je pregled mera za povećanje borbene gotovosti i vojnih priprema od 27. marta do 6. aprila 1941. godine, a na kraju ovog poglavlja izložen je raspored snaga zaraćenih strana na početku aprilskog rata.

U poglavlju *Tok operacija* detaljno se prati razvoj operacija u aprilskom ratu.

Kroz tri faze ovog kratkotrajnog rata (prva 6—10. april, druga 10—14. april i treća 14—18. april), autor, po datumima, izlaže razvoj vojnih dejstava i vojnopolitičke situacije koja dovodi do begstva vlade iz zemlje i potpisivanja kapitulacije. Neki primjeri razornog dejstva pete kolone, njenе smišljene i dobro organizovane akcije na frontu i pozadini, izneti su u posebnom odeljku. Autor se osvrnuo i na slabosti komandovanja u jugoslovenskoj vojsci, ukazujući pri tome na činjenicu da da veliki deo najvišeg komandnog kadra nije želeo rat i da su se mnogi nemarno i saboverski odnosili prema svojim dužnostima, što je bilo ravno izdaji. Na kraju ovog poglavlja izneti su primjeri časnog držanja, hrabrosti i požrtvovanja nekih jedinica kopnene vojske, vazduhoplovstva i ratne mornarice.

Poglavlje *Posledice poraza Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941.* tretira problematiku komadanja jugoslovenske teritorije nakon aprilskog sloma, raspodelu okupacionih zona između fašističkih sila i uspostavljanje okupacionih vlasti i njihovo funkcionisanje.

Posebno je značajno poslednje poglavlje *Opšti zaključak*, u kojem autor sumira rezultate svojih istraživanja. On konstataže da su mnogobrojni i raznovrsni uzroci koji su doveli do brzog i potpunog sloma jugoslovenske vojske i Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. Iz analize unutrašnjopolitičkih i spoljnopolitičkih uzroka i drugih relevantnih okolnosti, autor zaključuje da je do propasti došlo: „1) zbog katastrofalno pogrešne unutrašnje politike nenarodnih režima; 2) zbog nezadovoljstva naroda ugnjetačkom i eksplotatorskom politikom vladajućih krugova, nerešenim nacionalnim i socijalnim pitanjem (progonom progresivnih snaga) i usurpacijom vlasti; 3) zbog toga što u takvim uslovima, nije moglo biti homogene vojske; 4) zbog kolebljive spoljne politike, posebno zbog dugotrajnog izbegavanja uspostavljanja diplomatskih i srdačnih odnosa sa Sovjetskim Savezom; 5) zbog široke razgranate mreže agenata i petokolonaša i njihove razorne delatnosti; 6) zbog slabe ekonomiske moći zemlje; 7) zbog nerealne i pogrešne

realizacije osnovne ideje ratnog plana R—41 — primenom kordonskog rasporeda bez jake strategijske rezerve; 8) zbog iznenadnog napada Nemačke i njenih saveznika i bez objave rata u najkritičnijoj situaciji u kojoj se neka zemlja može zateći, tj. u fazi mobilizacije; 9) zbog pogrešne primene oblika ratovanja — umesto pribegavanja opštenarodnom partizanskom ratu primenjen je bezizgledni frontalni rat; 10) zbog izrazite nadmoćnosti nemačke vojske i njenih saveznika protiv skoro potpuno okružene jugoslovenske vojske na jako dugočkoj (oko 3000 km suvozemnog fronta) i plitkoj teritoriji na najosetljivijem mestu u Makedoniji, i 11) zbog kapitulantskog držanja Vrhovne komande i najvećeg broja generala i znatnog dela viših oficira". (II, str. 662—663).

Tekst studije obiluje navodima raznih dokumenata, izjava i drugih izvora, datih u celosti, ili, pak, onih delova značajnih za bolje sagledavanje određene problematike, što svakako povećava vrednost ovog dela. U Posebnim *Prilozima* koji se nalaze na kraju oba toma (osam u prvom i devet u drugom tomu) odabrana su dokumenta čija sadržina doprinosi produbljuvanju i osvetljavanju pojedinih pitanja koja su predmet razmatranja ove studije.

U svom radu autor je koristio obimnu građu iz fondova Arhiva Vojnoistorijskog

instituta Jugoslovenske narodne armije u Beogradu, zatim neobjavljene rukopise koji se čuvaju u ovom arhivu, kao i brojna izdanja građe Vojnoistorijskog instituta. Istraživanja su obavljena i u ostalim našim arhivama u kojima postoji građa u vezi s ovom problematikom. Autor je crepo podatke i iz objavljene inostrane građe (nemačke, italijanske, britanske, američke, francuske i sovjetske). Za izradu ove studije V. Terzić je konsultovao veliki broj naših i inostranih dela, članaka i zbornika, a koristio je i nekoliko desetina domaćih i stranih novina i časopisa. Izneta su i neka sećanja i izjave učesnika ili očevidaca događaja o kojima je reč.

Studija je opremljena pažljivo urađenim registrom ličnih imena, registrom geografskih naziva i registrom ustanova, organizacija, jedinica i drugih pojrnova, a za korisnike ove studije značajnu pomoć pružaju i pet skica priloženih na kraju knjige.

Studija V. Terzića *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.*, bez sumnje predstavlja značajan doprinos u rasvetljavanju sudobnosnih događaja iz naše nedavne prošlosti i biće od dragocene koristi svakome koji želi da se bliže upozna ili proučava dramatična zbijanja iz tog vremena.

Đoko Tripković

Ivan Čizmić, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*,
Zagreb 1982, 422

U periodu od početka 19. stoljeća do 1970. godine uselilo se u Sjedinjene Američke Države 45.000.000 ljudi razne nacionalnosti. Ova milionska migracija, „moderna seoba naroda“ jedna je od najznačajnijih sociološko-istorijskih pojava našeg doba. Taj talas emigracije osamdesetih godina 19. stoljeća u većoj meri je zahvatio i naše krajeve. O problemu iseljeništva

u jugoslovenskoj istoriografiji ne postoji veći broj celovitih dela, i pored značaja i aktuelnosti teme. Stoga je knjiga dr Ivana Čizmića „HRVATI U ŽIVOTU SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA“ vredan prilog našoj istoriografiji. Rad predstavlja deo projekta: Povijest hrvatskog naroda u programu Odjela za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Čizmićev delo je prikaz doseljavanja Hrvata i njihove težnje ka ekonomskoj, društvenoj i političkoj afirmaciji u američkom društvu. Autor je koncipirao svoj rad tako da je najpre objasnio problematiku teme i ukratko se osvrnuo na stanje naučnog istraživanja evropskih migracija, i u tom okviru migracije Hrvata. Tom prilikom utvrdio je i nedostatak sistemske literature koja bi sa raznih aspekata obrađivala hrvatsku migraciju kao i nedostatak posebnih radova. Koristeći se najraznovrsnijim izvorima i literaturom, autor je u uvodnom delu, u sedam poglavlja

- (1. Osnivanje i razvitak hrvatskih na-seobina u Sjedinjenim američkim državama;
2. Statistički pregled iseljavanja iz Hrvatske i prostorni raspored Hrvata u SAD;
3. Gospodarski, socijalni i društveni položaj Hrvata u SAD;
4. Hrvati u radničkom pokretu SAD;
5. Hrvati u političkom životu SAD;
6. Hrvati u kulturnom, prosvjetnom i znanstvenom životu SAD;
7. Adaptacija, integracija i asimilacija Hrvata u SAD)

i u zaključku razradio sledeća značajna pitanja: dinamiku iseljavanja iz Hrvatske u Sjedinjene Američke Države, od prvih do savremenih iseljavanja (1970. godine), teritorijalnu podelu iseljenika prema američkim državama, regionalni raspored iseljavanja iz Hrvatske, ekonomski, socijalni položaj i društveni život u novoj sredini. Hrvati su, iako relativno mala grupa, učestvovali u raznim oblastima života Sjedinjenih Država. Uključeni su bili u mnoge društvene pokrete kao što su američki fraternalizam i radnički po-

kret, u saradnji sa ostalim jugoslovenskim iseljenicima dali su značajan prilog razvoju američkog radničkog pokreta. U njemu su delovali preko radničkih stranaka i sindikalnih organizacija.

Odgovarajuća pažnja posvećena je i kulturnom i prosvetnom životu Hrvata u novoj domovini. Prikazana su njihova nastojanja da ostvare program svoje afirmacije u američkom političkom životu. Ujedno je istaknut odnos iseljenika prema društvenim i političkim prilikama u stariom kraju i s tim u vezi njihova angažovanost u prvom i drugom svetskom ratu.

Autor u završnom poglavlju analizira pitanja adaptacije, integracije i asimilacije Hrvata u Sjedinjenim Državama i ispituje perspektivu za očuvanje njihove etničke samobitnosti. Te perspektive su danas povoljnije s obzirom na ponovno pojavljivanje svesti o nacionalnom poretku i afirmaciju etničkog pluralizma u američkom društvu, kroz fenomen „traženja korena“.

Knjiga dr Ivana Čizmića predstavlja značajan doprinos proučavanju i upoznavanju istorije iseljeništva, kojoj je, kao što je već pomenuto, posvećena mala pažnja u našoj istoriografiji. Treba istaći činjenicu da se autor upustio u istraživanja jedne veoma složene teme, kako usled širine vremenskog raspona koje obuhvata tako i usled raznovrsnosti istraživanja koje predpostavlja. Stoga je razumljivo da neka pitanja kojima se ovaj rad bavi zahtevaju daljna i podrobnija istraživanja u našoj i američkoj istoriografiji.

Ubavka Ostojić — Fejić

BIBLIOGRAFIJA

ČASOPIS „KOMMUNISTIČESKIJ INTERNACIONAL“ (1919—1943)
O NACIONALNOM I KOLONIJALNOM PITANJU.

Prilog bibliografiji o nacionalnom pitanju priredili Žarko Protić
i Bosiljka Pejović-Protić

UVODNA NAPOMENA

Zvanični organ Izvršnog komiteta Kominterne „Komunističeskij internacional“ („Komunistička internacionala“) izlazio je 25 godina od 1. maja 1919. do juna 1943. godine. Časopis je izlazio jedanput, dvaput ili triput mesečno na ruskom, nemačkom, francuskom i engleskom, a kasnije i na kineskom i španском jeziku. U njemu je objavljeno oko 5.600 članaka, dokumenata, rasprava, polemičkih tekstova, prikaza, bibliografskih, likovnih i drugih priloga.

„Komunističeskij international“ je obradivao bogatu i složenu problematiku međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta, teorijska i praktična pitanja, delatnost pojedinih partija i pokreta i dr.

U bibliografskoj obradi časopisa najveću teškoću je predstavljalo razrešavanje brojnih pseudonima. Iz poznatih razloga mnogi autori su se krili iza pseudonima. Prilikom dešifrovanja pseudonima veliku pomoć su nam pružili naučni i stručni radnici iz naučnih instituta u Moskvi, Varšavi, Berlinu, Pragu, Parizu i dr., kao i jedan broj aktivista Kominterne i rukovodilaca komunističkih partija.

Rusko izdanje časopisa „Komunističeskij internacional“ bibliografski je potpuno obrađeno i nalazi se u vidu kataloga u ISI. U obradi 25 godišta časopisa učestvovalo je osam saradnika Instituta za izučavanje radničkog pokreta (1963—1966). Stručnu redakciju bibliografskog opisa, anotacija, klasifikacije, predmetne obrade, izradu registara i drugih priloga obavili su Žarko Protić i Bosiljka Pejović-Protić.

Bibliografski prilog o nacionalnom i kolonijalnom pitanju i nacionalnooslobodilačkim pokretima predstavlja izvod iz bibliografskog kataloga i ima 175 jedinica. Bibliografija obuhvata članke koji su u celini posvećeni temi kao i članke u kojima se u okviru širih tema govorи о nacionalnom i kolonijalnom pitanju, odnosno nacionalnooslobodilačkim pokretima.

Bibliografske jedinice su raspoređene po kontinentima a u okviru kontinenata po regionima i zemljama. U okviru zemalja jedinice su date hronološki po redu izlaženja u časopisu. Izrađen je i autorski registar.

U autorskem registru, kao i u autorskoj odrednici, imena autora su data u fonetskom obliku. Za izvestan broj pravih imena, inicijala, kao i za neraz-

rešene pseudonime koji su u originalu u ruskom fonetskom obliku, dat je naš fonetski oblik. Za te autore postoji mogućnost netačnog fonetskog prenošenja (npr. inicijal G. može biti inicijal i za Gustav kao i za Henrik i sl.). Za autore kao što su L. Trocki, G. Zinovjev, K. Radek za autorske odrednice nisu uzeta njihova prava imena jer su oni opšte poznati pod svojim pseudonimima, odn. partijskim imenima. Za nekoliko pseudonima date su pretpostavke za njihova rešenja.

Naslovi članaka na ruskom jeziku dati su u latiničkoj transliteraciji, a prevodi na srpskohrvatskom jeziku u četvrtastim zagradama. O lokaciji članka u časopisu dati su ovi podaci: godina, godište, broj sveske i stranice.

Ovaj prilog bibliografiji o nacionalnom pitanju bio je 1976. godine umnožen u Institutu za savremenu istoriju za interne potrebe. Smatraljući da je bibliografski prilog od šireg interesa za naučnu javnost časopis „Istorija 20. veka“ ga objavljuje u svojoj rubriči „Bibliografija“.

I. OPŠTI DEO

1. Lenjin, Vladimir Iljič

N. Lenin. PERVONAČAL'NYJ NABROSOK TEZISOV PO NACIONAL'NOMU I KOLONIAL'NOMU VOPROSAM. (Dlja 2-go S'ezda Kommun[ističeskogo] Internacionala). [Prednacrt teza o nacionalnom i kolonijalnom pitanju. (Za Drugi kongres Komunističke internacionale)]. — 1920, II, 11, stub. 1719—1724.

Nacrt teza V. I. Lenjina o nacionalnom i kolonijalnom pitanju, pripremljen za Drugi kongres KI, i upućen na razmatranje komunističkim partijama s molbom da dopune, isprave ili konkretnije postave pojedine tačke teza koje V. I. Lenjin nabraja u napomeni ispred teksta.

2. TEZISY PO NACIONAL'NOMU I KOLONIAL'NOMU VOPROSAM. [Teze o nacionalnom i kolonijalnom pitanju]. — 1920, II, 13, stub. 2425—2434.

Rezolucija Drugog kongresa KI (1920).

3. Amter, Izrael

I. Amter. ČERNYE ŽERTVY IMPERIALIZMA. [Crne žrtve imperijalizma]. — 1923, V, 26—27, stub. 7433—7446.

O neravnopravnom ekonomskom i političkom položaju crnaca u SAD, Aziji i Africi (progonima i dr.) i držanju Kominterne prema crnačkom pitanju.

4. Cetkin, Klara

Klara Cetkin. VSEMIRNOE POLE DEJATEL'NOSTI KOMINTERRNA. [O aktivnosti Kominterne u svetu]. — 1924, VI, 3—4 (32—33), stub. 33—70.

O petogodišnjoj aktivnosti KI, metodu rada Druge internacionalne, stavu Druge internacionale prema kolonijalnom i nacionalnom pitanju, stavu KI prema nacionalno-kolonijalnom i seljačkom pitanju, značaju prakse SKP(b) u rešavanju nacionalnog i seljačkog pitanja za međunarodni komunistički pokret.

5. Vojtinski, Grigorij Naumovič

G. Vojtinskij. KOLONIAL'NYJ VOPROS NA RASŠIRENNOM PLENUME IK KI. [Kolonijalno pitanje na proširenom plenumu IK KI]. — 1925, VII, 4 (41), str. 64—71.

O antikolonijalnom pokretu i zadacima KP Indije, KP Egipta i Radničke partieje SAD u nacionalnooslobodilačkom pokretu kolonija i polukolonija.

6. VOPROSY REVOLJUCIONNOGO DVIŽENIJA NA VOSTOKE NA PREDSTOJAŠČEM RASSIRENNOM PLENUME IK KI. [Pitanja revolucionarnog

pokreta Istoka na predstojećem proširenom plenumu IK KI]. — 1925, VII, 12(49), str. 24—39.

O zadacima komunističkih partija Zapadne Evrope u pružanju pomoći antikolonijalnim pokretima; o društvenopolitičkim previranjima u Turskoj i Persiji i zadacima komunističkih partija Kine, Indonezije, Japana, Alžira, Tunisa u nacionalnooslobodilačkoj borbi.

7. Alpari, Đula

Julius Al'pari. OBRAZCOVYJ PAMJATNIK MARKSIZMA. (Pis'ma Fridriha Engel'sa Eduardu Bernštejnju). [Ugledni spomenik marksizma. (Pisma Fridriha Engelsa Edvardu Bernštajnu)]. — 1926, VIII, 12 (70), str. 50—63.

Prikaz prepiske F. Engelsa i E. Bernštajna (1881—1895) i njihovih shvataњa o nemačkom radničkom pokretu, nacionalnom pitanju, proleterskoj revoluciji i državi, demokratskoj republici, partijsi i dr.

8. POD KONTROL' BORJUŠČIHSJA MASS. [Pod kontrolom borbenih masa]. — 1927, IX, 8 (82), str. 3—8.

Osvrt na rad antiimperialističkog Kongresa u Briselu (1927), posvećen nacionalnooslobodilačkim pokretima u kolonijama.

9. Remele, Herman

G. Remmele. K VOPROSU O NACIONAL'NOJ VOJNE. [O nacionalnom ratu]. — 1927, IX, 28 (102), str. 23—32.

O političkoj situaciji u svetu, mogućnostima nacionalnih ratova u Evropi u epohi imperializma, o nacionalnooslobodilačkim pokretima u Evropi, posebno na Balkanu i u Jugoslaviji i o potrebi povezivanja nacionalnih odbrambenih ratova sa agrarnom revolucijom na Balkanu.

10. V.

V. ORGANIZACIONYE PROBLEMY V VOSTOČNYH STRANAH. (V porjadke diskusii). [Organizacioni problemi u istočnim zemljama. (Prilog diskusiji)]. — 1928, X, 23—24 (148—149), str. 103—110.

Razrada dela Nacrta programa KI koji se odnosi na rad komunističkih partija u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama, na odnose komunističkih partija prema nacionalnorevolucionarnim pokretima, organizaciono jačanje komunističkih partija na primeru Kine, Indije, Egipta, Turske, Indonezije i dr.

11. Šijk, Andre

A. Šijk. PROGRAMMA KOMINTERNA I RASSOVYJ VOPROS. [Program Kominterne i rasno pitanje]. — 1928, X, 27—28 (153—154), str. 39—45.

12. Horvic, Maksimiljan (Wit)

G. Valeckij. [Vtoroj] II INTERNACIONAL I KOLONII. [Druga internacionala i kolonije]. — 1928, X, 27—28 (153—154), str. 94—103.

Kritički osvrт na Nacrt rezolucije za briselski kongres Socijalističke radničke internacionale o kolonijalnom pitanju i na stavove Socijaldemokratske partije Holandije, Laburističke partije Velike Britanije, Socijalističke partije Francuske, Socijalističke partije Belgije o kolonijalnom pitanju.

13. Novikov, S.

S. Novikov. NACIONAL'NYJ VOPROS, SOCIAL-DEMOKRATIJA I PROGRAMMA KOMINTERNA. [Nacionalno pitanje, socijaldemokratija i Program Kominterne]. — 1928, X, 29—30, (155—156), str. 88—96.

Kritički osvrт na stavove Socijalističke radničke internacionale o nacionalnom pitanju i na nedovoljnu razradu nacionalnog pitanja u Nacrtu programa KI.

14. [Šestoj] VI KONGRES KOMINTERNA PROTIV TEORII DEKOLONIZACII. [Šesti kongres Kominterne protiv teorije dekolonizacije]. — 1928, X, 33—34 (159—160), str. 33—42.

Kritički osvrt na stavove Socijalističke radničke internacionale o dekolonizaciji i prikaz diskusije na Šestom kongresu KI o rešenju kolonijalnog pitanja.

15. Mađar, Lajoš

L. Mad'jar. PREDELY REVOLJUCIONNOJ ROLI KOLONIAL'NOJ BURŽUAZII V KOLONIAL'NYH REVOLJUCIAH. [Granice revolucionarne uloge kolonijalne buržoazije u kolonijalnim revolucijama]. — 1928, X, 33—34 (159—160), str. 50—61.

O karakteru revolucija u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama, stavovima K. Marksа i V. I. Lenjina prema kolonijalnim revolucijama, nužnosti povezivanja nacionalnooslobodilačkih pokreta s rešavanjem agrarnog pitanja na primeru Kine i Egipta i delimičnom učešću kolonijalne buržoazije u revoluciji.

16. KOMINTERN NA VOSTOKE. [Kominterna na Istoku]. — 1929, XI, 9—10 (187—188), str. 20—41.

O desetogodišnjoj borbi KI protiv kolonijalizma, s kratkim osvrtom na razvitak kolonijalnog pitanja od „Komunističkog manifesta“ do danas, stavovima K. Marksа, F. Engelsа i V. I. Lenjina prema kolonijalnom pitanju, o socijalističkom putu razvijaka kolonija.

17. Šubin, Petar Abramović

P. Šubin. SOCIAL-IMPERIALIZM I KOLONII. [Socijalimperializam i kolonije]. — 1929, XI, 22 (200), str. 21—28; 25 (203), str. 17—28.

Uloga britanskog imperializma u Indiji, stavovi Socijalističke radničke internacionale i socijalreformista Engleske prema kolonijalnom pitanju; o holandskoj Socijaldemokratskoj partiji, položaju holandskog imperializma u Indoneziji, poređenje s britanskim imperializmom u Indiji i stanju u radničkom pokretu Indonezije.

18. Piker, Aleksandar Samojlović

A. Martynov. LENIN, LJUKSEMBURG, LIBKNEHT. [Lenjin, Luksemburg, Libkneht]. — 1933, XV, 2 (344), str. 12—23.

Revolucionarni rad i zasluge V. I. Lenjina, R. Luksemburg i K. Libknehta, praktična i teorijska razmimoilaženja između njih oko proleterske revolucije, nacionalnog i seljačkog pitanja.

19. Kučumov, Vladimir

Vl. Kučumov. BOR'BA ZA EDINYJ ANTIIMPERIALISTIČESKIJ FRONT V KOLONIAL'NYH I POLUKOLONIAL'NYH STRANAH. [Borba za jedinstveni antiimperialistički front u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama]. — 1935, XVII, 20—21 (434—435), str. 103—111.

Autor analizira preokret do kojeg je došlo u razvitku oslobođilačkog pokreta u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama, zadržavajući se naročito na situaciju u Kini, Brazilu, Kubi i Indiji, u periodu između VI i VII kongresa KI (1928—1935). Zatim govori o ulozi i zadacima komunističkih partija u stvaranju jedinstvenog antiimperialističkog fronta u tim zemljama.

20. Van Min

Van Min. O REVOLJUCIONNOM DVIŽENII V KOLONIAL'NYH I POLUKOLONIAL'NYH STRANAH I TAKTIKE KOMPARTIJ. [O revolucionarnom pokretu u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama i taktici komunističkih partija]. — 1935, XVII, 25 (439), str. 26—49.

Skraćeni stenogram govora Van Mina na VII kongresu KI (7. VIII 1935) o kolonijalnoj politici imperialista, jačanju nacionalnooslobodilačkih pokreta, zadacima komunističkih partija u stvaranju antiimperialističkog fronta i propiranju fašizma u kolonije i polukolonije.

21. Lejtner, V.

V. Lejtner. OKTJABR'SKAJA REVOLJUCIJA I NARODY KOLONIAL'NYH I ZAVISIMYH STRAN. [Oktobarska revolucija i narodi kolonijalnih i zavisnih zemalja]. — 1940, XXII, 10—11, str. 43—52.

O uticaju oktobarske revolucije na razvitak oslobođilačkih pokreta kolonijalnih zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike i na akcije radničke klase kapitalističkih zemalja za oslobođenje kolonijalnih naroda.

II. EVROPA

A. Opšti deo

22. Kuusinen, Oto

O. Kuusinen, SLABYJ UČASTOK NA FRONTE KOMINTERNA. [Slaba tačka na frontu Kominterne]. — 1931, XIII, 8 (277), str. 17—22.

Kratak osvrt na nacionalne pokrete u Poljskoj, Rumuniji, Jugoslaviji, Čehoslovačkoj i Francuskoj (1918—1927), o stavovima V. I. Lenjina i KI prema nacionalnom pitanju, s ukazivanjem na pogrešne stavove nekih partija prema nacionalnom pitanju (u prvom redu KP Jugoslavije i dr.).

23. Kuusinen, Oto

O. Kuusinen. O NACIONAL'NOM VOPROSE V KAPITALISTIČESKOJ EVROPE. [O nacionalnom pitanju u kapitalističkoj Evropi]. — 1931, XIII, 23 (293), str. 10—19.

Izvodi iz referata O. Kuusinena, podnetog na zasedanju Prezidijuma IK KI (juna 1931): 1) O razlici u postavljanju nacionalnog pitanja do oktobarske revolucije i u sadašnje vreme; 2) O povezivanju nacionalnog pitanja s revolucijom u dатoj zemlji i 3) O karakteru revolucije u vezi s nacionalnim pitanjem.

B. Balkan

1. Opšti deo

24. Kolarov, Vasil

V. Kolarov. NACIONAL'NYJ VOPROS NA BALKANAH. [Nacionalno pitanje na Balkanu]. — 1924, VI, 3—4 (32—33), stub. 123—134.

O posledicama balkanskih ratova (1912—1913), Sen-Žermenskog, Trijanonskog i Nejskog ugovora (1919) na položaj balkanskih država, nacionalnim protivrečnostima i nacionalnim pokretima balkanskih zemalja (Jugoslavije, Rumunije, Bugarske, Madarske) i ulozi komunističkih partija Balkana u rešavanju nacionalnog pitanja.

25. POSTANOVLENIJA VI KONFERENCIJII BALKANSKOJ KOMMUNISTIČESKOJ FEDERACII PO NACIONAL'NOMU VOPROSU. [Odluke VI konferencije Balkanske komunističke federacije o nacionalnom pitanju]. — 1924, VI, 3—4 (32—33), stub. 133—150.

Zadaci komunističkih partija Jugoslavije, Bugarske, Rumunije i Grčke u rešavanju nacionalnog pitanja i položaja nacionanih manjina.

26. Dimitrov, Georgi

G. Dimitrov. EVROPEJSKAJA VOJNA I RABOČEE DVIŽENIE NA BALKANAH. [Evropski rat i radnički pokret na Balkanu]. — 1924, VI, 5—6 (34—35), stub. 229—240.

O uzrocima prvog i drugog balkanskog rata, učešću balkanskih zemalja kao članica Antante u prvom svetskom ratu, teškim ljudskim i materijalnim posledicama prvog svetskog rata na Balkanu i borbi protiv rata SDP Bugarske (tesnih) i Srpske socijaldemokratske partije.

27. SOBYTIJA NA BALKANAH I PERSPEKTIVY RABOČE-KREST'JANSKOJ REVOLJUCII. [Dogadaji na Balkanu i perspektive radničkosaljačke revolucije]. — 1925, VII, 2 (39), str. 59—76.

O seljačkom antifeudalnom ustanku u Ažbaniji 1923., političkoj i ekonomskoj situaciji u balkanskim zemljama, nacionalnooslobodilačkim pokretima i seljačkim ustancima (u Bugarskoj, Rumuniji i dr.), međusobnim odnosima balkanskih država, balkanskoj federaciji, antisovjetskom bloku i dr.

28. Dimitrov, Georgi

G. Dimitrov .POLOŽENIE NA BALKANAH I ZADAČI BALKANSKOJ KOMMUNISTIČESKOJ FEDERACII. [Stanje na Balkanu i zadaci Balkanske komunističke federacije]. — 1925, VII, 7 (44), str. 46—67.

O međunarodnom položaju Balkana, međudržavnim odnosima balkanskih zemalja i imperijalističkim uticajima, o radničkom, seljačkom i nacionalnom pokretu i zadacima Balkanske komunističke federacije.

29. Kolarov, Vasil

V. Kolarov. BALKANSKIJ POROHOVOJ POGREB. [Balkansko bure baruta]. — 1926, VIII, 9 (67), str. 16—27.

O jugoslovensko-bugarskim konfliktima, uticaju imperijalista na Balkan, sukobima među balkanskim zemljama i nacionalizmu bugarske buržoazije.

30. Kabakčijev, Hristo

Hristo Kabakčijev. NACIONAL'NYJ i AGRARNO-KREST'JANSKIJ VOPROS NA BALKANAH. [Nacionalno i agrarno-seljačko pitanje na Balkanu]. — 1928, X, 25—26 (151—152), str. 100—112; 27—28 (153—154), str. 84—93; 29—30 (155—156), str. 68—79.

O ekonomskom i političkom položaju balkanskih zemalja i njihovim međusobnim odnosima, nacionalnom pitanju i nacionalnom ugnjetavanju, podršci komunističkih partija nacionalnooslobodilačkim pokretima, položaju seljaštva, agrarnoj reformi i neposrednim zadacima komunističkih partija u rešavanju nacionalnog i seljačkog pitanja.

31. Dimitrov, Georgi

G. Dimitrov. NACIONAL'NO-REVOLJUCIONNOE DVIŽENIE NA BALKANAH I ZADAČI BALKANSKIH KOMMUNISTIČESKIH PARTIJ. [Nacionalno-revolucionarni pokret na Balkanu i zadaci balkanskih komunističkih partija]. — 1928, X, 42 (168), str. 29—34.

Članak nezavršen.

2. Bugarska

32. Kabakčijev, Hristo

H. Kabakčijev. KOMPARTIJA BOLGARIJ I NACIONAL'NYJ VOPROS NA BALKANAH. [Komunistička partija Bugarske i nacionalno pitanje na Balkanu]. — 1934, XVI, 13 (391), str. 44—50; 14 (392), str. 46—54.

Ekonomski i politički položaj i nacionalističke težnje Bugarske, aktivnost VMRO (Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije), nastanak radničkog pokreta i SDP Bugarske, stav SDP i KP Bugarske i V konferencije komunističkih partija Balkana (Moskva, 1922) prema nacionalnom pitanju na Balkanu.

3. Jugoslavija

33. Filipović, Filip

Boškovič. POLOŽENIE V JUGOSLAVII. [Situacija u Jugoslaviji]. — 1924, VI 8 (37), stab. 149—158.

O nacionalnom sastavu Jugoslavije, vladama N. Pašića i Lj. Davidovića. delimičnom rešenju agrarnog pitanja, nacionalnom pitanju, belom teroru, protivrečnostima srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije, ekonomskom položaju radničke klase i zadacima KPJ u razobličavanju reakcionarne politike vlada N. Pašića i Lj. Davidovića.

34. Filipović, Filip

B. Boškovič. K SOBYTIJAM V JUGOSLAVII. [O događajima u Jugoslaviji]. — 1925, VII, 2 (39), str. 149—156.

O stvaranju Jugoslavije, nacionalnom i seljačkom pitanju, stvaranju KPJ i Nezavisne radničke partije Jugoslavije, teroru vlade Pašić-Pribićević protiv komunista i dr.

35. Filipović, Filip

B. Boškovič. POLOŽENIE V KOMPARTII JUGOSLAVII. [Stanje u Komunističkoj partiji Jugoslavije]. — 1925, VII, 4 (41), str. 55 — 63.

Ocena političkog stanja i razrada zaključaka Proširenog plenuma IK KI o nepravilnim stavovima KPJ o nacionalnom, seljačkom i sindikalnom pitanju i unutarpartijskim odnosima.

36. Filipović, Filip

B. Boškovič. KOMPARTIJA JUGOSLAVII V USLOVIJAH VOENNOFAŠISTSKOJ DIKTATURY. [Komunistička partija Jugoslavije u uslovima vojnofašističke diktature]. — 1930, XII, 21 (251), str. 49—57.

O uticaju svetske ekonomske krize na ekonomiku Jugoslavije (raslojava se seljaštvo, nezaposlenost itd.), o vojnofašističkoj diktaturi, nacionalnom ugnjetavanju, teroru nad komunistima i naprednim elementima, o plenumu CK KPJ od oktobra 1929. i narednim zadacima KP Jugoslavije.

37. Gorkić, Milan

...i č. K SOBYTIJAM V JUGOSLAVII. [O događajima u Jugoslaviji]. — 1932, XIV, 18 (323), str. 7—16.

Analiza političke i ekonomske situacije u zemlji (nacionalno pitanje, program građanskih partija, vojnomonarhistička diktatura i njene posledice, nezadovoljstvo seljaka, niske zarade radnika, nezaposlenost, slabosti i zadaci KPJ).

4. Rumunija

38. Alisov, Pavel

Pavel Alisov. DEVJAT' LET GRABEŽA I NASILIJA. (K 9-letnemu zahvatu Bessarabij Rumuniji). [Devet godina pljačke i terora. (Povodom devetogodišnjeg osvajanja Besarabije od strane Rumunije)]. — 1927, IX, 6 (80), str. 34—42.

O ekonomskoj eksploraciji i nacionalnom ugnjetavanju Besarabije od strane rumunskog režima.

39. Šmeral, Bohumil

B. Šmeral'. STRANA KOTOROJ PREDSTOIT VOEVAT'. [Zemlja kojoj predstoji borba]. — 1927, IX, 30 (104), str. 31—41.

O ekonomskoj i političkoj situaciji u Rumuniji u 1926. i 1927. (položaju građanskih partija posle parlamentarnih izbora 1926, niskom životnom standardu radnika, nacionalnom i agrarnom pitanju i dr.).

40. A., L.

L. A. KROVAVOE DESJATILETIE. Desjataja godovščina zahvata Besarabii. (26 janvarja 1918 g. — 26. janvarja 1928). [Krvava desetogodišnjica. Deset godina okupacije Besarabije. (26. januar 1918. g. — 26. januara 1928)]. — 1928, X, 3 (129), str. 16—18.

O progonima i političkom bespravlju naroda okupirane Besarabije od strane rumunskih vlasti.

41. Badulesku, Aleksandar

Al. Badulesku. BOL'NOE MESTO RUMYNSKOJ BURŽOAZII. [Slabo mesto rumunske buržoazije]. — 1928, X, 49 (175), str. 43—47.

Kritički prikaz knjige Ohotnjikova i Batčinskog »Besarabija i evropski mir« i knjige „Besarabijski problem“ — u izdanju Udruženja besarabijskih emigranata u Parizu i Pragu (1927).

42. Tinkelman, Solomon.

S. Timov. O PRAVOJ OPASNOSTI I PRIMIRENČESTVE V RUMYNSKOJ KOMPARTII. [O desnoj opasnosti i oportunitizmu u Rumunskoj komunističkoj partiji]. — 1929, XI, 25 (203), str. 41—47.

Polemika između Timova i Mihajlova o ideološkim greškama u KP Rumunije između ostalih, i o nacionalnom pitanju.

43. Mihajlov, A.

A. Mihajlov. ESČO O PRAVOM UKLONE. (Po povodu stat'i tov. Timova). [Još o desnom skretanju. Povodom članka druga Timova]. — 1929, XI, 28 (206), str. 34—37.

Diskusija između Timova i Mihajlova o ideološkim greškama KP Rumunije. S komentarom redakcije. (str. 37—39).

44. Pauker, Ana

Anna Pauker. ZA SVOBODU RUMYNSKOGO NARODA. [Za slobodu rumunskog naroda]. — 1941, XXIII, 6—7, str. 39—42.

O nemačkom porobljavanju Rumunije, fašističkom teroru, oslobođenju Besarabije i severne Bukovine od Crvene armije i ulozi SSSR u borbi protiv fašizma.

C. ISTOČNA EVROPA

1. Čehoslovačka

45. Krejbih, Karel

Karl Krejbih. NACIONAL'NYJ VOPROS V ČEHOSLOVAKII. [Nacionalno pitanje u Čehoslovačkoj]. — 1924, VI, 3—4 (32—33), stub. 91—122.

O nacionalnom pitanju u Čehoslovačkoj (slovačkoj, nemačkoj, poljskoj i ruskoj nacionalnosti) i politici buržoaskih partija, SDP i KP u rešavanju nacionalnog pitanja.

46. Paul, Eugen

Evgenij Paul'. NACIONAL'NYJ VOPROS V ČEHOSLOVAKII I ČESKO-SLOVACKAJA KOMMUNISTIČESKAJA PARTIJA. [Nacionalno pitanje u Čehoslovačkoj i Komunistička partija Čehoslovačke]. — 1927, IX, 11 (85), str. 30—39.

O stavovima V. I. Lenjina o nacionalnom pitanju, istorijatu čehoslovačkog nacionalnog pitanja, osnivanju KP Čehoslovačke i njenom stavu o nacionalnom pitanju na Prvom, Drugom i Trećem kongresu KP Čehoslovačke.

47. Krejbih, Karel

K. Krejbih. PANIKA V LAGERE VASSALOV. (Stranička iz istorije antisovetskoj travli i social-patriotičesskoj politiki). [Panika u taboru vazala. (Stranica

iz istorije antisovjetske hajke i socijalpatriotske politike)]. — 1927, IX, 39 (113), str. 28—33.

O vazalnom položaju Čehoslovačke, revanšističkim težnjama Mikloša Hortija prema Čehoslovačkoj, podršci tih težnji od Engleske, osudi mađarskog revanšizma od SDP i KP Čehoslovačke i podršci revanšizma od SDP Mađarske.

48. Kelerman, Aleksander

A. Kellerman. NACIONAL'NAJA PROBLEMA V ČEHOSLOVAKII V SVJAZI S TREĆIM PERIODOM. [Nacionalni problem u Čehoslovačkoj u vezi s trećim periodom]. — 1930, XII, 6 (236), str. 17—29.

O stavu T. G. Masarika, SDP i KP Čehoslovačke prema nacionalnom pitanju.

49. Kelerman, Aleksander (?)

A. K. REVOLJUCIONNOE DVIŽENIE KREST'JANSKIH MASS V ZAKARPATSKOJ UKRAINE. [Revolucionarni pokret seljačkih masa u Zakarpatskoj Ukrajini]. — 1932, XIV, 8—9 (314—315), str. 62—67.

O borbi seljačkih masa Zakarpatske Ukrajine (u sastavu Čehoslovačke) za rešenje agrarne reforme i nacionalno oslobođenje.

50. Oldner, G.

Ol'dner. O NACIONAL'NOM VOPROSE V ČEHOSLOVAKII. [O nacionalnom pitanju u Čehoslovačkoj]. — 1934, XVI, 32—33 (410—411), str. 59—68.

Analiza sastava i politike pojedinih nacionalnih grupacija unutar zemlje i neprijateljske politike hitlerovske Nemačke i hortijevske Mađarske prema Čehoslovačkoj. Zatim se govori o držanju vladine partije i kritikuje KPČ zbog slabog rada među nacionalnim manjinama.

51. Oldner, G.

Ol'dner. NA KARTE SUD'BA VSEH NACIJ ČEHOSLOVAKII. [Na kocki je sudbina svih nacija Čehoslovačke]. — 1936, XVIII, 16, str. 41—50.

O pripremama fašističke Nemačke za napad na Čehoslovačku, ulozi Henlajnovе fašističke Sudetsko-nemačke partije u tome i reakcionarnih elemenata čehoslovačke buržoazije, kao i o stavu i liniji KP Čehoslovačke u odbrani zemlje, nacionalnom pitanju, stvaranju jedinstvenog i narodnog fronta.

2. Finska

52. Sirola, Irje,

Jurij Sirola. NACIONAL'NYJ VOPROS V FINLJANDII. [Nacionalno pitanje u Finskoj]. — 1920, II, 9, stab. 1267—1276.

Istorijat nacionalnog pitanja u Finskoj od 1905. do 1919. god.

3. Poljska

53. Prajs, M. Filip

M. P. Prajs. GERMANSKO-POL'SKIJ VOPROS V ZAPADNOJ PRUSSII I MIRNYE USLOVIJA SOJUZNIKOV. [Nemačko-poljsko pitanje u zapadnoj Pruskoj i mirovni uslovi saveznika]. — 1919, I, 5, stab. 643—648.

Kritika odluke Versajskog ugovora (1919) po kojoj je deo zapadne Pruske i severnog Poznanja pripao Poljskoj. Pregled političkih i ekonomskih prilika i radničkog pokreta u ovim oblastima u 1919. godini.

54. Marhlevski-Karski, Julijan

Ju. Marhlevskij (Karskij). POL'ŠA I MIROVAJA REVOLJUCIJA. [Poljska i svetska revolucija]. — 1919, I, 6, stab. 847—858; 7—8, stab. 1035—1048.

Pregled nacionalnooslobodilačke borbe od 1830. do 1863. godine, ekonomskih i političkih prilika i radničkog pokreta od početka do završetka prvog svetskog rata u poljskim oblastima pod ruskom upravom, u Galiciji i oblastima pod okupacijom Pruske (Gornjoj Šleziji, Zapadnoj Pruskoj, Poznanju). O politici vlade Pilsudskog i njenom učeštu u intervenciji protiv SSSR. Osnivanje Komunističke radničke partije Poljske.

55. Radek, Karl

K. Radek. POL'SKIJ VOPROS I INTERNACIONAL. [Poljsko pitanje i Internacionala]. — 1920, II, 12, stub. 2173—2188.

Istorijat poljskog pitanja: ustank 1863; stav K. Marks-a i F. Engelsa i Prve internationale prema ustanku, gledište Druge internationale i Roze Luksemburg o poljskom nacionalnom pitanju; ruska revolucija 1905. i Poljska; intervencija Poljske protiv Sovjetske Rusije itd.

56. Horvić, Maksimiljan (Vit)

G. Valeckij. NACIONAL'NYJ VOPROS V POL'SE I K. P. POL'SI. [Nacionalno pitanje u Poljskoj i KP Poljske]. — 1924, VI, 7 (36), stub. 157—186.

O nacionalnoj strukturi Poljske, stavu KP Poljske (na II kongresu, 1923) i SP Poljske prema nacionalnom pitanju.

57. Turin, D.

Turin. PILSUDSKIJ I UKRAINSKO-BELORUSSKIJ NACIONAL'NYJ VOPROS. [Pilsudski i ukrajinsko-belorusko nacionalno pitanje]. — 1926, VIII, 12 (70), str. 20—28.

O ukrajinsko-poljskoj revoluciji, nacionalnom sastavu Poljske i njenim teritorijalnim problemima s Ukrajinom, ukrajinsko-beloruskom nacionalnom pitanju, Partiji ukrajinskog nacionalnodemokratskog ujedinjenja i Ukrajinskoj radničko-socijalističkoj partiji.

58. Mickevič-Kapsukas, Vincentas

V. Mickevič-Kapsukas. NACIONAL'NO-REVOLJUCIONNOE DVIŽENIE V ZAPADNOJ BELORUSSII I RAZGROM GROMADY. [Nacionalnorevolucionarni pokret u zapadnoj Belorusiji i raspuštanje Gromade]. — 1927, IX, 6 (80), str. 11—18.

O nastanku i razvitku nacionalnorevolucionarnog pokreta u zapadnoj Belorusiji i represalijama vlade Juzefa Pilsudskog protiv nacionalnog pokreta i planovima za likvidiranje parlamentarizma.

59. VOPROSY DISKUSSIJI V KP ZU. [Diskusija u KP Zapadne Ukrajine]. — 1927, IX, 43 (117), str. 22—29.

O skretanjima KP(b) Ukrajine u vezi s nacionalnim pitanjem, solidarisanju većine članove CK KP Zapadne Ukrajine s ovim shvatanjima i zadacima KP Zapadne Ukrajine u rešavanju nacionalnog pitanja, borbi protiv reakcionarnog režima J. Pilsudskog i dr.

60. Budinski, Stanislav

S. B. Tradycija. PO STOPAM ROMANOVYH. (K sudebnoj rasprave pol'skog fašizma nad „B. S. R. Gromadoj“. [Stopama Romanovih. (Povodom sudskog pretresa poljskog fašizma „Beloruskoj seljačko-radničkoj gromadi“)]. — 1928, X, 12 (138), str. 8—19.

O ekonomskoj i političkoj situaciji, nerešenom nacionalnom pitanju u zapadnoj Belorusiji i pravilnim stavovima KP Zapadne Belorusije u rešavanju nacionalnog pitanja, stvaranju, aktivnosti i raspuštanju nacionalno-demokratske organizacije Beloruske seljačko-radničke gromade.

61. Varšavski, Adolf

A. Varskij. SOCIAL-DEMOKRATIJA POL'SI I LITVY I II S'EZD RSDRP. (20-letnij spor s Leninyem). [Socijal-demokratija Poljske i Litve i Drugi kon-

gres RSDRP. (Dvadesetogodišnji spor sa Lenjinom)]. — 1929, XI, 14 (192), str. 30—41; 16—17 (194—195), str. 24—39.

O polemici V. I. Lenjina s predstavnicima SDP Poljske i Litvanije na II kongresu RSDRP o pravu nacija na samoopredeljenje i pravu poljskog naroda na stvaranje samostalne Poljske; o pravu nacija na samoopredeljenje u uslovi ma socijalističke revolucije i o stavovima R. Luksemburg o nacionalnom pitanju.

62. Brun, Julijan

Ju. Spis. FAŠISTSKAJA KAMPAÑIJA POGROMOV V POL'SHE. [Fašistička kampanja pogroma u Poljskoj]. — 1932, XIV, 2—3 (308—309), str. 66—74.

Položaj i progoni Jevreja u Poljskoj i stavovi KP i SP Poljske prema progonom.

63. Bortnovski, Bronislav

B. Bronkovskij. VI S'EZD KPP O BOR'BE S OKKUPACIEJ I NACIONALNYM GNETOM. [Šesti kongres Komunističke partije Poljske o borbi protiv okupacije i nacionalnog ugnjetavanja]. — 1933, XV, 1 (343), str. 31—39.

Prikaz rada Šestog kongresa KP Poljske (1932) s podacima o položaju nacionalnih manjina, stanju na selu i antisemitizmu.

64. SOOBŠĆENIE CK KPP. OTVET SOCIAL-IMPERIALISTAM. (PO VOPROSU O SAMOOPREDELENII VERHNEJ SILEZII I POMORSKOGO KORIDORA). [Saopštenje CK KP Poljske. Odgovor socijalimperialistima. (O samopredeljenju Gornje Šlezije i pomorskog koridora)]. — 1933, XV, 32 (374), str. 79—80.

Odgovor CK KP Poljske (avgusta 1933) SP Poljske o pitanju samopredelenja Gornje Šlezije i pomorskoga koridora kod Gdanska (Danciga).

65. Rajher, Gustav

G. Rval'. IZ OPYTA BOR'BI S NACIONALISTIČESKIMI VLIJANIJAMI V KPP. [Iz iskustva borbe protiv nacionalističkih uticaja u KPP]. — 1933, XV, 34—35 (376—377), str. 73—82.

O skretanjima u nacionalnom pitanju u KP Poljske (pojavama nacionalizma i dr.).

66. Leščinski, Julian

REČ'TOV. LENSKOGO. NA PODSTUPAH K REVOLJUCIONNOMU KRIZISU. [Govor druga Lenskog. Pristup revolucionarnoj krizi]. — 1934, XVI, 1—2 (379—380), str. 75—89.

Govor na Trinaestom plenumu IK KI o političkoj situaciji u svetu, spolj-nopolitičkim odnosima između Poljske i Nemačke, štrajkovima, taktici socijal-demokratije, o uspesima i slabostima KP Poljske, nacionalnom pitanju u zapadnoj Ukrajini i Zapadnoj Belorusiji i dr.

67. Bortnovski, Bronislav

B. Bronkovskij. LEGENDY I DEJSTVITEL'NOST'. PROTIV POL'SKOGO VELIKODERŽAVNOGO ŠOVINIZMA. Legende i stvarnost. Protiv poljskog velikodržavnog šovinizma]. — 1935, XVII, 12 (426), str. 41—51.

O šovinizmu poljske buržoazije, šovinističkim tendencijama i stavovima SP Poljske i o internacionalističkim tradicijama poljske radničke klase.

68. Djeržinska, Zofja

S. Dzeržinskaja. KRAH IMPERIALISTIČESKOJ POL'SI I OSVOBOŽDENIE NARODOV ZAPADNOJ UKRAINY I ZAPADNOJ BELORUSSII. [Krah imperialističke Poljske i oslobođenje naroda Zapadne Ukrajine i Zapadne Belorusije]. — 1939, XXI, 8—9, str. 43—55.

O spoljnoj i unutrašnjoj politici Poljske od 1918. do 1939, neprijateljskoj politici prema SSSR, ulasku sovjetskih trupa u Poljsku i priključenju Zapadne Ukrajine i Zapadne Belorusije (17. septembra 1939) SSSR-u.

4. SSSR

69. Safarov, Georgi

G. Safarov. KOLONIAL'NAJA REVOLJUCIJA. Opyt Turkestana. [Kolonijalna revolucija. Iskustvo Turkestana]. — 1920, II, 14, stab. 2759—2768.

Osvrt na razvitak revolucionarnog pokreta u Turkestalu od 1905. do 1920, uspostavljanje sovjeta i kontrarevolucionarni ustank 1919, na nacionalno pitanje Turkestana itd.

70. Trocki, Lav

L. Trockij. MEŽDU IMPERIALIZMOM I REVOLJUCIEJ. (K voprosu o gruzinskoj demokratiji). [Između imperializma i revolucije. (Povodom pitanja o gruzinskoj demokratiji)]. — 1922, IV, 20, stab. 5139—5148.

Uvod u knjigu L. Trockog „Između imperializma i revolucije“. Osnovna pitanja revolucije na primeru Gruzije“. L. Trocki oštro kritikuje odluku IK Druge internacionale o Gruziji u kojoj se napada sovjetska vlast zbog ugušivanja štrajka železničara u Gruziji, zatim neprijateljski stav socijaldemokratije prema SSSR i politika gruzinskih menjševika.

71. Zinovjev, Grigorij

OSNOVNYE ITOGI XII S'EZDA RKP. Doklad tov. Zinov'eva na sobranii organizatorov kollektivov petrogradskoj organizacii (8. maja). [Osnovni rezultati XII kongresa RKP. Referat druga Zinovjeva na sastanku rukovodilaca petrogradske organizacije (8. maja)]. — 1923, IV, 25, stab. 6723—6766.

O radu XII kongresa SKP(b) (17—25. april, 1923): organizacionom pitanju, ulozi Partije u izgradnji diktature proletarijata, privrednoj politici, nacionalnom pitanju i dr.

72. Hodžajev, Fajzula

Fajzulla Hodžaev. VOPROSY NACIONAL'NOTERRITORIAL'NOGO RAZMEŽEVANIJA SOVETSKOJ SREDNEJ AZII. [Pitanja nacionalno teritorijalnog razgraničenja sovjetske Srednje Azije]. — 1924, VI, 8 (37), stab. 217—236.

O stvaranju samostalnih nacionalnih republika u sovjetskoj Srednjoj Aziji kao rezultatu lenjinističkog rešenja nacionalnog pitanja.

73. Rafes, Mojsej Grigorjevič

M. Rafes. S.S.S.R. I NACIONAL'NNYJ VOPROS. (K 7-oj godovščine Oktjabrskoj revoljucije). [SSSR i nacionalno pitanje. (Povodom sedmogodišnjice oktobarske revolucije)]. — 1924, VI, 8 (37), stab. 261—274.

O rešenju nacionalnog pitanja u SSSR u duhu lenjinizma i značaju XII kongresa SKP(b) za borbu protiv nacionalizma i ravnopravni ekonomski, politički i kulturni razvoj svih nacionalnosti.

74. Hering, Jerži

Ju. Ring. BOL'ŠEVISTSKAJA NACIONAL'NAJA POLITIKA PUT' BOR'BY I POBED SOVETSKOJ UKRAINY. (I. Stalin „Stat'i i reči ob Ukraine“. Partizdat CK KP(b) u 1936). [Boljševička nacionalna politika — put borbe i pobeda Sovjetske Ukrajine. (J. Staljin „Članci i govor o Ukrajini“. Partizdat CK KP(b)U, 1936)]. — 1936, XVIII, 8, str. 74—80.

Prikaz.

75. DEKLARACIJA PRAV NARODOV ROSSI. [Deklaracija prava naroda Rusije]. — 1937, XIX, 10—11, str. 6.

Deklaraciju je doneo Savet narodnih komesarova revolucionarne sovjetske vlade 15. novembra 1917.

76. Lenjin, Vladimir Iljič

DEKLARACIJA PRAV TRUDJAŠČEGOSJA I EKSPLAOTIRUEMOGO NARODA. [Deklaracija prava radnog i eksploratsianog naroda]. — 1937, XIX, 10—11, str. 7—8.

Deklaraciju je napisao V. I. Lenjin početkom januara 1918. Izglasana je na Trećem sveruskom kongresu radničkih, vojničkih i seljačkih deputata (1918).

77. Legran, Anri

A. Legran, OTKLIKI V KAPITALISTIČESKIH STRANAH NA OSVOBOŽNIE NARODOV ZAPADNOJ UKRAINY I ZAPADNOJ BELORUSSI. [Odjeci u kapitalističkim zemljama o oslobođenju naroda Zapadne Ukrajine i Zapadne Belorusije]. — 1939, XXI, 8—9, str. 186—191.

Komentari buržoaske, komunističke i druge štampe sveta o oslobođenju Zapadne Ukrajine i Zapadne Belorusije od SSSR 1939.

Nastavak u sledećem broju.

ISTORIJA 20. VEKA

Za izdavača

Petar Kačavenda

Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

U troškovima izdavanja učestvuje Republička zajednica nauke Srbije

Na osnovu mišljenja Republičkog komiteta za kulturu broj 413-874/8306 od
28. 09. 1983. godine ne plaća se porez na promet.

Tiraž: 1500

Štampa: GRO »Prosveta«, Đure Đakovića 21, 11000 Beograd